

Р. Икромов, Д. Муҳамедова, М. Ҳамроев

ОНА ТИЛИДАН машқлар тўплами

**Педагогика олий ўқув юртларининг бошланғич таълим
методикаси, дефектология, мактабгача тарбия ҳамда
педагогика-психология мутахассисликлари учун**

ТОШКЕНТ – 2020

Масъул мухаррир:

Россия Таълим академияси академиги,
филология фанлари доктори,
профессор М. Асқарова

Такризчилар:

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси
университети профессори, филология
фанлари доктори Ш. КЎЧИМОВ

Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети Бошланғич
таълим методикаси кафедраси мудири
Ш.ЙЎЛДОШЕВА

Дизайнер:
С. МАҲМУДОВ

ФОПЕТИКА, ГРАФИКА, ОРФОГРАФИЯ ВА ОРФОЭПИЯ

1-машқ. Нутқ аъзолари қайсилар? Уларнинг вазифаларини тушунтиринг. Нутқ товушлари нима? Улар бошқа товушлардан нимаси билан фарқланади? Нутқ товушлари нималарни шакллантиради? Ўзбек тили нутқ товушларини айтинг. Улар ёзувда нималар воситасида шаклланади?

2-машқ. Қуйидаги бир бўғинли сўзларни диққат билан ўқинг. Улар товуш томондан нима учун тўрт гуруҳга ажратилганлигини айтинг.

1. От, иш, ўқ, эл, ўқ, уз.
2. Бор, дор, зор, кор, нор, тор, хор, кор, ғор.
3. Бўл, бел, бол, бул, бил, бал.
4. Ов, оз, ой, он, ор, ос, от, оч, ош, ок, оғ, оҳ.

3-машқ. Сўзларни ўқинг. Ҳар бир гуруҳдаги сўзларнинг товуш тизими жиҳатдан ўзаро ва гуруҳлараро ўхшаш ҳамда фарқли томонларини тушунтиринг.

1. Бил, дил, жил, зил, йил, мил, нил, сил, тил, фил, хил, шил, кил, хил-хил; бол, гол, дол, лол, мол, пол, сол, тол, фол, хол, чол, шол, кол, хол; бой, вой, жой, лой, мой, пой, рой, сой, той, чой, хой; дарз, тарз, фарз, арз.

2. Барра, дарра, зарра, карра, марра, ғарра, шарра; барча, дарча, жарча, зарча, парча, шарча; жўра, кўра, сўра, тўра, хўра, шўра, кўра, ғўра.

3. Из, ил, им, ин, ип, ис, ич, иш; уз, уй, ул, ун, ур, уф, уч, ук, ух; эг, эз, эк, эл, эп, эр, эс, эт, эш, эҳ; шод, шол, шом, шон, шох, шош, шох.

4-машқ. Гапларни ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзларни товуш томондан таҳлил қилинг ва маъносини изоҳланг.

1. Кудук казиб кумзордан,
Ўрнатиб қўш чиғирик,
Дердим: “Ернинг қаъридан
Сувжон, сувжон, кани чик!” (Қ. Ҳ.)
2. Сусамбил сокчилари
Чегарада бир қари
Чолни тутиб олдилар. (Ҳ. О.)
3. Кириб келди аён эди итоати, камоли.
Автандил ва шох Фаридун ўтиришар ёнма-ён,
Зиёфатда ўша юртлик аслзода юз аён. (Ш. Руставели)

5-машқ. Қудрат Ҳикматнинг “Эринчок” шеърини ўқинг. Аввал бир хил товуш йиғиндисидан иборат бўлган сўзларни, сўнг бир фонемаси ўзгарган сўзларни, ундан сўнг икки-уч фонемаси билан фарқланадиган сўзларни гуруҳлаб кўчиринг.

Кузда ёмғир томчилаб,
Эринчокни камчилаб:
- Югур! – дейди, дарсингга,
- Улгур! – дейди, дарсингга.
Сени кўрсам куяман,
Устингдан сел куяман.
Ивитаман чигитдай,
Чакконроқ бўл йигитдай!
Имиллашдан фойда йўқ,
Ялқов кўзни килди лўқ.
Босиб кийди шапкани,
Ғижимлади папкани.

Қандай юрса олдинлар,
Шу алпозда одимлар...
Кузнинг ғаши келади,
Унга қарши келади.
Ёмғир пуркаб бетига,
Ниш санчади этига.
Оёқ-қўли зиркираб,
Чопиб колар чиркираб.
Бу бир бўлиб ўтган гап,
Эринчокка куз ҳам чап.

6-машқ. Бир хил товуш комплексида иборат бўлган сўзларни икки устун шаклида ёзиб (*алам - аълам*), маъноларидаги фарқни тушунтиринг.

Алам, тасир, даво, наша, санат, сурат, тана, тариф, тақиб, шер, аён, сава, қала, ҳаят; хайъат, аъён, саъва, таъриф, таъқиб, аълам, санъат, нашъа, қалъа, даъво, суръат, шеър, таъна, таъсир.

7-машқ. Нукталар ўрнига унли ёки ундош фонемалардан қўйиб кўринг, ҳосил бўлган сўзларни ёзинг.

1. Б...з, с...з, т...з, к...з; т...н, ж...н, қ...н, т...т, б...т, с...т; ш...м, ш...р, ш...х; х...н, х...л, х...м, х...с, х...т, х...ш; з...л, з...р, к...р. 2. О...а, а...а, э...а, у...а, ў...а, а...и. 3. О... у..., э..., и..., ў...

8-машқ. Биргина фонема билан фарқ қиладиган сўзларни топинг ва уларни ёзма-ён ёзинг.

Розиқ, шўра, толмоқ, тонг, тин, пона, ботмоқ, кўз, сўра, Бер, кин, байт, козиқ, бонг, хона, кўра, бўз, дин, қайт, солмоқ, жўра, донг, сўз, фин, ҳозиқ, олмоқ, чин, пайт, шона, сотмоқ, қин, кўра, қона, тотмоқ, хўра, тўз, тер, котмоқ, чўз, ғўра, шер, син.

Ажратиб кўрсатилган сўзлар таркибидаги унлиларнинг тилнинг горизонтал ҳаракатига турини айтинг.

9-машқ. Ўқинг. Ҳар бир сўз таркибидаги унли ва ундош фонемаларни кўрсатинг.

Кўзларим тиндиролмас На довруғу, на давлат.
Измига индиролмас На мансабу, на савлат. (*З.О.*)

Ажратиб кўрсатилган сўзлар таркибидаги унлиларнинг тилнинг вертикал ҳаракатига ва лабларнинг ишгирикига кўра турини айтинг.

10-машқ. Ўқинг. Унли фонемаларни тилнинг горизонтал, вертикал ҳаракатига ва лабларнинг иштирокига кўра гуруҳлаб, қуйидаги чизмага жойланг.

Тилим бормас асло кўр киз демакка,
Сиз ҳам бир эшитинг «Дугоҳ», “Баёт”ни.
Чамамда, кўз нури кўчган юракка,
Шунинг-чун у куйлар қайноқ ҳаётни. (О. Холдор.)

Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра		Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра			Лабларнинг иштирокига кўра	
Тил олди	Тил орқа	Юқори тор унлилар	Ўрта кенг унлилар	Қуйи кенг унлилар	Лабланган	Лабланмаган

11-машқ. Ўқинг. Унлиларга тўлиқ тавсиф беринг.

Н а м у н а: у – тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра тил орқа, вертикал ҳаракатига кўра тор, лабларнинг иштирокига кўра лабланган унли.

1. Айтишларича, у китоблар Бағдод, Дамашк., Кашмир ва Нишопур каби шаҳарлардан келтирилган экан. (К.Моисеева.) 2. Энг баланд минора ҳам ердан кўтарилгай. (“Алир Темур ўғитлари”дан)

12-машқ. Ўқинг. Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундош фонемаларни гуруҳлаб, берилган чизмага жойланг.

Кўм-қўк боғ бор Тошкент четида,
Уни “Мўъжиза боғ” дейишар...

Бунда кишда – ёзу, кузда – баҳор,
Бунда ажаб гўза етишар. (Мирм.)

Лаб ундошлари	Лаб-лаб	
	Лаб-тиш	
Тил ундошлари	Тил олди	
	Тил ўрта	
	Тил орқа	
	Чуқур тил орқа	
Бўғиз ундоши		

13-машқ. Сўзларни ўқинг. Қайси гуруҳдаги сўзлар таркибида фақат тил ундошларигина катнашганлигини аниқланг.

1. Агар(да), агент, ададсиз, адолат, айғокчи, акашак, аланг-жаланг, анархист, антика, асилзода, аттанг, аччиктош, аждод.

2. Асалари, аслаҳа, аргувон, асранди, аттор, ашаддий, акидапараст, аҳоли, абжир, адмирал, айсберг, ака-сингил, акциядор.

3. Гавҳар, гажим, галстук, гиёҳ, гирдоб, гугурт, гулгувак, гулкайчи, гўсхўр, гулхайри, гулкарам, гулхан, газанда.

4. Гажақ, газетхон, гараж, гардиш, генерал, гилос, гулдаста, гултожихўроз, гулканд, гўнгарга, гулшан, газак.

14-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Ундош фонемаларни ҳосил бўлиш усулига кўра гуруҳлаб, қуйидаги чизмага жойланг.

1. Умид жасоратли одамларда бўлади. 2. Машаққатсиз келган роҳат тузсиз ошга ўхшайди. 3. Одамнинг энг ширин, лаззатли ва ҳалол таоми ўз меҳнати, қўл кучи билан топган ризкидир. 4. Нафснинг давоси очкўзликни тарк қилишдир. (*“Оз-оз ўрганиб, доно бўлур”*)

Портловчилар	Оддий портловчилар	
	Қоришиқ портловчилар	
Сирғалувчилар		
Портловчи-сирғалувчилар	Бурун товушлари	
	Ён товуш	
	Титроқ товуш	

15-машқ. Матнни ўқинг. Овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра ундош фонемаларни гуруҳлаб, чизмага жойланг.

1. Сукрот ҳақимнинг: “Илмдан ортик ҳазина бўлмас; нодондан ёмонроқ душман бўлмас, илму ҳунардан аълороқ ҳурмат бўлмас!” – деган ҳикматиини ҳар вақт ёдимда тутурмен. (*К.Моисеева.*) 2. Юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир тўғри тadbир билан амалга ошириш мумкин. (*“Амир Темур ўғитлари”*)

Шовкинлилар	Жаранглилар	
	жарангсизлар	
Сонорлар		

16-машқ. Ўқинг. Ундош фонемаларни аниқлаб, ҳар бирига тўлиқ тавсиф беринг.

Н а м у н а : *о* – пайдо бўлиш ўрнига кўра тил ундоши, тил олди; пайдо бўлиш усулига кўра портловчи, оддий портловчи; овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра шовкинли, жарангли.

Мен 1941 йил 5 августда Тошкент биқинидаги Дўмбиробод кишлоғида туғилган эканман (ҳар қалай, гувоҳномада шундай ёзилган). Қишлоқда, тагин пойтахт биқинидаги кишлоқда туғилганим тақдирнинг ҳадяси бўлса ажаб эмас. Негаки ижодкорда кишлоқнинг қалби, шаҳарнинг ақли бўлиши керак. (*Ў. Ҳошимов.*)

17-машқ. Матнни ўқинг, уни фраза ва тактларга бўлинг.

1. Ўзбекистон - суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва

фукаролар олдида масъулдирлар... Ўзбекистоннинг давлат чегараси худуди дахлсиз ва бўлинмасдир. (*"Ўзбекистон республикасининг Конституцияси"*дан.)

II. Мана, эркин фикрлаш, тўла маънода эркин ижод қилиш даври келди. Бундай замон ҳақиқий ижодкор зиммасига эрк билан барабар катта масъулият ҳиссини ҳам юклайди. Нукул ҳуқуқини пеш қилиб, масъулиятини унутган одам каттик адашади.

Биродарлар! Ёзувчи – халқ виждони, деган гап бежиз айтилган эмас. Айниқса, бугунги кунда кимнинг қандай ижодкор эканлиги халқ дардини, мамлакат ташвишини қанчалик чуқур ҳис этаётганига, бу юмушларга елкасини қанчалик тутиб бераётганига боғлиқ. (*Ў. Ҳошимов.*)

18-машқ. Ўқинг. Гапларни сўзларга, сўзларни бўғинларга ажратиб, бўғинларнинг тури ва тузилишини айтинг.

Вақт кеч бўлди. Қуёш ботган бўлса ҳам, унинг заррин этаги ҳали осмонда товланиб турарди. Шимолдан, тоғ томондан ёкимли шабада эсарди, мусича, чумчуқлар тўрт тарафдан учиб келиб, дарахтларнинг шохларига қўнар, қанотларини қоқар... эдилар. Аллакаёқлардан подадан қайтиб келаётган сугир-бузоклар, эчки-улоқлар, қўй-қўзиларнинг маъраган овозлари қулоққа гоҳ баланд, гоҳ паст чалинади. Дала йўллари, кишлок кўчаларидан ... сарғиш чанг эринибгина осмонга кўтарилар эди. (*Ф. Ниёзий.*)

19-машқ. Сўзларни бўғин кўчириш қоидаларига мувофиқ бўлақларга ажратиб, чизикча билан ёзинг, ҳар бир бўғин неча товушдан тузилганини айтинг.

I. Аранг, ангишвона, вульгар, гунг, дафъа, кенгуру, кинофильм, сўнги, тангенс, шеърият, ғижжак, унгур, тингловчи, кўнгилчан, мультипликация, ангина, донгдор, муҳофаза, брокер, дастарра, диалог, доира, дуоғўй, енгил, жамоа, иморат, ишонч, карате, кенгашмоқ, маъдан, одамийлик, оила, оҳанрабо, пенсне, саммит, сўнғак, таомил, фожиа, шаффоф, эфир, эътикод, янғроқ, ўжар, қаноат, ҳамоҳанг, ғижжак, ўнгламоқ, ижара..

II. 1. Қуёш тиккага кўтарилган чоғда, қалин ўрмон ичи янада гўзллашади, гўёки ҳамма ёққа тангачалар сочилгандай бўлади. (*Ҳ.Н.*)
2. Гарчи соҳига оқ оралаган бўлса ҳам, ўзи бардам, ранги рўйи, тоза эди. (*Б.Иқимов.*)
3. Ниғоқ солаётган киши бирлик-иттифоқликнинг ашаддий душмани, занг пўлатни қандай кемирса, ниғоқчи ҳам бирликка шу хилда заҳа етказди, кучини бузади, синдиради. (*Н.С.*)
4. Тўғри, мард янглишса, қўлга гушади, қуш янглишса – тўрга. (*Ш.*)

20-машқ. Ўқинг. Ҳар бир сўз неча бўғиндан тузилганини аниқлаб, бир бўғинли, икки бўғинли ва кўп бўғинли сўзларни аниқлаб айтинг.

Баҳор яқинлашиб қолди. Тўртинчи қаватнинг деразасидан бутун шаҳар факат томлардан иборат бўлиб кўринарди; қизил, кўк тунука катакларини, чеккароқ маҳаллаларнинг сарғиш черепица томларини ёмғир топ-тоза қилиб ювган. Қаердадир, уфқнинг нарёғида, эрта баҳор момақалдиروғининг сўнги бўғиқ гулдуриси эшитилади.

Сокин тун чўкди. Ҳар деразага шуъла қўнгандек, хоналар ёруғ, илиқ, файзли. (А.Мухтор.)

Ҳар бир сўз неча фонемадан тузилганини, товушлар қандай ҳарфлар билан ифодаланганини изоҳланг.

21-машқ. Ўқинг, урғу тушган бўғинни аниқланг. Кўчириб, урғули бўғин тагига чизинг, урғу белгисини қўйинг. Русча-интенационал сўзларнинг урғусини тушунтиринг.

I. Агент, агентлик, агроном, агрономия, адолат, адолатлилик, адолатпарварлик, бактерия, бактериология, белги, белгили, белгиловчи, ваколат, ваколатхона, воке, вокеа, вокеанавис, навигация, норма, норматив, омоним, омонлик, оптика, ориентация, персонаж, персонажлар, сирт, сиртки, станок, станоксоз, станоксозлик, тариф, таъриф, фокус, фикр, фикрдош, чин, чиник, шахта, шахматчи, экипаж, электр, эрк, эрка, эркаламоқ, юр, юргиз, ўринбосар, ковунполиз, ғолиб, ғолибона.

II. У комбинатга электрик бўлиб ишга кирган эди. Қиши билан янги цехни ишга туширамиз деб ҳар куни ҳамма катори тонгдан шомга қадар ишда бўлди. Баъзан кечалари ҳам... брезент шимини кийиб, шалдир-шулдир занжирли “темир тирноқ”ларини елкасига илиб чиқиб кетарди. Келган кунларидаги кайфияти зерикишдан экан-да. Ишга кирди дегунча ўзгарди-қўйди. Шарофат хола ҳам худди шундай бўлар, деб ўйлаган эди. Меҳнатда гап кўп. (А.Мухтор.)

22-машқ. Ўқинг, сўзлардаги урғули ва урғусиз бўғинларни аниқланг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги урғунинг кўчиш сабабини тушунтиринг.

1. Билим, билимдон, билимдонлик; дуккак, дуккаклик; ишонч, ишончли; меҳмон, меҳмондўст, меҳмондорчилик; пахта, пахтакор, пахтакорлар, пахтакорларга; ҳосил, серҳосил, ҳосилдор.

2. Акробат, акробатика, акробатик, арифметика, арифметик, биология, биологик, вегетация, вегетацион, индустрия, индустриал, телефон, телефонист, юмор, юмористик.

23-машқ. Ўқинг. Урғу қайси бўғинга тушганини аниқланг.

Азимут, айсберг, бензин, биржа, бода, ботаник, ботаника, ванилин, вена, викторина, галстук, демагог, демагогия, доллар, дуэт, жетон, жоду, жоди, зебра, зона, казарма, кактус, кафедра, кашалот, лексика, лектор,

макет, маклер, ниҳоя, опера, опиум, палуба, парик, самбо, селитра, семинар, танго, телепатия, тормоз, транзит, транзистор, ультиматум, уран, фаза, хроника, филармония, экран, эксперт, электрон, электроника, юнкер, юпитер.

Урғунинг қайси (нечанчи) бўғинга тушишини ҳисобга олган ҳолда сўзларни гуруҳлаб кўчиринг, урғу белгисини қўйинг.

24-машқ. Гапларни ўқиб, ажратиб кўрсатилган сўзларнинг ургусини белгилаб, маъно фарқларини тушунтиринг.

1. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай калака қилиб **тоза** аламини олди. (А.Қ.) 2. Зайнабнинг ҳам **тоза**, осуда, Доғ кўрмаган маъсум калбида Севги япроқ ёзиб қолибди. (Ҳ.О.) 3. – Бу узокми? – Йўқ. Худди америкаликлар зонасидаги бизнинг **уйча** келади. (Д. Кьюсак.) 4. Кийикчамга катта **уйча** ясадим. (Ш.С.)

25-машқ. Сўзларни ургусига риоя қилган ҳолда ўқинг ва маъносини айтинг. Урғуни охириги бўғинга кўчирган ҳолда сўзларни қайта ўқиб, шу сўзлар маъносининг ўзгаришига эътибор беринг.

Академик, график, дидактик, динамик, догматик, йиғма, классик, практик, радиотехник, тактик, герма, физик, коплама, химик, эстетик, энергетик, тўқима, кийма, хозир.

26-машқ. Гапларни ўқинг ва логик урғу олган сўзларни аниқлаб.

1. Саида каттик хижолат бўлди. (А. Қ.) 2. Қаландаров тоза ялинибди: “Жон ука, начальниққа рўпара қилиб, эркак қадимни букма...” (А. Қ.) 3. Сизнинг ишингиз бўлмасин! Бу ерда мен бошлиқман, сиз эмас. (П. Ш.) 4. Кўчага чикса, ҳамманинг кўзи ўшанда. (А. Қ.) 5. Шу куни эрталаб Ботиров Салимовнинг келиб қолиши мумкинлигидан дарак бериб кетган эди. (Ж. Абд.) 6. Газетага Саид ҳақида ёзиш керак эди. Бу адолатсизлик-ку, у қилди ҳамма ишни. (Ас. М.) 7. Мен ор қиламан унга ўхшашдан. Нима сабабдан адаштиришади бизни, тавба! (Ас. М.) 8. Менинг қизим гул келтириб берибди? – Ҳа, шунақа дейишяпти... (Ф. Ниёзий)

27-машқ. Ўқинг. Ассимиляцияга учраган сўзларни топиб, турини айтинг.

1. Булар ёзиб берган бир энли хатни одамлар сувга эзиб ичганини кўрган. (П.Т.) 2. У... камбағал-қашшоқлар билан биттанга-ярим танга устида ғижиллашиб ўтиришни истамас эди. (П.Т.) 3. Унинг бадани жимиллашиб кетди. (Н.Бирюков.) 4. Ҳа, кўхлик толихимдан ўргулай деб мундоқ қулоччи кераверинг. (Ҳ.Н.) 5. Энди Гўрўғлибекдан эшитмоқ керак гапни. (Пўлкан.) 6. Ҳандалак – шакар палак, ширинини таллаб олинг. (Н.С.) 7. Айтмоқчи, кечка яқин яна кириб ўтарсиз... (Ж.Абд.) 8. У

бойнинг отини Окчишбой дер эди. (*Усмон бахши.*) 9. У жуда қариган, қўлда тоққайчи. (*Мирм.*) 10. Укагинанг ордерларини жаранглатиб келди. (*С.Аҳм.*) 11. Гулсунбиби қизи Гулнорни рўпарасига ўтқизди, маҳсини ештирди. (*О.*)

28-машқ. Ўқинг, фонетик ўзгаришга учраган сўзларни аниқланг. Диссимилияция ҳодисасига учраган сўзларни ажратиб, қай тарзда ўзгарганини изоҳланг.

1. “Бо, зарил кептими! – Лобар лабини бурди. – Ишим бошимдан ошиб ётибди”. (*Ҳ.Ғ.*) 2. Кўрмай туриб тусмонлаб ўхшатарди кимгадир. (*Мирм.*) 3. Менга қара, Ҳожиақбарри ўғлисан-а, эртага бир дўппи ўрик бераман, мана шу хатти ўкиб бер. (*С.Аҳм.*) 4. Бой буванг тўй қилиб, берипти хатти, Улуғим деб хон отангни йўқлапти, Боролмасман бугун, болам, бу тўйга, Ўзи учун отанг сизни жўнатти! (*Усмон бахши.*) 5. Бошига лўмба деган нарса ўлгур тушдими, замбаракми, найзагами дуч келди... (*О.*) 6. Саида қасал кишидай битта-битта қадам босиб, ҳужрасига томон йўналди. (*А. Қ.*) 7. “Сайр қилса арзийдиган тун, - деди Кэтрин. – Бевош кеча, нимасини айтасиз”. (*Э. Хемингуэй.*)

29-машқ. Ўқинг, ассимиляция, диссимилияция ва метатезага учраган сўзларни аниқланг. Метатезага учраган сўз иштирок этган гапларни кўчириб, шу сўзнинг тагига чизинг ва изоҳланг.

1. Бошим айналди. У ёғини эслолмайман. (*Ҳ. Ғ.*) 2. Сиззи кўришга кўпдан бери мушток эди. (*С.Ан.*) 3. – Унда эки гўшти ишлатамиз, - деди Баширжон кафтларини ёйиб, қув кўзларини ўйнатаркан... (*Н.А.*) 4. Элмурод... турли нозу неъмаглардан еяётган саллалиларга телмурди. (*П.Т.*) 5. Тоштемир ака тамбур, Алижон эса дутор, Дадавой ака най чалар эди. (*Ҳ.Ғ.*) 6. Томлар туг толконлари билан қопланган. Қуришиб, яғричокда тортиб ёки ўғирчада туйиб, бир тирикчиликка сарфлашади. (*О.Халил.*)

30-машқ. Ўқинг. Поллукон ўзгаришга учраган сўзларни топиб, уларнинг турини аниқлаб айтинг.

I. Авлот, балоғат, ажабтовир, дахшат, амалпарас, даслап, базим, атайлап, блакнот, бийрон, гарчан, бланка, дасгоҳ, газит, забаржат, зангтори, ижод, зовир, итузим, кашай, косип, барометир, маврит, минора, бакал, микроп, дакалат, барикада, гладийолис, диплом, забастовка, инфарк.

II. 1. – Саид! Саид! Тур, укажон! Эшикда шубхали одамлар! (*Мирм.*) 2. Эътибор югуриб ойисига пешвоз чиқади. – Опа, келдизми, опа? (*М.Бобоев.*) 3. Олло бизга шафқат қилдими, мен сенинг яна юзингни кўрдим. Шунинг ўзи ката бахт. (*Мирм.*) 4. Дилфуза... бор дардини ичига

ютиб жилмайиб муомила килар, хар замон-хар замонда бутун нафратини нигоҳига жойлаб Аҳмадбекка караб қўярди. (М.Бобоев.) 5. Келаётган одамнинг ярми шу ерда тушиб, чикадиганининг ярми шу ердан чиқади. Бирок хозир – чоңгоҳ палла, катнов мўътадил, йўловчи одатдагидан сийрақрок. (Э.Аъзамов)

31-машқ. Ўқинг. Товуш ва харфни ажрата олмаслик туфайли персонаж нутқида йўл қўйилган хатони топинг ва нимада хато қилганини айтинг.

Хизматчи дафтар-калам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

- “Ж” нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда колмапти.

Санъаткорнинг жажли чиқди:

- Энди “Ж”га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиққандан кейин бир пулга киммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурниниғиз терлади, артинг, таъбир жойиз қўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб, ётоқка кириб кетди.

- Ётасизми? – деди хизматчи нариги уйдап.

- Нима эди?

- “Ж”нинг каттасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Канака ёзилади?

- Кичигини ёзиб каттиқрок ўқинг! (А.Қ.)

32-машқ. Ўқинг. Сўзлар таркибидаги ёнма-ён қўлланган бир хил ва хар хил унлиларнинг талаффузи ва ёзилиши (имлоси)га эътибор беринг.

Авиатехника, видеоклип, вожаб, зироатчилик, коинот, интуиция, иншоот, лауреат, доим, киноочерк, дуо, муддао, мушоира, табиат, табиий, мурожаат, хонин, шуур, навоийшунос, микроорганизм, маош, заифлашмоқ, матбуот, мажмуа, раис, фаолият.

33-машқ. Ўқинг, оғзаки нутқда фонетик ўзгаришга учраган русча-интернечонал сўзларни аниқланг. Сўз ичида қайси тоеуш келди? Ўзгарганлигини изоҳлаб, шу сўзларнинг адабий тилдаги вариантини айтинг.

1. Истансада у ёқдан бу ёқка юриб ўзимдан ўзим сўрадим. (С. Аҳм.) 2. Бошпурти йўқ дарбадар дегандек бир нарсаман. (А. Чаковский.) 3. Сиёкидан зўр генерол бўлишини фаҳмлаб турибман. (Ҳ. Ғ.) 4. – Айрапўртлари яхши экан, - деди у бирпасдан кейин. (Ф. Муҳаммадиев.) 5. Иккиласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-я! (С. Аҳм.) 6. Катта театрларда шундай бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. (С. Аҳм.) 7. Ўрис техниклар валасипит миниб, елкасида қўштиғ билан Наймадан тўнғиз уриб келишади. (С. Аҳм.) 8. Салотлар ўки билан гум бўлди. (О.)

34-машқ. Сўзларни ва гапларни ўқинг. Чапдан ўнгга ва ўнгдан чапга қараб ўқилса ҳам, товуш тизими ва маъноси ўзгармайдиган сўзларни топиб кўчиринг.

I. Аъзо, аза, аммо, доғ, амма, дод, бобо, колок, боб, оббо, кийим, кипик, шох, кийик, шош, кичкина, кучук, кўп, кўк, ака, куйруқ, қудук, ука, доно, қуруқ, билиб, қочмоқ, қочоқ, нодон, ота, алла, кез, ака, кек, дум, тивит, қуллук.

II. 1. - Қуруқ бўхтонга имзо чекадиган нодон йўк! (Мирм.) 2. Жўхори нон еб ўтирган кунларимизда отам чўлдан икки қоп ун юбориб қолди. (Э.Аъзамов.) 3. Сафура тантикана бир қилиқ, билан ўзини Бакир ҳамда Баргида ўтирган диванга ташлади... (Э.Аъзамов.) 4. Автобуснинг хайдовчиси Адхам, ... қирриқ, чапани шофёрлардан эди. (Э.Аъзамов) 5. Табибийнинг юмалоқ, рангпар юзи бир оз сўлғин кўринар, қийик кўзларида малоллик, хижолатга ўхшаш ифода зуҳур эди. (С.Сиёев)

35-машқ. Ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзлар орфографиянинг қайси принципи (тамойили) асосида ёзилганини тушунтиринг.

Қош қорайиб қолган. **Пастқам** тепалиқлар қуршаган Жарқоқ, яъни ўз номи билан ўзини ифодаловчи қакраган жарлиқ денгиздаги қароғон кемадай узоқ-узоқлардан **кўришиб турибди**. Баъзан учар юлдузлардай чўғ парчалари **кўкка** кўтарилиб, Ер йўлдоши трассасимон **уфқда** из қолдириб яна сўнади. баъзан пастдан ўтқир қакмоқ қакнаб, кўз қорачиқларини тешиб ўтади. “Электр пайвандчилар ишлашяпти”, - **кўнглидан ўтказди** Дадашев. Машинна **Жарқоққа** яқинлашган сари, **моторларнинг** овози **танк батальонларининг** жангга кириш пайтларини эслатиб, тобора авжга минди.

Дадашев “газик”нинг дарчасидан бошини чиқариб, бўлажак трассани **қузатди**. Трасса йўлнинг ўнг томонидан ўтади. Кенг дала, **атрофи** осмон... Осмоннинг ярим гумбазида яқка-яқка юлдузлар **теваракка** игна санчиб турибди. Гумбаз пастлаган сари, юлдузлар **сийрақлашиб**, ер зимистонида **йўқолиб** қетмоқда. (И.Р.)

36-машқ Тўғри талаффузига эътибор берган ҳолда сўзларни ўқинг; қирилчада “е” ҳарфининг “э” ва “й+э” товушларини ифодалаш учун қўлланган ўринларини аниқлаб, уларни алоҳида-алоҳида ёзинг.

Жез, гигиена, мавзе, пешин, агрегат, беармон, елвизак, объект, резавор, анкета, беллашмоқ, иероглиф, спидометр, безга, вергул, епископ, кекирдақ, поезд, чечан, девор, дорпеч, кофе, светофор, зебра, инфекция, пьеса, теша, қарусель, қечмиш, разъезд, тавозе, фелъетон, маклер, мезон, рельеф, толе, траектория, мугелик, невара, паркет, фойе, ҳезламоқ.

37-машқ. Тушириб қолдирилган унли ҳарфларни ўз ўрнига қўйиб, сўзларни кўчиринг; айтилиши ва ёзилишини тушутиринг. Ёзган сўзларингизни имло лугатидан текширинг.

1. Н...тариус, ...блигация, ...рганизм, ...рол, п...ртрет, пр...спект, пр...токол, р...мантик, т...лкон, т...мат, ф...нтан, ш...фер, б...рона, в...жаний, в...ронка, г...ризонт, д...клад, д...мино, д...цент, кисл...род, кисл...та, к...ллектив, к...лорит, к...манда, к...мбайн, к...мета, к...митет, к...мпот, к...нспект, к...нфет, к...нцерт, лаб...рант, м...заика, м...н...лит, м...нтаж, м...тоцикл, н...ватор, н...рмал.

2. Уч...н, бут...н, ул...ш, турғ...н, туз...м, турм...ш, туг...н, турк...м, уйк..., туйғ..., уд...м, уз...м, уз...нлик, уз...нчоқ, уйк...чан, унг...р, ун...тувчан, уст...н, уч...к, учк...р.

3. Д...лар, д...мна, д...нор, зав...д, з...на, з...нт, кал...рия, карт...н, к...лба, к...мик, нас...с, н...рма, ...браз, ...бласть, ...круг, ...рган, ...рден, с...да.

4. Б...хо, б...хона, б...ҳор, в...бо, в...гон, г...вда, г...вжум, г...вхар, д...влат, д...вомат, д...врон, з...л, зўр...вон, м...вж, м...бодо, н...вбат, н...вкирон, н...моён, нақ...рот, н...ҳор, т...мом, х...вотир, х...вф, х...васкор, х...вза, х...во, сарл...вха, хаш...рот.

5. ...стик, ...лкан, ...тук, ...лпиз, ...лчимок, ...миш, ...пун, ...лмоғиз, ...лғиз, ...муш, ...ридик, ...нтоқ, ...мғир, ...нгил, ...кумли, ...санмоқ, ...нок, ...тарли, ...даки, ...ширин, ...рлақамок, ...лдрузсимон, ...қинлашмоқ, ...ғлоғи, ...ғоч, ...ғду, ...вош.

38-машқ. Ўқинг, айрим сўзлардаги унлиларнинг ёзилишида йўл қўйилган хатоларни топиб, қайси имло қоидаси асосида ёзилиши лозимлигини изоҳланг.

1. Чол саломимга алик олиш ўрнига, боши айлангандек кўзларини юмуб, ингради-да, гандирақлаб кетди. (С.Назар.) 2. Рухсат бергин мушқил дамда олиб кетай бошимни. (Ш.Руставели.) 3. Тўлун ойдай ёруғ сочар, шу пайт унинг жамоли. (Ш. Руставели.) 4. Аҳмаджон ака, ҳали сизга катта мукофатлар чиқар. (А.Қ.) 5. Тутқин қизнинг кайғусини чекар фақат бу Асмат. (Ш. Руставели.) 6. Камарбаста хизматкорлар ғоят хушмуомила. (Ш. Руставели.) 7. Қиздур, жувондур, аёл зотида ҳаё, иффат номус бўлиши шарт.(Ш.) 8. Матлуба яқинлашганида, у нима дейишини билмай кизариб, кулимсираб қараб тураверди.(А. Эшонов.) 9. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари ўтаётганда, Саидийнинг кўзи чарчаб, туртуна бошлади. (А. Қ.)

39 -машқ. Сўзларни аввал чапдан ўнгга, сўнгга ўнгдан чапга қараб ўқинг; уларнинг товуш тизими ва маъносидаги ўзгаришларини сўзланг.

Кўп, қиз, шод, арава, без, кириб, душ, ибо, қўл, тош, мош, нок, топ, мадад, жиғ, нарс, сал, тилак, туф, сур, фан, бири, мато, кит, нос, тирик,

сур, илон, лой, кеч, алад, адо, тоза. алло, мол, нам, амал, амин, омма, кора, асло, матох, лаб, бит, туб, дада, код, ғижим.

40-машқ. Тушириб қолдирилган ундошларни ўз ўрнига қўйиб, сўзларни қўчиринг; айтилиши ва ёзилишини тушунтиринг.

1. Макта..., обо..., беада..., докла..., шокола..., дарома..., мада..., лимона..., пудра..., зумра..., хаса..., ғазла..., юзла..., атайла..., матла..., аса..., наса..., манса..., масшта..., чойша..., ади..., мақса..., зиё..., фарё..., таҳди..., таъки..., уми..., ои..., танки..., ажи..., майи..., тарки..., ғоли..., коси..., муноси..., коти..., тарти..., кабо..., обо..., барбо..., умрбо..., саво..., аждо..., шаддо..., эпизо..., озо..., авло..., исно..., муро..., эътико..., шогир..., кас..., зу..., су..., асбо..., рубо..., жаво..., одо..., гирдо..., азо..., калло..., тано..., серо..., хисо..., кассо..., хиго..., мансу..., макту... .

2. А...тор, соста..., уста..., масси..., пасси..., агресси..., нормати..., номинати..., агглютинати..., факультати..., реакти..., эффеки..., объекти..., локомоти..., архи..., а...томат, а...тобаза, субъекти..., консервати..., сада..., тара..., са..., заи..., тасоди..., такли..., маори..., ташри..., таъри..., ти..., воки..., хай..., син..., зарбо..., ло..., ғило..., исро..., атро..., инсо..., тазарру..., таассу..., каш... .

41-машқ. Орфоэник нормага мос ҳолда берилган сўзларни ўқинг. Ҳар бир сўзнинг орфографик шаклини ёзиб, уларни “Имло лугати”дан текширинг; талаффузи ва ёзилишидаги фарқни изоҳланг.

Бангкир, ботингга, кўнгилчанг, мунгаймоқ, тўнгга, фингга, чунгки, эсангкирамоқ, шўхчанг, бангкрот, бангкет, бангга, кўлангга, масқарабоз, махтов, қизихчилик, бихсимоқ, бохча, бўёхчилик, вахт, вахтинча, вахтичоғлик, зихна, зорихтирмоқ, ихтисод, нихтамоқ, охсамоқ, охшом, охшоқ, пойлохчи, сохчи, тахчил, тўхсон, тўхмоқ, чахчаймоқ, ўхталмоқ, кулохчин, алангга, бангги, барзангги, ватанггадо, вахолангки, гунггалак, гўшангга, даванггир, данггал, данггаса, бухангга, варангга, денггиз, доманггир, энггилтак, жанггавор, каламингга, карзингга, жинггалак, кунггабоқар, кунггира, кунггай, тангкетка, кўлангга, кўтарингки, мингашмоқ, нонгкўр, чекангга, сарпойчанг, тангга, тўнгга, чанггал, шинггил, шангга, шўхчанг, энггаш, янгги, ҳаракатчанг, қизилўнггач.

42-машқ. Ўқинг. Аввал сирғалувчи, сўнгра, коришиқ ж ундошини ифодаловчи ҳарф иштирок этган сўзларни ажрагинг. Уларни икки устун шаклида ёзинг.

Жабр, жабра, жадвал, жанр, жангвар, жаргон, жасур, гижда, жамоат, анжир, абажур, ажабланмоқ, аждаргул, ажрик, гижжа, дюжина, даража, жавоб, жадвал, жандарм, жемпер, жингалак, жирафа, жумла, журналист, журналхон, жўяк, жуфт, занжир, зижигалка, зотилжам, ижозат, ижобий,

инженер, исканжа, кенжатой, кинорежиссёр, мавж, мажлис, морж, натижа, пассажир, прожектор, режа, режим, саботажчилик, тажриба, таржима, фалаж, хорижий, шажара, ўлжа, ғижим, ҳажв.

43-машқ. Ўқинг. Фонетик тамойил асосида ёзилган сўзларни кўчиринг ва изоҳланг.

Ғайрат, қолиб, қўлёзма, қўлланма, қўлланма, ўтоқ, ғалла, ғаввос, қултум, қувонч, ўрама, ягана, ятак, ягона, юқумли, юпанч, экология, эзгу, эскиз, шудринг, шулха, шилел, чайқов, частота, черков, харидорбоп, хоккей, фермер, фируза, уйку, ушу, тажриба, тазкира, телетайп, символ, симоб, романс, разолат, пойабзал, папирус, орангутан, оғайни, ногорон, нефть, мардонавор, маркетинг, лашкарбоши, лагерь, конфет, кокаин, катапульта, каптар, йўқлов, инъом, зағча, зенит, жарангдор, жарима, жандарм, дилором, дилозор, дардкаш, губерна, гавхар, вазелин, бокатдан, бодрок, анвойи, акварель.

44-машқ. Сўзларни ўқинг. Уларнинг ёзилиши ва талаффузига эътибор беринг. Орфографиянинг шаклий-аъъанавий тамойил асосида ёзилган сўзларни кўчириб, тегишлича изоҳланг.

Директор, мавҳум, дирижёр, маккор, докторант, минбар, долзарб, изҳор, кристалл, мирзатерак, муолажа, моллюска, мазкур, мукофот, матбаа, олижаноб, мотор, нақдина, океан, орбита, оғзаки, пальто, паспорт, пирамида, расмийчилик, репортаж, равоч, русумли, сафсата, секунд, сепаратор, сироп, солқи, табор, тадқиқот, тарози, ёсмбр, тоққайчи, тумонот, хойн, хоккей, хўтик, чилангар, чирмовук, шармсор, шаҳодат, шифер, элеватор, эҳтиёж, яшовчан, қаламтарош, копагон.

45-машқ. Берилган сўзларни талаффуз ва ёзув қондасига риоя қилган ҳолда ўқинг. Нукталар ўрнига шу сўзларнинг ёзувдаги шаклини намунадагидек ёзиб кўрсатинг.

Н а м у н а : 1) *акционер – акционер;*
2) *делегация – делегация.*

Аффиксация - ..., вулканизация - ..., инстанция - ..., сценарий - ..., культивация - ..., канцлер - ..., пенициллин - ..., плацкарта - ..., реакция - ..., социология - ..., цистерна - ..., оккупация - ..., стерилизация - ..., резиденция - ..., публицистика - ..., аннотация - ..., квитанция - ..., конференц-зал - ..., инвестиция - ..., инфекция - ..., пунктуация - ..., плацдарм - ..., санкция - ..., мотоцикл - ..., циклон - ..., конструкция -

46-машқ. Кирилча ўзбек графикасида қоришиқ ундош товушни ифодаловчи “ц” ҳарфи билан ёзиладиган ўзлашма сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида 2 хил (“с” ва “ц” тарзида) талаффуз қилиниши ва ёзилишини эътиборга олиб, қуйидаги сўзларни тўғри ўқинг ҳамда кўчириб ёзинг.

Аттракцион, литсензия, селлофан, консери, координатсия, милитсионер, семент, интуитсия, корпоратсия, сензура, санатсия, сотсиал-демократ, дотсент, коллексия, ирригатсия, авианосес, литсей, плантатсия, реакцион, статсионар, сексия, репетитсия, ситрус, фарматсевтика, канализатсия, конслагерь, инкубатсия, телеинсценировка.

Тегишли харф (с) ва харфий бирикма (тс) ни аниклаб, “с”нинг тагига бир тўғри, “тс”нинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

47-машқ. Ўқинг. Сўзлар таркибида айнан бир хил ундошнинг ёнма-ён(такрорланган, жуфт) ҳолда қўлланганлигига эътибор қилинг. Шу сўзларни талаффуз хусусиятига кўра 2 турга ажратиб ёзинг ва тегишлича изоҳланг.

Н а м у н а: 1) *касса* – 2 та бир хил ундош аниқ талаффуз қилинади (талаффузи ва ёзилиши бир хил); 2) *кассета* - 2 та бир хил ундош 1 та товуш сифатида талаффуз қилинади.

1. Алла, балли, баллон, аллома, иллюзия, интеллектуал, кристалл, маҳалла, металлшунослик, миллат, миллионер, муаллақ, масаллик, горилла, валламат, баллада, иллюминатор, салла, коллоквиум, миллиард, муаллиф, мутавалли, повелла, таваллуд, триллион, троллейбус.

2. Вассал, ассамблея, диссертация, жусса, васса, иссиқхона, касса, кассация, кассир, рассом, режиссёр, кисса, класс, кнссавур, комиссар, комиссия, компрессор, конгресс, масса, кросс, миссия, муассаса, мужассам, мутахассис, хосса, ғусса, ҳисса.

3. Арра, аппарат, ванна, ватт, гижжа, баккол, аффикс, доллар, ашаддий, зукко, иммунитет, кашшоф, килограмм, курра, коммерсант, лаббай, машаққат, металл, мусаффо, муттахам, муғанний, новвос, террор, туннел.

Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

48-машқ. Таркибида бир товушни ифодаловчи *нг* харфий бирикмаси мавжуд сўзларни аниқланг ва уларни бўғин кўчириш қоида­сига мувофиқ қисмларга ажратиб ёзинг. Урғусини белгиланг.

Англамок, беланги, дангал, дангаса, дўнг, дўнгалак, енгиллик, ёнгингарчилик, ингичка, инглиз, кенглик, оҳангдош, ранго-ранг, ранг-баранг, сўн­гак, сўнгра, танглай, тенгдош, тингловчи, фаранг, харсанг, чангимок, чангал, энгак, энгашмок, янгиллик, янграмок, ўнгир, ўнгламок.

49-машқ. Ўқинг. Айрим сўзлардаги ундошларнинг ёзилишида йўл қўйилган ҳатоларни топиб, сабабини изоҳланг.

1. У бошини шундай тез ва қутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тугтилгандай эсангкиради, кизарди. (А. Қ.) 2. Орол тўрт-тўрт ярим

танопча келар эди. (А. Қ.) 3. Абадий севикли бўлиб қолади Тўнғич парзандимиз, «кичкинтойимиз». (У.) 4. Ҳазил бошлаб дср Фаридун: «Кенгашинг-ку, жуда боб. Лекин сенга тулпор тортиқ қилганимдан дил кабоб». (Ш. Руставели.) 5. Ҳурматой ипагидай асил, нафис батисга Санъаткор киз қўли-ла ҳаёт ўзи босар гул. (З.)

50-машқ. Ўқинг. Орфографик жиҳатдан хато ёзилган сўзларни аниқлаб, улар қайси қоидага мувофиқ ёзилишини тушунтиринг.

1. Машъала вишиллаб-вишиллаб муштдекгина чўтга айланди-ю, охири уни ҳам чўл шамоллари... учириб кетди. (С. Аҳм.) 2. Одил Саркорга мурожаат қил, у додинга етади, деб маслаҳат берган эди. (Ф. Ниёзий.) 3. Райис отни ҳайдаб, табельчига яқинлашди. (С. Назар.) 4. Юсуфжон рангги оқариб, ...деворга суяниб ўтирди. (С. Калмиков.) 5. Барон ... устги лабини кўтариб бурнини жийирди. (А. Қ.) 6. Нахотки икки йил ишлаб, меҳнати синган жойни ташлаб кетади? (С. Аҳм.) 7. Уста Ғиёс турди эрта билан, сесканмади тонги совукда. (Мирм.) 9. Шохга одат эмас эди қуруқгина дўк қилмоқ. (Ш. Руставели.) 10. Ўйқламанинг бир чеккасига қўл қўйиб берсалар, вассалом. Бир минути иш. (Э. Носир.) 11. Кампирлар аравачаларда невараларини олиб келиб, ўзлари кўз ойнак устидан газетани ялагудек қилиб ўқишади. (С. Аҳм.)

51-машқ. Гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларда нима мақсадда иккита бир хил ундош ва унли кетма-кет қўлланганини изоҳланг.

I. 1. Тақдири бошшини есин! (М. Исм.) 2. Камолхонов илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажжак бўлиб турганида, телефон жириглаб қолди. (А. Қ.) 3. «Ажойиб олма! – деди Феруза. – Мазза!» (Ҳ. Ғ.) 4. Ҳов, ой-йи! бу ердаги нарсалар жа қатта-я! (Д. Кьюсак.) 5. Бола уни туззукрок ўйлаб кўришга қўймади. (С. Аҳм.) 6. Янша, Қорақош! Танкчининг кўзини ўйдинг! – деди ... капитан. (И. Р.) 7. – Шу кўриб турганларинг ҳаммаси оқибат, ука, – дедим. – Оқибатинг нимасси! (А. Қод.)

II. 1. - «Жи-им!» – Капитан Фарагут буюрди. (Ж. Верн.) 2. Соч – мундоқ. Шим – му-у-ундоқ... (Ас. М.) 3. Шундай паллада пенсияни шими-и-б, уйда ағнаб ётсак бўлмас. (А. Муқимов.) 4. Биздақа одам бир оғзи очилдими, ке-етди. (Ў. Усмонов.) 5. Шу хотин хайро-о-он қоларди. (Мирм.) 6. Куло-о-ол, уйғокмисе-ез? (Мирм.) 7. «Каналга-а!» – деган овозлар кўкка кўтариларди. (Н. Бирюков.) 8. Қорақош ... қичқирди: «Лента! Лента-а!» (И. Р.) 9. Бу ҳисобмас, бошқа келасизлар энди хотиржамликда. Ётадиган бўли-иб... (А. Муқимов.) 10. «Ким?» – деб сўради ўрнидан тураётиб. «О-оч!» – деб бақирди Ўйлош. (С. Ан.)

52-машқ. Нукталар ўрнига тушириб қолдирилган *ҳ* ёки *х* харфларидан . мосини қўйиб қўчиринг.

I. ...авас, ...абар, ...ажвий, ...айвон, ...аёл, ...арита, ...аётба...ш, ...айрият, ...ажм, ...ирмон, ...айкал, ...аражат, ...айкалтарошлик, ...ислат, ...исобот, ...итоб, ...иммат, ...акконият, ...улк, ...усусий, ...икоянавис, ...уштабият, ...исса, ...ушбўй.

II. Маза..., мад..., гиё..., тари..., сайё..., си..., оромго..., сул..., за..., дастго..., чар..., ниго..., ишӯ..., жарро..., я..., подшо..., сур..., исло..., сершо..., гуру..., ми..., сат... .

III. Ар...ив, а...борот, а...вол, асла...а, ба...ил, ба...с, ба...тиёр, беба...о, бе...ато, бе...аё, бу...та, бў...тон, ва...има, гул...ан. гуру...бозлик, да...лдор, да...шат, до...ий, ду...оба, жаро...ат, жў...ори, за...арламоқ, ма...сус, ма...орат.

IV. Имо килди золим ...он, Сарой бўш колди шу он. (Ҳ. О.) 2. Чолни қўймай ...олига, Олиб чикиб ...олига, Икки сандик олтинни Нақд бериб олди уни. (Ҳ. О.) 3. Кокиллари унинг тол-тол, Лабларида битган қора ...ол. (Ҳ. О.) 4. Ва кўрдиким, ажойиб бир ...ол: Зайнаб турар қайғули ва лол. (Ҳ. О.) 5. Содда эдим ҳам ...аёли, Энди дилда ёр ...аёли. (С. Назар.)

53- машқ. Нукталар ўрнига айириш ёки юмшатиш белгисидан мосини қўйиб, сўзларни ва гапларни қўчириг. Айириш белгиси қандай ҳолатларда қўлланиши ҳақидаги қоидаларни эслаб, бундай сўзларнинг талаффузига алоҳида эътибор беринг.

I. Ал...бом, ад...ютант, ал...манах, вал...с, ин...ом, апел...син, кинос...ёмка, бил...ярд, бул...дозер, мас...ул, вул...гар, интерв...ю, с...ёмка, дел...фин, об...ект, кинофил...м, кул...тиватор, под...езд, павил...он, сур...ат, пал...то, раз...езд, п...еса, суб...ект, пул...с, сун...ий, прем...ера, та...минловчи, почтал...он, суб...ек-тив, суд...я, та...сис, скул...птор, та...сир.

II. 1. Мамлакатимиз ғоят улкан ақл-заковат, ма...навий ва моддий имкониятларга эга. (И.Каримов) 2. Ижод қийин, мас...ул, завқли, шунинг учун ҳам ижод деб аталади. (Ас.М.) 3. Деразада чирок шўъласи ялт этди... (Стендаль) 4. ... Бу куй ва ашулаларни Ҳалима опадек чинакам санъаткорлар... ижро этмоғи шарт. (О.Ё.) 5. Сизнинг истеъдодингизни биламан, сизга ҳурматим ҳамиша баланд. (О.) 6. Ҳаётимдаги энг қисқа, лекин энг масъуд онлар эсимга тушиб кетди. (О.Ё.) 7. Ким яна кўпроқ неъматга, яна баландроқ шуҳратга, яна олисроқ манзилларга интилмабди! (Ҳ.Ғ.) 8. Отақўзи дафъатан вулқондай қайнаб келган қазабини зўр-базўр тўхтатиб қолди. (О.Ё.)

54-машқ. Гапларни ўқинг, қўшимча қўшилиши билан ўзакда ўзгариш ҳосил бўлган сўзларни аниқланг ва уларнинг қайси имло қоидаси асосида ёзилганини тушунтиринг.

1. Синовларда мен чиникдим, касамимга содикман. (*Ш. Руставели.*)
 2. Иккови вальсга ракс тушиб, шамолдай гир айланиб турганларида, оёғи кимгадир тегиб кетди. (*С. Назар.*) 3. Танаффусга чалинган кўнғирокнинг кети узилмасданоқ, аудитория эшиги ланг очилди-ю, ўқитувчи билан изма-из болалар йўлакка окиб чиқишди. (*С.Ан.*) 4. Ётоғига қайтиб кирганда, Ҳамиданинг жарангдор, шўх товуши кулогин тагида ҳамон янграб тургандай туюлди. (*С. Ан.*) 5. Иссиқ овқат, чой-пойларимиз шуларнинг бўйида. (*Ж. Абд.*) 6. Мунаввар октябрнинг бошларида Ҳамидаларникига яна бир келганида, Йўлдош синглиси билан уни ... боғ сайлига олиб кетди. (*С. Ан.*) 7. Мунаввар энг яқин дўстини тўсатдан учратгандай ўрнидан туриб кетди. (*С. Ан.*) 8. Уни бундай кийноқдан факат кўнғироккина қутқаради. (*С. Ан.*)

55-машқ. Ўқинг. Ушбу матнда қандай график воситалар қатнашганини тушунтиринг.

1. Ахир, турмуш қўлмак сув эмас, окиб турган бир дарё-ку! (*О.Ё.*)
 2. Арасту ҳаким айтади: “Тўғри сўзлаб, тўғри ишлаб вафот этиш ёлгончи бўлиб узок яшайдан қўра хайрлидир”. 3. Ия, куёвбола, қаёқларда юрибсиз? (*Э.Аъзамов*) 4. Тўй, ёр-ёр, қўшиқ, қуй авжида. Тўрда йигит билан қиз. Бугунги тўй уларники. (*М.Бобоев*) 5. Архитектура – одамнинг диди, завқи, маданиятига боғлиқ бир санъат. (*О.Ё.*) 6. Ҳар бир оламда 50 миллиарддан зиёд асаб толалари мавжуд. (*Ҳ.Шайхов*)

56-машқ. Қисмлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган сўзларни имло қондасига мувофиқ (қўшиб, ажратиб ёки чизикча билан) ёзинг.

I. Шу аснода пайваста/қоп, шалпанг/ қулоқ, бармоқларида бинафша/ранг сиёҳ доғлари бор, ориқкина йигитча – идора секретари пайдо бўлди ва мапминада ҳозир бир киши келиб, Раисани кутиб турганини билдирди. (*О.*) 2. Идорада правленисининг ўзга аъзолари ҳали тўпланмаган эди. Раис қўлларини орқага қўйиб, катта кўрада унга/бунга кўз ташлаб, от/боқар ё аравакашлар билан у/бу тўғрисида сўзлашиб, кимларни қойиб, кимни мақтаб аста юра/бошлади.

Ўктам бўш хоналардан бирида осма/лампа остида газета ўқир экан, лабида папирос, чаккасида атир/гул Насимжон кириб келди ва колхознинг бутун ташвиши гўё ёлғиз унинг зиммасида бўлиб, бениҳоят чарчагандек ўзини стулга таппа ташлади. Ўктам маънодор илжайиб қўйди-да, ўқийверди. (*О.*)

II. Тош/бака, оч/сарик, иссиқ/совуқ, ой/болта, азоб/уқубат, дам/бадам, айик/товон, арз/дод, амалий/назарий, бешиқ/терватар, бир/зумда, бой/ўғли, бўлар/бўлмас, бир/томонлама, умум/таълим, афсус/надомат, дев/комат, дов/дарахт, гул/даста, касб/кор, ним/пушти. ним/ранг, оёқ/ости, орзу/умид.

57-машқ. Ўқинг. Берилган сўзлар ва гапларда бош ҳарфларнинг қўлланиш ўринларига эътибор беринг, уларнинг бош ҳарф билан ёзилиш сабабларини тушунтиринг. Яна қайси ўринларда сўзлар бош ҳарф билан ёзилади?

I. Австрия, Амударё, Арслонбоб, Бекобод, Баликчи, Бразилия, Бойсун, Бурчмулла, Бухоро, Бўстонлик, Вашингтон, Европа, Жиззах, Ироқ, Каттакўрган, Осиё, Токио, Уйчи, Чирчиқ, Бўзсув.

II. 1. Ислон Каримов миллий истиқлол мафкурасининг аҳамияти ҳақида тўхталиб: “Янги мафкуранинг асл мазмуни - янгича, эркин фикрлайдиган, мутелик ва журъатсизлик тўғрисидадан мутлақо холи мустақил инсонни тарбиялашдир”, деган фикрни билдирди.

Дарҳақиқат, ҳар бир халқнинг, ҳар бир давлатнинг келажаги ўз юрти, халқи ва Ватанини севувчи, эъзозловчи, уларга садоқат билан хизмат қилувчи оқил, фидойи, ватанпарвар ёшларга боғлиқ бўлади.

Қалбида ватан туйғуси кучли бўлмаган кишиларда қатъият, собитлик, мустаҳкам эътиқод ва ирода бўлмайди. (*“Қонун ҳимоясида” жюри.*)

2. Мустақиллигимизга, тинчлик ва ҳавфсизлигимизга тажовуз қилаётган диний экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қонунлар ижроси назоратига устувор аҳамият берилди. Масалан, 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида, 2000 йилнинг ёзида Сурхондарё вилоятининг Узун тумани, Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманида террористик ҳаракатларни ташкиллаштирган Тохир Йўлдошев, Жума Ҳожиев ва бошқаларга нисбатан (жами 12 нафар шахс) Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг тегишли моддалари билан айблаш юзасидан жиноят иши бўйича тергов ҳаракатлари тамомланиб, иш Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан кўриб чиқилди. (*“Қонун ҳимоясида” жюри.*)

58-машқ. Ўқинг. Керакли ўринларда кичик ҳарфлар ўрнига бош ҳарфларни қўйган ҳолда гапларни кўчириб ёзинг; нима учун шундай ёзилишини изоҳланг.

1. Ўрта Осиё қобраси энг катта заҳарли илонлардан биридир. Унинг узунлиги икки метргача боради. (*“Ғунча”дан*) 2. Биз ватанимизнинг келажаги порлоқ эканига ишонамиз. (*И.Каримов*) 3. Мени кутаётир ажиб келажак, у менинг иқболим, менинг бахтимдир. (*А.Орипов*) 4. Азиз ватандошлар! Бизнинг аждодларимиз ҳамиша узокларни кўзлаб яшаган. (*И.Каримов*) 5. Ошнам: “дунёда энг азиз, энг қимматли нарса нима”, - деб сўраб қолди. Мўйсафид ҳамроҳимиз жавоб берди: “инсон ва унинг вақти”. (*Ё. Ш.*) 6. Мен Муҳаммад қабир нодиршоҳ билан гаплашиб ойнашим керак! (*Ҳ. Шайхов*)

59-машқ. Куйидаги ўзлашма сўзларни ўқинг. Улар таркибида қўлланган “о” ҳарфи қайси ўринларда “а” тарзида, қайси ўринларда “ў” тарзида талаффуз қилинишини айтинг, сабабини изоҳланг.

Алой, аудитория, аэропорт, балкон, барометр, баскетбол, бегемот, бензоколонка, бинокл, блокада, бойкот, бокал, бокс, болт, бронхит, бронза, вагон, вертолёт, гармон, гастронорм, глобус, горизонт, завод, звонок, интонация, ипподром, колбаса, колонка, комедия, компас, компот, компресс, конверт, конкурс, консерватория, контрамарка, коридор, корпус, косметика, космодром, котлет, кофе, кофта, лаборант, логика.

60-машқ. Орфоэпик норма асосида ёзилган сўзларни ўқинг. Уларнинг орфографик нормага мос шаклини ёзиб, қайси товуш-харфлар ўзгарганини тушунтиринг.

Н а м у н а : айла~~м~~ма – айла~~н~~ма...

Айламма, ағокчи, мармалат, бохча, маскирўфка, бадбах, баджаҳил, негати~~ф~~, нетрал, бегана, бесавир, аригина~~л~~, ариамент, говда, гурич, пасажир, петсавет, дасгоҳ, дойимий, донини~~м~~ан, рафинат, рени~~с~~и, ёмбош, ётоххона, тварок, тўнна, трикотаж, турис, жавир, жаҳонгир, жу~~р~~ат, участка, фортгичка, инггичка, ишқивоз, чимпийон, шифанер, шгампофка, каллакант, каннайчи, лўтгивоз, майишат, эканамис, накорат, наймол, пўслоғ, расим, тамбих, таннов, телва-тескари, узир, уски, пювкат, шойир, ихтиром, ғоввос, ҳусин, қулип.

61-машқ. Абдулла Қаҳҳорнинг «Санъаткор» хикоясидан олинган парчани ўқинг, персонаж нуткида йўл қўйилган лексик, грамматик, орфографик хато~~л~~арни аниқланг.

...Санъаткор ўзича бўғилиб: ... Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Артист культурний одам, гапни адабий қилиб айтади – «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарний «гутуртни ерга ташламанг» деди, режиссёримиз эса «гутуртнинг ерга ташламанг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, нима учун пожарни? Пожарни, албатта! (А.Қ.)

62-машқ. Берилган текстни ўқинг. Персонажлар нуткида учраган дефектларни аниқланг ва бундай нуксонлар қандай шароитда, қайтарзда рўй берганини изоҳланг.

Хорда Мухановнинг қўлини қисди, майин кулимсираб, чучук тилда гапира бошлади: «Шиздек тажигбали шиттатек билан таниганимдан хутшандман, генегал, Андижонда шиз ҳақда кўп эситганмиз...». – Кичикиб қоламанми, деб қўққан эдим, – деди нафаси тикилиб Ирина. – Жаноби Монштлов, Ишак шизнинг больсевички хийлашига исониб

колисингиздан кўкан эди.. Муханов Ишак сўзини эшитиши билан хахолаб кулиб юборди.. Монстров билан Ирина унга хайрон бўлиб қараб қўйинди., «Қайси эшак ҳақида гап кетганини билолмай доғдаман?» Хорда кип-кизариб кетди. Монстров мийиғида кулди: «Ирочка “с” ҳарфини яхши талаффуз этолмайди. Гап Андижон эссерларининг раҳбари Исаак Абрамович Ганиппевский ҳақида боряпти». – “Заҳални мен топиб келяман, – дели Ирина чучук тили билан – аптекалалда танисим бол”. – Баракалла, Ирочка. Шу бугунок аптекалардан ҳамма стрихнини, маргумупни, цианистий калийни кўтара олиш керак. (С. Калмиков.)

63-машқ. Ганларни ўқинг, болалар нутқида учраган камчиликларни аниқланг. Бу камчиликлар қайси фонемаларни нотўғри талаффуз қилиш натижасида рўй берганини тушунтиринг.

1. Улар ўзларининг кечагига «ниини» бўлганликларини унутиб: «Апа, ниини, манда ниини! Сандамас – манда!» – дейиша ... чуғур-чуғур қилишарди. Умри: «Сизлардаям «ниини» тилиб белийми?» – деса, улар: «Йўқ, бизда топтов, бизда топтов!» – деб чувурлашди. (Ҳ. Н.) 2. Ўшанда энди тили чика бошлаган боладан отини сўрасалар, «Умми» деган. Шу шу Умри бўлиб кетган. (Ҳ. Н.) 3. “Дада, - кувониб, мактаниб деди Юлдуз, – мана қўйлагимни қаранг, енгги. Аттасдан. Аям тикиб берди”. (О.) 4. «Хўжайинжон»нинг нури дийдалари Қиёмхоновга жуда ўрганиб қолишганди. Уни кўрди дегунча «амаким телдила», – деб бўйнига осилишарди. (Э. Носиров.) 5. – Вой-восй.. Манавини қаранглар-а. Худди кўғирчоқка ўхшайди-я. – Қўйчоқмас, – деди ўйинчи қиз аразлаб. – Қўйчоғим уйда. (Ш. Тошматов.) 6. – Дийиктий ая! Эй, дийиктий ая! Саодатхон ўгирилди. 4-5 ёшлар чамасидаги бир қиз... югуриб келарди. (С. З.) 7. – Буни ким берди, қизим? – Битта тиши. Хуятда, – қизча қўли билан орқа томонни кўрсатди. (С. З.) 8. – Мулла амати, дўхтий чақийиб бейинг. – Тили чучук қора бола пилапоя устида турарди. (Мир.) 9. Сочи жишалак қўй кўз Ольга: «Дадам мени яхши кўяди, дадам куғуйчоқ апелади, тойчаям апелади, этада...» – деб жавраб отасининг оёғи остида ўралашар эди. (М. Г.) – Татта бўладими? – Бўлади. Жуда катта бўлади. – Тағин этамиз, дада. Ўзим ушаб туяман. – Хўп, ўғлим, тағин экамиз. Ўзинг ушлаб турасан.. – Дада, бу ҳам манити, о? – Саники Аҳмаджон, ҳаммаси саники! (Й. Шамиргов.)

64-машқ. Жуфт-жуфт қилиб берилган сўзларнинг товуш таркибига эътибор берган ҳолда уларнинг маъноларини изоҳланг.

Ёғду – ёғди, курд – курк, насаб – насиб, ниҳон – ниҳол, жоди – жоду, сўка – сўта, мажоз – мижоз, олча – олчи, жуда – жудо, малай – малак, рух – рух, орден – ордер, йирик – йирик, совун – совут, жужун –

жужук, оким – окин, муртад – муртак, соп – соф, тобла –табло, нуфуз – нуфус, оғу – оху, янга – янги, бурж – бурч, сохта – сўхта.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. ФРАЗЕОЛОГИЯ

Сўз ва унинг маъноси

65-машқ. Сўзларни ўқинг. Ҳар бир сўзнинг лексик маъносини, номинатив(номлаш) хусусиятини изоҳланг.

Ажрик, айвон, амаки, ари, асов, ўнга, барваста, мен, бастакор, аввал, бахил, баҳс, бедана, безатмоқ, билдирги, аллаким, бурро, бўрон, вергул, герб, гўзал, дардчил, диёр, мана шу, димламоқ, доим, доно, дум, дубулға, етмак, етмиш, ечинтирмак, ёйик, ёнғок, ёппасига, жадвал, жиян, жиддий, жилға, жусса, зиёфат, зироат, зикна, зубр, иккинчи, илжаймоқ, инжиқ, инъом, ирkit, истиклол, итоаткорона, йўғон, калит, калтафаҳм, кашта, кейин, кимёгар, кўп, ҳеч ким.

66-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини изоҳланг.

1. Фарзанд умр боғида Ҳаётдек азиз, ширин. (*Г.Сайдашев*)
2. Тўхматнинг оёғи қиска, узокка бормаиди. Ҳақиқат тўқ данак, кўмса ҳам кўкариб чиқади. (*Шўхрат*) 3. Меҳнат билан тошилган пои беминнат бўлади. 4. Қаҳрамон ота, жасур ўғил, жафокан она, ҳижронзада каллик, ҳурматли ёлгорлик олдида узок бош эгиб гурдим. (*С.Аҳм.*) 5. Ярамас, фосик одамлар билан суҳбатдош бўлиш илони асралга ўхшайди. Илон ҳар қанча асралса ҳам, заҳари ва зиёни қамаймайди, балки кўпаяди. (*“Оз-оз ўрганиб доно бўлур”*)

67- машқ. Матнларни ўқинг. моносемантик сўзларни аниқланг ва қайси соҳага оидлигини айтинг.

I. Бактерия ҳужайралари массасининг асосий қисми оксил ва нуклеин кислоталаридан ҳосил бўлган цитоплазма ва ядродан иборатдир. Оксиллар жуда мураккаб органик моддалар бўлиб, уларнинг молекулалари юз ва минглаб атомлардан тузилгандир. Оксиллар таркибига углерод, водород ва кислородлардан ташқари азот, олтингурут ва баъзан фосфор ҳам қиради. (*К. Е. Шариков.*)

II. Маҳмуд Кошғарий йирик фонетист сифатида ҳар бир товунни алоҳида ўрганиб, уни физиологик ва акустик томондан тасвирлади. Товун ва ҳарф орасидаги муносабатга тўхталиб, араб ёзув системасидаги ҳарфларнинг туркий тиллардаги мавжуд товунларни ифодалаш учун старли эмаслигини кўрсатди...

Маҳмуд Қошғарий сўзларни уч туркумга ажратади. Булар: от, феъл, ёрдамчи сўзлар. Маҳмуд Қошғарий кўпгина аффиксларнинг маъно ва функцияларини кўрсатиб берган эди. Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. (С. Усмонов.)

III. Алишер Навоий катта бадиий ва илмий асарлари қаторида махсус лингвистик асар ёзганлиги барчага маълум.

Навоий эски ўзбек тилининг морфологиясини яхши анализ қилди. Масалан, у феълнинг ўзлик, ортгирма ва биргалик нисбатларини, равишдош шаклини, кўмакчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни, сифатнинг ортгирма даражасини ва кучайтirma шаклларини, айрим сўз ясовчи аффиксларнинг маъноларини кўрсатиб, уларни мисоллар билан изоҳлаб беради.

Навоий эски ўзбек адабий тилининг фонемаларига, айниқса, унлиларига ҳам аҳамият берди. (С. Усмонов.)

68-маниқ. Гапларни ўқинг, ўз ва кўча маъноли сўзларни аниқланг. Кўча маъноли сўз иштирак этган гапларни кўчириб, маъноси кўчган сўзларнинг тагига чизинг.

I. 1. Агар дерлар кўнғил ёш бўлса, Оқ соч ўзи бир хусн эрур. (Ш.) 2. Оксоч ҳар балони эплайди, хумпар, найрангдан шайтонга дарс беради. (О.) 3. Аввал ўз болаларининг ва жигарларининг ок подшоҳ кўшинига юбориб кўринглар-чи. (С. Қалмиқов.) 4. Юзим чайдим чиройингта, ойингта... (Қўшиқдан.) 5. Ишонмасдан қарарди Дўндик, гўзал юзларга. (Мирм.) 6. Кечкурун у мактабга келганда, кечанинг тантанали қисми тугаб, ўйин-кулги авжига чиққан эди. (Ў. У.) 7. Қарим йўлда борар экан, қулоғига Бибининг овози эшитилди. (Н. Бирюков.) 8. Бу сувнинг қулоғига яқин, текис ер эди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 9. Бир самовар билан бир неча чойнак меники бўлди. (С. А.) 10. Отларни саройга боғлаб, ўзлари самоварга киришди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)

II. 1. У йил охирида хизмати учун бойдан маълум миқдорда туёқ олади. Бу йилги оладиган туёғи ҳам номаълум. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 2. Отларнинг туёқлари... қаттиқ ердан... тошларни тарақлатиб кетар эди. (С. Б.) 3. Мана менам сув тўла ариқ лабида қуруқ лабман. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. Бармоғимнинг тирноғи этидан ажраб кетди. (Н. С.) 5. Хушрўй битга-ю битга қизи. Бефарзанд ўтдим деганда кўрган тирноғи. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 6. – Сизлар менга ишонаверинглар, – деди Носир мамаш оху кўз йиғитга чой узатиб... – Сиз Ҳайдарбек эмассиз! – деди бургут кўз йиғит. – Бу ёғи энди ўзларингизга боғлиқ. Тўғри юриб, бечорачиликни бўйинларингизга олсаларинг, ошларининг сийсизлар. – Бўлмасам-чи?! – деди Носир мамаш сўзини кесиб бургут кўз. (Н. С.)

69-машқ. Ўқинг. Метафора йўли билан маъноси кўчган сўзларни аниқланг. Гапларни кўчириб, маъноси кўчган сўзларнинг тагига чизинг ва маъно кўчиш хусусиятини изоҳланг.

1. Йўлдошбой сой ёқасидан пастга томон қиялаб юрди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 2. ... Икки кўзи ҳар нав моллар билан тўла хуржунни елкага ташлаб, ...инкиллаб кирди. (О.) 3. Чарчамаган бўлсангиз «Наутилус»нинг қўйруқ томонига юринг. (Ж. Верн.) 4. Дарҳақиқат, сув ости кемасининг тумшук қисмини кўриб бўлган эдим. Кеманинг ўртасидан тумшугигача жойлашган хоналар ўз тартиби билан қуйидагича эди... (Ж. Верн.) 5. Булбулларнинг дудоғидан учган навони Қўшиқларим қанотида олиб келтирдим. (Э. В.) 6. Тоғларнинг этагидан учиб майсага етар. (Мирм.) 7. Қуёш ботиб кетди. Бир тутам нури Варрак думларига илашиб қолди. (Шукрулло.)

70-машқ. Метонимия йўли билан маъноси кўчган сўзларни топиб, изоҳланг.

1. Бутун вужуди билан Берилди у ўқишга. Ҳар кун олиб папкасин, Қатнар у “Навоий”га. (Мирм.) 2. Кўзимнинг олдидан ўтадур ғамгин Навоий тобутин кўтарган Ҳирот. (А. Эшоннов.) 3. Сиз ҳам узок яшайсиз, юзга кирасиз. (Шухрат) 4. Бутун қишлоқ бизни сўзлайди, Тўйимизни доим кўзлайди. (Ҳ. Ғ.) 5. Дод дейман! Маҳаллани бошимга кўтараман. (Ҳ. Ғ.) 6. Бир «Опа-доктор» деган Ёқиб қолганди халққа; Ярим Тошкент танирди. (Мирм.) 6. Қош қорайгач, барча йиғилади: Мактаб, ферма, ҳамма хонадон... (Мирм.) 7. Зал гуриллаб кулиб юборди. (А. Қ.) 8. Лондон хушчақчақ бир куйни эшиттирарди. (Ю. Семёнов.) 9. Бешинчидаги Аноргулнинг айтсанг-чи, ҳар кун юз етмиш беш килограммдан тегирек-я. (А. Муҳиддин.) 10. – Сизнинг келишингизни эшитиб, бутун Марғилон кўчиб чиқди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 11. Қишлоғимиз асосан боғдорчилик чорвачилик билан шугулланар эди. (Э. Аъзамов)

71-машқ. Кўчиринг. Метонимия йўли билан маъноси кўчган сўзларни топиб, тагига чизинг, унинг метафорадан фарқини тушунтиринг.

1. «Чўл кездинг», – дебсиз, – мунча? Не дер эшитган кулоқ? (Мирм.) 2. Саккизда эдинг, ўн олтига қадам қўйдинг. (Ҳ. Ғ.) 3. Улуғ қабрнинг устида Ҳирот йиғлади. (О.) 4. Залнинг бутун нигоҳи, бутун эътибори бошқа томонга қўчганини сезганда ҳам, ...тўхтамай гапираверди. (А. Чаковский.) 5. Тил билан дил бошқа-бошқа бўлмасин, Эгри қўллар бизни алдаб юрмасин. (Ҳ. Ғ.) 6. Менга лаззат берар шашмаком, ялла, Тўйчи ҳофиз куйи, Чайковский, Бах. (У.) 7. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. (С. Аҳм.) 8. Спорт майдонининг этагида эса катта ҳовуз бўлади. (Ҳ. Ғ.) 9. Қишлоқ уйғонмоқда, ҳар жойи-ҳар жойда

мўрилардан тутун чикмокда. (Л. Ш.) 10. Олижанобликни кутлар ер юзи, Қурбонсиз бўлмади ва лекин яраш... (Мирм.)

72-машқ. Гапларни ўқиб, кўча маъноли сўзларни аниқланг. Синекдоха йўли билан маъноси кўчган сўзли гапларни кўчиринг; маъноси кўчган сўзнинг тагига чизиб, унинг метонимиядан фарқини тушунтиринг.

1. Қувнок тонгининг олтин бўсағасида Тонгни кутар қувнок мингминг кўз. (Мирм.) 2. – Қанақа ташвишни айтяпсиз, оқсоқол? (Ҳ. Н.) 3. Эгизакни кўп туғар кўйлар, Кўпаяди сурувда туёк. (Мирм.) 4. Ҳошим зўр, Эргаш полвон ва бошқа кингир оёқларнинг ишлари Ҳайдарбекка аён. (Н. С.) 5. – ... Кулингиздан қоладиган ёлғиз тирнок бу. Ишқилиб мендан кейин етимлиги билинмасин! (Й. Сулаймон.) 6. Қийининг учида сен кўтариб келган тўртта олма ейман деб турган саккиз оғизга нима бўлади. (Ҳ.Ғ.) 7. Эшитган кулок нима дейди? (Ҳ. Ғ.) 8. Уқубатли кунларни Энди кўрмасин бошлар. (Мирм.) 9. Алло, ҳозир Тошкент билан гаплашасиз, – леги телефонистка. (Ё. Ш.) 10. Йўли менга беш кўлдек равшан бўлди. (Ё.Ш.)

73- машқ. Ўқинг. Кўча маънода қўлланган сўзларни топинг. Сўз маъноси қайси йўл билан кўчганлигини изоҳланг.

1. Сурхонбой зал этагида тик туриб болаларини узундан-узук дуо қилди. (И. Р.) 2. Оёқда оғир этик Асфальтда тарақларди, Солдатлар этигидек Тумшуғи яракларди. (Мирм.) 3. Бир оннам «шеър» ўқиб, чапак чалмаса, залга ўшқирибди – «талант» эмиш у... (Мирм.) 4. Сен ўзинг гўзалсан, эй Ўзбекистон, Богимиз ҳуснига жаҳон бокмокда. (Мирм.) 5. Шинелни ечмасдан фронтдан тўғри Завод кучоғига отилдинг тетик. (Ш.) 6. Игна захрин мендан сўраманг, Тоб берганман не захматларга. Ўттизга кирсам ҳам чўчиб тураман, Кўзим тулса оқ халатларга. (Э. В.) 7. «Акамдан битта-ю битта шу тирнок қолди», – деди: у. (Й. Сулаймон.) 8. Модомики маслаҳатни мендан эмас, маҳалла қора кўзларидан сўрамокчи экансиз, сўранг, қани булар нима дер эканлар. (Н. С.) 9. Ойга учаётган космонавт агар сўраса не китоб олишни, у дам – Навоий-ю Пушкин, Ғафуру Тагор Ва олиб уч дердим Тихоновни ҳам. (Мирм.) 10. Қизнинг меҳрини, илтижосини сезган саман от булоқ бошида бўйин эгиб туриб берди. (Ҳ.Ғ.)

Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кура турлари

74-машқ. Кўчиринг. Ажратиб кўрсатилган омоним сўзларнинг маъноларини изоҳланг.

1. Айшингизни суриб юра берасиз. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз. (А. Қ.) 2. Майин кулимсар юзи, Тажангликлардан йирок. (Мирм.) 3. Дунёда бор экан ҳар нарсага чек. Бемаъли умрингга бир оз кайғу чек.

(*Ф. Ғ.*) 4. Тегирмончи Розик деган чол, Чолнинг юзи, кўзи доим ун. (*Мирм.*) 5. Додлай десам чикмас ушим, Нима қилдим, нима қилдим?! (*М.Бобоев*) 7. ... бир масаланинг ҳали учун қопингизга келган эдим. (*О.*) 8. Бу атрофда ҳали кўп изғийди у. (*О.*) 9. Яна бир касб этган бахтим сизсиз, азизим. 10. Майли, лекин бирон мажлис сизсиз ўтса нима бўпти? (*О.*)

75-машқ. Ўқинг, омоним сўзларни аннклаб, маъносини изоҳланг.

1. Бир вақт Боғдод халифаси саройининг етукли дабири билан учрашганим бор. (*К. Моисеева.*) 2. Доно мударрисиимизнинг ўзи ҳам... ҳали бирон бор киришга муяссар бўлолмаган-ку! (*К. Моисеева.*) 3. Мен дўзахнинг қоқ ўртасида бўлдим, ундаги ҳаётнинг «лаззатларини» тотиб кўрдим. (*К. Моисеева.*) 4. Аяброқ ўт сочишди, шекилли, ҳар қалай, бир кўлимдан ажрасам-да, тирик қолдим. (*Н. Т.*) 5. Қовжираган тутам ўт бўлган унга палослар. (*Қ. Ҳ.*) 6. Мўрилардан тутун буркади, Гур-гур ёнар қок ғўзая. (*Мирм.*) 7. Юрагингда бўлса ўт, Бизга киё бокиб ўт. Агар кўнглинг бўлмаса, Майли бағрим ёкиб ўт. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 8. Йиғилган пулларни яқтагининг қийик чўнтагига солиб, хайрлашиб жўнади. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 9. Хўб ярашган қон-қора мийик, Белидадир шохидан қийик. (*О.*) 10. Уни эшитишдан кўра қулоқларим том битгани яхши. (*К. Моисеева.*) 11. Чакка ўтар – эски том. Босаман деб кўркитар. (*Мирм.*) 12. Столида турар қалин томлар... (*Мирм.*)

76-машқ. Ўқинг. Омонимларни тониб, турини (омошакл, омофон, омограф) айтинг.

1. Семурғ деди: «Эй ботир, Кел энди ўрнингдан тур!» (*Ҳ. О.*) 2. Жюри сизларга ўзининг қуйидаги биринчи тур саволларини юборади. (*Б. Эргашев.*) 3. Бинафшалар, ранго-ранг гуллар, Шиша қаби зангори кўллар, ...Ҳаммаси бор, ҳаммаси маъмур. (*Ҳ. О.*) 4. Баҳор чоғи бутун табиат гуллар, Ғунча қаби очилади кўнгишлар. (*Ҳ. О.*) 5. Мактаб биноси ёнига етганда, қизи Лаълига дуч келди. – Идорага уч, сенга ҳам пул катта. (*Ш. Тошматов.*) 6. Ҳосил оламиз дер эканмиз, ҳар қуни уч маҳал овқат қилишни қанда қилмаганимиздек, экинларни ҳам бир кун эмас, бир соат ҳам кечиктирмасдан суғориб туришимиз керак. (*Ч. Айт.*) 7. Абдулхай, ўзинг ҳам тўрга ўт, болам. Бемалол ёнбоқилайверинглар, ўз уйларинг. (*Э. Носир.*) 8. Маматали тўрга тушган беданадек кўп уриниб кўрди. (*И. Содиқов.*) 9. Мехмонларга кўп ёқар, Қандай саз бу эл рақси. (*Мирм.*) 10. Уни баён қилишда Саз ҳам йиғилайди ёмон... (*Мирм.*) 11. Минора баланд, зинапоялари тик, ўй-хаёшлар эса зилдек оғир эди. (*С.Б.*) 12. Феруза йўл-йўл тик кўрпачада маънос ўтираркан, онасига юмшоққина жилмайди. (*Ҳ. Ғ.*) 13. Гапга яна гап улар, ўзаро суҳбат

гуллар. (Қ. Ҳ.) 14. Сўнг золим хонга улар Танитдилар Дархонни. (Ҳ. О.) 15. – Умридан шунча узок бўлгандан кейин... умри узок бўлади-да, – деб сўз ўйини килди. (А. Қ.)

77-машқ. Гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг омонимларини топинг.

1. Хон шу кечасиёқ кампирга **чопар** юборди. (С.Аҳм.) 2. Дилдор югуриб бориб Давлатбахтнинг хонасидан **ғижжак**, **танбур**, **лаф** келтирди. (О.) 3. **Белни** алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. (С. Аҳм.) 4. Мен иккинчи **ранг** ҳарбий врачман. (А. Чаковский.) 5. У туртиниб, плашчининг **бари** буталарга илиниб, ...хансирарди. (Ч. Айт.) 6. Соғиниб кутдим, ёшим маржон бўлиб. (Ҳ. Ғ.) 7. Баъзан унинг **орган** чалаётганини эшитар эдим. (Ж. Верн.) 8. ...**Унга** мусикийдан дарс бериш учун жазирамада, **қоқ тўп** пайтида пиёда бориб-келиб турса – бу қанақа муҳаббат бўлди. (Р. Заҳир.)

78-машқ. Қуйидаги омоним сўзларнинг маъноларини изоҳланг, улар иштирокида гаплар тузинг.

Курак, кунда, кўза, май, мансаб, нор, ол, орт, оч, оша, ошик, палак, пар, сеп, сон, сур, така, ром, тер, товон, тириш, ток, туз, тўп, чанг, чоп, кази, қий, қил, қирқ, қор, қув, қўй, қўш.

Изоҳларингизни “Ўзбек тилида омонимларнинг изоҳли лугати” билан солиштириб кўринг.

79-машқ. Шакли бир хил, вазифаси ҳар хил аффиксларни аниқланг, уларнинг турини айтинг.

I. 1. Бу гулларнинг умри қиска, олингиз, Икболингиз минг йил этсин давомлар. (Ҳ. Ғ.) 2. Бола очиб бемалол Боғларида ўсдимиз. Улар бизга жонқуяр, Саховатли дўстимиз. (Қ. Ҳ.) 3. Меҳмонхонада, ўз хонамиздамиз. (Э. Хамингуэй.)

II. Ўзбекча–қизча; ҳайқир–учқур, сувса– борса, борай – кучай; йиғиқ – тортиқ; босма–босма; тугма – тугма; тортинчок – кўзичок, сувсиз–студентсиз; балиқчи – балиқчи, ўқидим–ўқитувчим, чиқинди – ювинди, супурги – ёзги.

80-машқ. Товуш тизими жиҳатдан бир хил шаклланган сўзларни топиб, маъноларини изоҳланг.

1. Тушма қаллоб тўрига, Ўтқизса ҳам тўрига. Одам қовун эмасдир, Қараб билсанг тўрига. (Ҳабибий) 2. Баъзилар бор гўё ҳўл ўтин, Тутаб ёнар, кўрмайсан ўтин. Янгиликка қайишмас сира, Хох буюр-у, хох ўтин. (М.Мударрисов) 3. Қошларни тердириб қуя тортибсиз, Беқуя дўстлардан ўзни тортибсиз. Кўрганини қилгандек қуш уясида, Аянғизга сиз ҳам айнан тортибсиз. (Ямин Қурбон)

Бу сўзлар сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра қайси турларига киради?

81-машқ. Ўқинг. Синонимларни аниқланг, омонимлардан фарқини айтинг.

1. ...Кейин маскаёғ суртиб, ликобчага кўйди. (*Р. Заҳир.*) 2. У ликобчадаги устига сариёғ суртилган... икки бўлак нонни олиб, ея бошлади. (*Р. Заҳир.*) 3. Ёшлик – фундамент. ...Пойдеворни қийшиқ кўйсанг, иморат қулайди. (*Мирм.*) 4. Бориб онангни ва рўзгорларингни бу ерга олдириб кел. (*Ж. Зайдон.*) 5. Бўлмаса фармонингизни волидамга етказиш учун уйга боришга ижозат берсангиз. (*Ж. Зайдон.*) 6. Қўшин орқада қолиб кетгани учун, Темур илгари юрмай тўхтади. (*С. Б.*) 7. Боскинчиларнинг аскарлари тор тоғ чўлига кириб келган маҳалда, ерли аҳоли бу жойни тошлар билан ҳимоя қилган. (*С. Б.*) 8. Бир соҳиб иккала қўли билан йўғон асосига таяниб ўтирибди. (*Р. Заҳир.*) 9. Ўнг қўлида ҳассасини ерга тик-тик урганча чиқиб келди. (*Ж. Зайдон.*) 10. Жамила дастгоҳига комбинат гудок чалиб турган пайтда етиб келди. (*Мирм.*) 11. Станок устига қўнган чангни чўтка билан аргди. (*Мирм.*) 12. Бегона юртда, боласи дийдоридан узоқда армон билан кўз юмди. (*С.Аҳм.*) 13. Толибжон кўп машаққатларни бирга кечирган хотинини ёт эл тупроғида қолдирди. (*С.Аҳм.*) 14. Интиком ол! – дер эди. Ҳар гуноҳсиз оққан қон. Ўч ол!– дерди Маратга Ҳар тонг чиққан зар қуёш. (*Ш.*) 15. Бу қўшиқ билмайди недир тўсиқ-ғов. (*Ш.*) 16. Олам яралмишки, бандисан, осмон, Сукунат домига ўтмишинг асир. (*Г. Ж.*) 17. Ана бедазор. ...Дилни яшнатган йўнғичказор ҳам ўриб олиниб, ўрни шудгор қилиб қўйилган эди. (*С. З.*)

82-машқ. Синоним сўзларни аниқлаб, маъно жиҳастидаги фарқини тунитинг.

1. Саҳарлаб тураман, қутлайман тонгни, Бўйнимга осилар субҳ шамоли. (*Мирм.*) 2. Ел келтирар майин бир оҳанг. Яна олиб кетар нарига. (*Мирм.*) 3. Даламизда салқин шаббода елди, Ухла, жоним болам, аллаё-алла. (*Мирм.*) 4. Мартабадор шахсларни фуқарога тез-тез сиёсат қилиб, авом жиловини маҳкам ушлаб туришга ундарди. (*Мирм.*) 5. Элдан қўрққан қози кейинчалик уни бўшатиб юборди. (*Мирм.*) 6. Улуғ Гимннинг янғроқ оҳангини Олиб кетди тунги шўх сабо. (*Мирм.*) 7. Қовжираган палакларнинг у ер-бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди. (*Ҳ. Н.*) 8. Қани, бу ҳамакларни чанковбосди қилиб турайлик. (*Ҳ. Н.*) 9. Сендан ҳеч сиримни яширмайман. (*А.Қ.*) 10. ...Аммам боякишнинг ўғлини дадам мусофирлар, мардикорлар орасига қўшиб қўйди. Дадамда сира инсоф йўқ. (*О.*) 11. Баъзан уни ўқийман ошкор, Баъзан хуфия – ғоятда пинҳон. (*Мирм.*) 12. Сиддиқжон бунга мутлақо ишонмаса ҳам, Рўзиматнинг қўнгли учун ёқасини

ушлади. (А. Қ.) 13. Энди у бутунилай кўркмай ҳам қолди. (П. Т.) 14. Сиз асти хавотир бўлмаг. (Я.) 15. Чой қоғозга ёзилиб, тўрт буқланган хатни бой очди. (О.) 16. Мақтубининг бош томонини ўқиганда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари... ўрнини чуқур бир мулоҳаза олгандек бўлди. (А. Қод.) 11. Бу нома эртаси кун хонга юбориладиган бўлиб, бунга махсус киши белгиланди. (А. Қод.)

83-мишқ. Берилган гаплардаги синоним сўзларни топинг, уларни синонимик қаторларга гуруҳлаб кўчиринг.

1. Тушида у бригада тракторига миниб, кабристон чеккасидан арик ўтказиш ниятида гўристонга йўл олган эмиш. (О.Ё.) 2. Унинг чекига Асака кўчасидаги дорихона тушиди. (С. Ан.) 3. Ҳилол кўксин ер ўғлига Ёстиқ этмиш пар. (Э.В.) 4. Мунаввар... Асака кўчасидаги аптекага қадам босмай кўйди. (С. Ан.) Ой сукут аро, Чексиз фазо оғушида ер ўғли ухлар. (Э.В.) Сўрар экан фурсат сарҳисоб, бенаф ўтган ҳаётинг учун вақт олдида берурсан жавоб. (Э.В.) 7. Биз очган хазина Ватанимизга арзирли тортиқ бўлади, деб умид қиламан. (Ҳ.Ғ.) 8. - Шахматни ҳам олиб келай-а? - деди Шарифжон. (С. Қалм.) 9. Дадам сизга озгина совға бериб юбордилар. (Ҳ.Ғ.) 10. Емакни кўпроқ ғамла. (К. Моисеева.) 11. Жуда яхши бўлади-да. Ошдан кейин аччиқ-аччиқ чой ичиб, сатранж сурамиз. (С.Қалм.) 12. Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. (О.) 13. Айтмайсиз ҳам, кўшни. (Ҳ. Ғ.) 14. Айтиб бер-чи, қайси киз бурун севиб бўлган умид билан ёр. (Ҳ.О.) 15. Игнни олиб келишга ақлимиз етибди-ю, хўраги тўғрисида ўйламабмиз. (Н.С.) 16. Елкангизни тутиб бизга, ҳамсоя. (Ҳ.Ғ.) 17. Ўзимиз толқон, туршак билан зўрға кун ўтказиб турган кезимизда итга берадиган емишимиз йўқ эди. (Н.С.)

84-мишқ. Куйидаги сўзларни асос(доминанта) қилиб олиб, синонимик қаторлар тузинг ва уларни А.Ҳожиевнинг “Ўзбек тили синонимларининг изохли луғати”дан текшириб кўринг.

Алоқадар, анқов, бахт, ватан, дангаса, жирканч, иноқ, маош, ном, узоқ, озод, осмон, роҳат, сассик, соя, табрик.

85-мишқ. Куйидаги сўзлардан синонимия қаторлари тузиб ёзинг.

Эгоист, баҳс, совға, танқис, яширин, ғалаба, ҳадя, ўғринча, тирриқ, мунозара, пинҳон, тортиқ, камчил, тортишув, армуғон, тахчил, худбин, хуфия, зафар, ғирром, тухфа, махфий, беташвиш, танбал, наридан-бери, есир, маъруза, якка, кўмак, ёв, жусса, беғам, апил-тапил, дангаса, зулм, ёрдам, душман, гувоҳ, доклад, ғамсиз, бева, гавда, ялқов, ёлғиз, мадад, ғаним, шохид, истибдод, қайғусиз, шоша-пиша, ишқмас, танҳо, ағёр.

86-машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг синонимларини топинг.

1. Аспирантура йиллари кишлоққа келишнинг **сира** иложи бўлмади. (С.Аҳм.) 2. Қорли чўқкилардан олиб келадиган бебош тошкин сув тўлкинларининг **қайналлада** вужудга келишидан жуда камдан-кам одам хабардор. (К. Мусеева.) 3. Нодиров **ликопчасини** куш гўштларига тўлдириб олди. (И. Р.) 4. Туш бўлай деганда хориб-чарчаб етиб келдик. (М.Бобоев) 5. Тўппика урган кўм-кўк **йўнғичқа** ўртасидан... йўл тушган. (С. З.) 6. Аммо жиддий манглай Фердинанд **Интиқомни** ўйларди ёмон. (Мирм.) 7. Бунда йўлбарслар пойлар, Келар чанқок оҳулар. (Мирм.)

87-машқ. Синоним аффиксларни аниқланг.

Кўмакчи – кўмакдош; сомсачи – сомсапаз; адабиётчи – адабиётшунос; чорвачи – чорвадор; суратчи – сураткаш; хизматчи – хизматкор; сутли – серсут; серҳаракат – ҳаракатчан; беғубор – ғуборсиз; сезгир – сезувчан; билагон – билармон; нотинч – бетинч; мардона – мардларча; тириклай – тириклигича, айбсиз – беайб.

88-машқ. Бадий асарлардан синоним сўзлар катнашган 10 та гап топиб ёзинг.

89-машқ. Гаплар таркибидан антонимларни топиб, уларнинг антонимлик хусусиятларини тушунтиринг.

1. ...У ўзига керакли одамларни омон сақлаб қолди, кераксизларни, аксинча, лагерга жўнатаверди. (Ю. Семёнов.) 2. Қани, айтишлар-чи, ўт билан сув шерик бўла оладими? (И. Р.) 3. Ҳазратов бундан ташида хурсанд бўлса ҳам, ичида хафа. (И. Р.) 4. Тожихон далада ҳам йигит, ҳам киз бўлиб ишлади. (Мирм.) 5. Ва лекин кўзларим олдида бирдан, Очди поёни йўқ яқин-йирокни. (З.) 6. Мен қанча маҳорат билан ёлғонни чин қилишга уринмай, Мушира буни сизди... (У. Н.) 7. Эрксиз ўтган бир йилдан Озод он яхши! (Ш.) 8. Икки томон ўртасида беомон жанг бормоқда, у ёмонлик ила яхшиликдир. (Мирм.) 9. “Обод шаҳарни хароб қилайликми ёки хароб шаҳарни обод қилайликми?” – дебди. (“Гулпар”). 10. Энди сиз менга оға, мен эса сизга сингил бўлиб қолибман. (“Гулпар”). 11. Зоримиз бор, зўримиз йўқ, жўнашингиз мумкин. (Мирм.) 12. Истибдод ўлигу, Истеъдод тирик. Шоҳ ижод тиригу Шаҳаншоҳ ўлик. (З. О.)

90-машқ. Антонимларни аниқланг. Аввал тўла антонимларни, сўнгра ярим антонимларни кўчиринг.

1. Мева-чеванинг хўлидан қуруғи, қуруғидан хўли кўп. (И. Р.) 2. У ёш-яланг, қари-қартанг одамларга қўнқикан... (Ш. Тошматов.)

3. Сулонганимдан эмас. куонганимдан айтяниман. (С. Калмиков.) 4. Севган кўнгил шоҳ бўлурми ва ёки гадо, Била олмадим. (Э. В.) 5. У билан Саодатхон неча йил бирга яшади, шодликни ҳам, кайғуни ҳам бирга тоғди. (С. З.) 6. Шу куни кечкурун ака-ука она олдида бу ҳақда яна гаплашишди. (Мирм.) 7. Шоир, сизга ижозат йўқ, кулолга бор! (Мирм.) 8. Кўпроқ эмас, камроқ ермиз. Ҳозир кулоллик ҳам ёмон эмас. (Мирм.) 9. Нима, гунан бўлиб сакраб юрсам соғу, мундок ётсам касалми? (Мирм.) 10. Хўл тарапани қалаб Пиширди ёғлик-ёвғон. (Мирм.) 11. – Кеча ёз эди, бугун -- киппа-киш! (У. Н.) 12. Гоҳ жуда узун, гоҳ жуда қалта кийим киярди. (Р. Заҳир.) 13. Еру кўкни туғиб кетган хитоблар. Магунинг овозини босиб юборди. (Ф. Купер.)

91-мишқ. Ўқинг. Антонимларни аниқланг; аввал ўзакдош, сўнгра турли ўзакли антонимларни кўчиринг.

1. Ақл турганда нечук қурол-ла гаплашмоқлик?! Нодонлар ёкалашар, донолар тил топишар. (Мирм.) 2. Бунда ёндош шодлик ва кайғу, Бунда ёндош висол ва фирок. (Э. В.) 3. Дадашева ҳакли, Дадашев ноҳақ, – деди Ҳазратов. (И. Р.) 4. Киши қаҳри тошни ёрғандай, меҳри темирни эритади. (Шухрат) 5. Одамларга пок кўз билан қарасанг пок, нопок кўз билан қарасанг нопок кўринади. (С. З.) 6. Лайлакнинг кетишини эмас, келишини кутишади. (Н. С.) 7. Борар икки йўловчи – Бири – тонг, Бири – оқшом. (Мирм.) 8. Раҳбархоннинг онаси... хурсанд-нохурсандлиги номатълум вазиятда ўтирар эди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 9. “Салом, ўғлим, кел”,–деди. “Душман эмас, эл”,– деди. (Ҳ. О.) 10. Бор менинг кўзларга кўринмас йўрғам, Кифтида гоҳ шодман, гоҳида пурғам. Билолмам манзилим яқинми йироқ, йўртади уйким уйғоғимда ҳам. (З. О.) 11. Унинг гапларидан бамаъни ва бемаъни жиҳатларни ақл тарозисида синчиклаб тортиди. (К. Моисеева.) 12. Дарё юзи тинч оқар, Нотинч бўлади туби. (Мирм.) 13. Ўғил-қизлари давлатида бирини счиб, бирини кийиб юрган кампирларнинг ҳам уйда ўтиришга юзи чидамай қолди. (С. З.) 14. Уларнинг хотираси турли-туман ишлар билан банд бўлиб, дарров нозаруридан зарурини, кераксизидан кераклигини ажрата олмай қолдилар. (С. Б.)

92-мишқ. Қуйидаги сўзларнинг антонимларини топинг.

Ёғлик, соғлом, оға, ботирлик, меҳнаткаш, ёш-яланг, кайғу, ихтиёрий, кўпчилик, йироқ, само, истиқбол, азиз, прогрессив, иссиқ, қўй, юмшоқ, доно, захар, ақлли, кўп, кирмок, арзон, яширин, тўғри, паст, куйи, ибтидо.

93-мишқ. Антонимларни аниқланг. Улар ичидан жуфт сўз ҳосил қилиш мумкин бўлганларини ажратиб ёзинг.

На м у н а: оқ-қора.

1. Тошкентдан комиссия келармиш Оқин оққа, қорани қорага чикарадиган комиссия. (И. Р.) 2. Мушкетёрларнинг ғалабаси ёки мағлубияти уларга чексиз қувонч бахш этар ёки чинакам қайғуга соларди. (А. Дюма.) 3. Раис бўлса тун ҳам, кун ҳам ўйлади. (С. 3.) 4. Тракторчи бўлсанг тўғри кўчани кўйиб, эгрисинг бурилганинг нимаси? (А. Мухиддин.) 5. Энди қушдузларигина эмас, кечалари ҳам не вақтгача дарс тайёрлардим. (И. С.) 6. Пок дилини нопок қилмасин! (А. Мухиддин.) 7. Ёвнинг ташида бўлгунча ичида бўл, деган гап бор. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 8. Кўҳна дунё шу қадар қадимийки, унинг нобитдосига ҳам, интиҳосига ҳам етиб бўлмайди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 9. Сиз кўнчил кўйган аёл доно ё бефаҳм, сохибжамол ё хунук, бадавлат ё камбағал бўлса ҳам, унинг сизга бахш эта оладиган ёки бу дан сизни маҳрум қила оладиган битта нарсаси бор: бу – унинг юраги. (Г. Драйзер.) 10. Чарх тепаётган акаси ёнига келиб... турди. Укаси руҳининг наслгини Мирсанга ҳам ўтди. (Мирм.) 11. Газлар... зўр босим кучи билан суяк ва қуюқ ҳолатда снарядларга жойланарди. (И. Т.)

94- машқ. Ўқинг. Қуйидаги бош қисми берилган мақолларнинг қолган қисмини топиб тўлдириш, унда ажратиб кўрсатишган сўзларнинг антоними қатнашган бўлсин.

1. Эрта эккан хирмон қилур, ... 2. Яхши дўст жон озиғи, ... 3. Донога иш шону шухрат, ... 4. Мард ўзар, ... 5. Ақлди ўзини айблар, ... 6. Қини юртида шоҳ бўлгунча, ... 7. Кўз кўркоқ, ... 8. Илмсиз бир яшар, ... 9. Кенга кенг дунё, ... 10. Эгри озади, ...

95-машқ. Бош қисми тушириб қолдирилган мақолларни ўқинг ва мазмунига қараб уларни тўлдириш. Берилган қисмдаги ажратиб тағига чизилган сўзларнинг антоними тўлдирилган қисмда қатнашган бўлишига эътибор беринг.

1. ... – қиш хазинаси. 2. ..., арзон беишлат бўзмас. 3. ..., йўқ мактанса чопилар. 4. ..., ишни қўш кўзла. 5. ... меҳр билган ёт яхши. 6. ..., она кўрган тўн бичар. 7. ..., кейин сўйла. 8. ..., ақл – дўст. 9. ..., номард тўзар. 10. ... – сичқоннинг тириги.

96- машқ. Ўқинг. Омоним сўзлар иштирок этган гапларни кўчириб, омонимлар тағига чизинг. Синоним сўзлар иштирок этган гапларни топиб, шу сўзлардан синонимия қаторини тузиб ёзинг. Антонимларнинг турини айтинг.

1. Ҳеч кимдан садо чикмади. Ҳалиги овоз чиккан томонда бирпас ивир-шивир бўлди-да, тиғди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов) 2. Саккиз бўлгач, кечқурун: «Машқни ёз!» – деб урар занг. (Қ. Ҳ.) 3. Иш – ёшларга, ош – кексаларга! (И. Р.) 4. Ҳар қандай темир ёки пўлатни занг чиритади.

(II. С.) 5. Суртиб кийикнинг қонин. Югур дер мисли оху. (З. О.)
 6. Маҳмуд... ток зашларини тарай бошлайди. (Х. Ғ.) 7. – Сиз бу ерда секретарь бўлиб ишлайсизми?–Ҳа, котибмиз. (С. З.) 8. Клара бири ғамгин ва иккинчиси қувноқ иккита бирмача қўшиқни бексоз ижро этди. (II. Т.) 9. Овни отсанг билиб от, Дош нишонга илб от! (Мирм.) 10. От халлослар, отнинг буриндан Чикар эди бир самовар буг. (Мирм.) 11. Шуниси қизик эдики, илгари бир-бирлари билан ҳеч учрашмаган бу кишилардан бирининг оти Ҳасан, бошқасининг оти Ҳусайн эди. (С. Б.) 12. Ажойиб саволлар, ғаройиб жавоблар. (III. Тоҳматов.) 13. Бу каби ёлғон-роет гаплар давом этарди. (III. Тоҳматов.) 14. Ёв эмасман, бегона бўлдим сенга, Сен ҳам менга энди тамом бўлдинг ёт. (Х. О.) 5. Шунинг учун ўч олиб, Бу нинини бузаман. (Х. О.) 16. Қулларнинг қасосини Олурман деб аҳд қилган. (Х. О.)

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛУГАТ ТАРКИБИ

97-машқ. Ўқинг. Берилган сўзлар ўзбек тили лугат таркибидаги асосий катламларнинг қайсыларига оид эканини аниқлаб айтинг.

1. Сут, майиз, ун, мастава, шўрва, қатик, патир, сабзи, мош, туршак, чучвара, бодом, палов.

2. Биз, сиз, у, ҳеч ким, ҳар парса, ҳар ким, ким, қанча, неча, бу, ўша, ўзим.

3. Опа, сингил, ука, буви, бува, момо, бобо, жиян, ада, ойн.

4. Ёмғир, қор, шудринг, булут, сув, ҳаво, муз, қир, тоғ, адир, жар, сой, жилга, ер, осмон, ўрмон, қуён, ой, юлдуз.

5. Кўз, қон, бош, оёқ, дум, тумшук, туёқ, тери, ўпка, жигар, буйрак, ичак, тирноқ.

6. Ширин, аччиқ, қизил, кўк, сарик, қатта, кичик, узун, қалта, сизилқ, ...

7. Қелмоқ, кетмоқ, ишламоқ, бормоқ, ёзмоқ, ўқимоқ, айтмоқ, югурмоқ, сакрамоқ, ...

8. Эл, юрт, халқ, мамлакат, давлат, жамоа, маҳалла, миллат, дўст, ўртоқ,...

9. Ўн беш, ўттиз, эллик, етминч, тўқсон, юз, минг, миллион...; сўм, тийин, метр, килограмм, литр, гектар, километр...

10. Одам, ҳайвон, бола, от, хотин, қуш, дехқон, чорва, эчки, қуён, парранда, туя, мол, илон, эшак, чол, кампир...

11. Кўрна, ғилам, поёндоз, ёстиқ, кўйлақ, рўмол, дўппи, дастурхон, чойлақ, қошиқ, игна, маҳси, қалиш...

12. Дафтар, китоб, қалам, ручка, қоғоз, телевизор, телефон, радио...

13. Машина, поезд, автобус, самолёт, трактор...

14. Болта, теша, кетмон, пичоқ, қайчи, ўроқ, болға, қозон, ...

Сўзларни қайта ўқиб, умумтуркий ва ўзбекча сўзларни кўчириб ёзинг. Бу топшириқни бажаришда “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”дан фойдаланинг.

98-машқ. Ўқинг. Русча-интернационал сўзларни топиб кўчинг.

1. Макбара, клиент, шифохона, погирд, символ, туман, трест, голя, фирма, гол, эхсон, камера, конспект, дилкаш, зукко, индустрия, карнай, карниз.

II. 1. Ишим устидан раҳбарлик қилишга профессор Одил Жўраев розилик берди. (*У.Н.*) 2. Ўша дорини тездан топиб, устага етказиш учун аптекага борди. (*Х.Н.*) 3. Меҳр-оқибатли командирларни омилкор боғбонга ўхшатса бўлади. (*Х.Тожибоев*) 4. Инженернинг, академикнинг билиши шарт бўлмаган соҳалар бор. Ёзувчининг ундай соҳаси йўқ. (*Ас.М.*) 5. Бош бухгалтер ҳам чойхонага чиқиб кетганди. 6. Майор сабрсизланиб ҳар ёққа тикилди. (*О.*)

99-машқ. Қуйидаги русча-интернационал сўзларнинг ўзбек тилидаги синонимларини топиб, намунадагидек ёзинг.

Намуна: *прогрессив – илғор.*

Педагог, база, конкрет, фраза, аффикс, факт, сюжет, агитация, функция, лингвистика, актив, автор, абстракт, агент, редактор.

100-машқ. Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» достонидан келтирилган қуйидаги парчаларни ўқинг, унда ўзбек тилининг қайси шевалари назарда тутилганини айтинг.

Биринчиси ёнбошлаб,
Тирсак ерда, кафтда бош
Тинмай пичирлайди лаб,
Манглайда порлар куёш.
«Галдим» дерди сўзида,
Илиқлик бор юзида,
Амударё – азимдан Сув
ичиб улағайганди.

Қизилқум ҳарорати
Барқ урар эди танда.
Иккинчиси ўтирар
Рўмолча узра енгил.
Хаёли тарқок эди,
Чакнаб турарди кўзи.

Конспектни, китобни
Шунчаки ўқир факат.
Тухум каби ок эди,
Юмалоқ, рангпар эди.
“Овуз”ни кўшар эди
Сўзлаганда сўзига...

101-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни “умумхалқ лексикаси” ва “диалектал лексика”га ажратиб ёзинг. Диалектал сўзлар маъносини тушутиринг, уларнинг адабий тилдаги шаклини айтиш ва ёзма-ён ёзинг.

1. ...Бозордан уч-тўрт ховли наридаги, биқинида бир туи зардони ўсган катта кўк дарвоза бизники. (*Э.Аъзамов*) 2. Сават кўтарган йигит парманчақ териб, ўрмон четин билан келаверди. (*Ё.Ш.*) 3. Мен югуриб бориб нон сандиқдан нонпарни олиб келдим. Бувим ясаган патир-кулчаларга нонпар боса бошладим. (*С.Нуров*) 4. Умархўжа бой ... катта базм бериб, мушакбозлик қилдирган эди. Ўшанда Шамсиддиним йўлга қирмаган бувақ эди. (*С.Аҳм.*) 5. Қандолатфурун ярим кило печак қанд

тортиб узатди. (Ё.Ш.) 6. Фанер бермаса, васса киларсиз. (П.Қ.) 7. – Таладан келганимда шатта турган эди-я! – Кампир чироксиз хонада гурут чакиб, кимиз кадини қиллар эди.(П.Қ.) 8. Мен сени ишжитмайман. Ва лекин тишчитмайман. (М.Бобоев)

102- машқ. Ғашларин ўқинг, диалектал сўзларни аниқланг, улар қайси шевага хос эканини ва адабий чиндаги шаклини айтинг.

1. Маълумки, тун билан кундуз тенгланган тонгда кўкатлар бултурги илдизларида бош кўтариб чиқади. дарахтлар пиндиғи бўртади, табиат уйғониб, ер кўнчийди. 2. Бозордагилар: «Жиноят амакимди эшганининг ҳам айтгани айтган, дегани деган», дейинса, кинлокдагилар: «Жиноят оқсоқол эшатиға халачўиди ҳам бировнинг толидан синдириб олади»,– дейинарди. (С. Аҳм.) 3. Сен билан биз бакларда юрибмиз, холос. (С. Аҳм.) 4. Хув ўқинини билган ахтиғимдан айланай, – деб бувиен набирасининг елкасини кокиб қўйди. (Ж.Ш.) 5. Ўрикка чикиб, тўра узиб ейинини, ... азиякачон ўрганган. (П. Т.) 6. Юракларим эзилб кетди, ҳадеб тушимга кирвоғти. (П. Т.) 7. Тўсатдан оранглардан ола пинак ўтдим? (Э.Усмонов) 8. Саидахмадхон Эшонхон кўк чой сузиб узатган пиёлаин олди. (О.) 9. Шундан кейин тез-тез кўришиб турини одатга айландин... Асосий паккамиз боғнинг элти. (У.Назаров) 10. Секин, секин, ая, биров эшиғиё қолади. (С. Аҳм.) 11. – Ёе, анови, полвоннинг аскардан янги келган улғим? (Э.Аъзамов) 12. ...Бирор жойда бирнас чойлашиб, кейин поездга чиксак, қалай? (Э.Аъзамов) 13. Аммо Назаров қойил қолиб: «Офарин! Бамисоли нўлот тобланишпоти!» – деди. (Х. Г.)

103- машқ. Ўқинг. Топкеит шевасида қўлланган сўзларни аниқланг ва уларни адабий шакли билан бирга (кеп-келиб) ёзинг.

1. Султона: «Энди боринг, улар ҳозир кеп қолишади», – деди. (Ш. Сиддиқий.) 2. Бир кун кейин мулла бўлади. Зихни ўткир бола. (С. Аҳм.) 3. Попоп тикиниға шундоғам чеварки! Топканининг тўрт даҳасида ҳеч ким ушга тенг кела олмайдди. (О.) 4. Ўшакка кетсак ёмон бўлмайдди. Мани айтди, дерсан. (С. Аҳм.) 5. «Ҳа, иним,—деди Зебихоннинг опаси,—ухлагани кетясеизми? Ваҳди-ку?» (С. Аҳм.) 6. «Қатта юрибсиз дайдиб, бойдан нима даво топиб келдингиз?» – сўради Бувсара кесатиб. (О.) 7. – Тавба, ҳеч ким сени Португалия ё Жанубий Африка Иттифоки фукароси деяётгани йўқ-ку. – Сал бўлмаса шундай демокчийдинг. (Ф. Мухаммадиев.) 8. «Уми... у ...анави ерда, оти мишмамайди»,– дея олди, холос. (Ш. Сиддиқий.) 9. Ойимла айтдишарки, қолган икки ой учун ҳакни яқин кунларда тўлар эминлар. (Ш. Сиддиқий.) 10. Билетийла манда, етиб борганда қайтараман, – деди. (Н.А.) 11. – Опокинг қани? –Ана, кевоттила! (Х. Г.)

104- машқ. Қ. Ҳикматнинг «Бобо деҳқон ханомаси» поэмасидан олинган парчаи ўқинг, полизчиликка онд сўзларнинг маъносини изохланг

Пайкал тўла «Гулоби»,
«Гурвак»лари карсиллар.
«Қари киз»и худди канд,
«Ок новвоти» карсиллар.

Мен ҳам асали бўлдим деб,
«Шакар ноя», «Қора кош»,
Азза-базза пушгадан
Кўтаришиб турар бош.

105-машқ. Жюль Верннинг «Сув остида 80000 километр» романидан олинган куйидаги парчаи ўқинг, терминларни аниқлаб, уларнинг қайси соҳага ондлигини айтинг. Сўз ва терминнинг фарқини изохланг.

– Мана бу ёкка каранг, профессор, – деб сўз бошлади капитан Немо хона деворларида осиглик турган асбобларга ишора қилиб. – Булар «Наутилус»ни бошқаришга хизмат қиладиган ашпаратлар. Бу ерда ҳам салондагидай, булар ҳаминша меннинг кўз олдимда бўлади ва «Наутилус»нинг океanning қарига турганини ва йўналишини аниқ кўрсатади. Мана бу «Наутилус»даги ҳаво ҳароратини кўрсатадиган термометр; буниси барометр, у ҳаво босимини аниқлайди ва бу билан ҳавонинг ўзгаришини ондиндан айтиб туради, гнрометр атмосферада намлик миқдорини кўрсатади; кема йўналишини кўрсатадиган компас, куёш баландлигига қараб жойнинг кенглигини аниқлайдиган секстант; географик узунлиқни белгилайдиган хронометрлар; ниҳоят, қундузги ва тунги кузатув трубалари; «Наутилус» сув сатҳига чиққанда, мен булар ёрдамида уфқни кузатаман.

– Бу асбобларнинг ҳаммаси, – деб жавоб бердим мен, – кемачиликда ишлатиб келинмоқда ва буларнинг ҳаммаси менга илгаридан таниш. Бирок мана бу ерда менга маълум бўлмаган алақандай асбоблар бор. Мана бу ҳаракат қилиб турадиган миқли катта циферблат манометр эмасми?

– Ҳа, бу манометр. У кема танқарисидаги сув босимини ўлчайди ва булар «Наутилус»нинг сувга қанча чўкканини кўрсатиб туради.

– Мана булар зондларми?

– Ҳа, фақат янги конструкциядагиси. Булар турли сув қатламларидаги ҳароратни ўлчайдиган термометрик зондлар.

106- машқ. Куйидаги сўз ва терминлар қайси соҳага ондлигини аниқланг. Шулардан икки соҳага онд сўз ва терминларни кўчиринг.

Аргумент, афиллия (баргсизланиш), оқсил, гунча, миқдор, қатталиқ, потўғри қаср, ток сон, номерлаш, проекция, астронавтика, телескоп минораси, ой тутилиши, фонема, акустика, метеор нурланиши, гулгож, новда, виетт, чекенз ечим, эхтимоллий хато, сирғим, график усул,

пунктуация, семасиология, ўзак, кабиса йил, космогоник гипотеза, Катта Айиқ, вақт, абсолют вақт, пегиз, сўз ясовчи аффикс, бўлувчи, ёпиқ чизиқ, тенглик инораси, логарифм, ургу, миллий тил, бўғин, товун, лексикография, комета, метеор, ой ўроғи, ассимиляция, мослик, эллиптик нукта, дуккак, ён илдинлар, вегетатив хужайра, Омега туманиги, бачки, куртақ, гербарий, юлдузсимон ядро, туркий тиллар, кўчирма гап, каллак, галласимонлар, нектар, мослашув, ҳаракат номи, палак, соядаги барглар, ўсини нуктаси, тўкима, қаламча.

107-машиқ. Қуйида гуруҳчаларга ажратиб берилган ўлашма сўзларни ўқинг. Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа Европа тилларидан ўзбек тилига ўлашган сўзларни тоинб, улар этимологик жиҳатдан қайси тил(лотин, грек, француз, рус) ларга мансублигини аниқлаб айтинг.

1. Август, агрегат, адвокат, акварель, аккумулятор, акция, амбулатория, аннотация, аргумент, архив, арматура, артикуляция, аспирант, аукцион, антенна, ашарат, ассимиляция, ацетон, аффикс.

2. Альбом, анкета, актриса, аванс, абажур, аттракцион, ансамбль, акушер, амортизатор, антракт, артиллерия, аккордеон, адрес, авангард, ателье, арго, альтернатива, авантюра, анонс.

3. Абстракт, авахта, автоматика, акробат, аноним, аристон, автобаза, актив, акула, алимент, аэродром, атаман, авиатранспорт, амиркон, аффрикат, арбитраж, аристократ.

4. Академия, акустика, аксиома, алебастр, анатомия, антибиотик, амнистия, антитеза, аорта, асбест, асфальт, атмосфера, алфавит, амфитеатр, азот, автограф, анализ, арахис, акация, антоним, апостроф, аптека.

108-машиқ. Ўқинг. Берилган ва ажратиб кўрсатишган сўзлар этимологик жиҳатдан қайси тилга мансублигини аниқлаб айтинг.

I. Адир, азимут, нефт, гузар, муаммо, комплекс, бешик, зона, гул, рубой, чилла, латифа, аёл, бола, сценарий, платшакл, мушоира, диёр, дискет, анор, армуғон, гавҳар, гайка, даво, дабдаба, демократ.

II. 1. Дунёда оқилона сўз ва яхши номдан бошқаси унутилади. 2. Тарбиясиз одам жонсиз жасадга ўхшайди. (*"Оз-оз ўрганиб доно бўлур"*) 3. Халқимиз азалдан ўз маънавий қадриятлари ва диний эътиқодини юксак қадрлаб келган. 4. Миллий туйғу инсон учун табиийдир, чунки у ота-боболардан мерос қилиб олинган. (*И.Каримов*) 5. Аспирант Даврон Ёўронов кечкурун институтдан уйга қайтмоқда эди. (*Э.Ўзатов*) 6. Ватанимда чин гражданман, Шудир менинг олий мансабим. (*Т.Сайдашев*)

109-машқ. Куйида берилган ўзланма сўзларни ўқинг. Араб тилидан ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзларни аниқлаб, уларни икки устунга ажратиб ёзинг.

Абадий, аввало, аждар, андинна, беандинна, аттор, анжир, анжирзор, азият, алифбе, алифбо, арк, армуғон, асар, афсун, афсунгар, атир, афзал, арғувон, арзон, ашё, ашёвий, андух, ақил, ақил, афгон, астойдил, астар, авра, араз, ариза, армон, анжуман, адолат, аёл, арзанда, ажойиб, ажойибот, андава, ахлоқ, анор, анорзор, аҳол, ангишвона, аския, аскар, арра, арракаш, алоқа, амал, амалиёт, андаза, асбоб. асил, атроф, афсона, анъана, айёр, асаб, аъло, андармон, азмойиш, адабиёт, аҳд, аҳамият.

110-машқ. Ўқинг. Ғалларда ишлатилган жаргон ва арголарни аниқлаб, қандай маънода қўлланилини айтинг.

1. Замон бунақа бўлишини билганимда ҳамма нарсани сотиб, шундан килиб қўймасмидим, – бой тагидаги хуржунга шпора қилди, – уч мингта бухорий хуржуннинг бир чеккасида келяпти. (*Ҳ. Нўмон, А. Шораҳмедов.*) 2. -- Белни бақувватроқ, кишиб олингими? – Чакки эмас, уч мингдан ортик тириги-ю, уч минг ўлиги бор. – «Ўлиги» дедингизми? – Ўша Бухоронинг кизили-да, – деди чўзиб Ўрмонбек худди пашмак холва еб тамшангандек. (*Ҳ. Нўмон, А. Шораҳмедов.*) 3. – Хўш, агар иккита оқ қирғоқдан бўлса? – Иккита юз сўмлик демокчисан-да, а? ёмон эмас-а!.. (*М. Г.*) 4. – Нилуфар, тур ўрнингдаҳ деяман! – Нима қиламан туриб? Нима ишингиз бор? – Э, бомисан, данан? – деди Кароматхон Нилуфарни гиж-гижлаб ва менга караб: – Ана, паттангизни олдингиз, калампо, энди нойи бўлинг! (*У. II.*) 5. Муллажирнинг бўлмаса, ҳар қанақа мавсум ҳам бефайзу белуғф кўринади. (*Р. Заҳир.*) 6. Бурчакка илиб қўйилган илашчининг чўнгагидан ғилофли устара ва қуйидаги мазмунидаги ғалати хатни топиб олдик: «Кеча Миткани хитлар илдинтиришибди, Циган сотган бўлишни керак. Қақир-кукурлар хитойникида». (*Л. III.*)

III-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатишган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

1. Бўй десангиз – бир гули ниҳол, Дилни ўртар ёноқдаги хол. (*О.*) 2. 3. Бир подшо **шикордан** қайтаётди таппа бўлибди ва бир ҳовли олдида келиб сув сўрабди. (*«Гуларни».*) 4. Офтоб **маширдан** чиқиб ўлкамизни нурафшон қилди. (*С. Калмиков.*) 5. **Дийдаларда** ёш қалқиди. (*С. Калмиков.*) 6. Мулла Миртожиге ўхшаганлар **зоҳирда** тишларининг оқини кўрсатиб турган бўлсалар-да, **боғинларида** ғазаб-нафрат қайнаб тошарди. (*II. С.*) 7. **Ашёрний** китобларга ихлосманд бўлган Хусайн янги «Девон» ёки «Баёз»лар топиш иштиёқида **саххоф** дўқонига тез-тез келиб турарди. (*К. Моисеева.*) 8. Ҳатто Абурайхонга биринчи даъфа **мўқобил** келганда ҳам, ўзини бунчалик йўқотиб қўймаган эди. (*К.*

Моисеева.) 9. **Зарб, тақсимдан** берган вазифаларни тез-тез ишлаб бердим. (И. С.) 10. **Сатранжнинг** ҳам ватани Ҳиндистон экашлиги жумла оламга аён-ку! (К. Моисеева.) 11. Сиз ёшларимиз фабрика-заводлар қуришни билимоғингиз, «**осмон поезд**»лар ясаб учмоғингиз керак. (И. С.) 12. Ҳар тонфа халқ ва қавм олимлари **битиб** қолдирган китобларни ўқиб чиқиб лозим бўлади. (К. Моисеева.) 13. Абдураїхоннинг **фалакиёт** ва **риёзиёт** бобидаги илм-хунарлари Хоразм салтанати учун миселсиз фойда келтиражатига имоним комил. (К. Моисеева.) 14. Қарағайлар узра ёйилган, кўк гўмбазида жила килаётган **ол ранг** нафақининг нафис бўёғи унинг **қирмизи** ёноғи тусичалик тиник ва дилрабо эмасди. (Ф. Кўпер.) 15. Бирингиз буюк **мунажжим** боболарингиз Улуғбек поёнига ета олмаган фалакиёт илмини нихоясига етказарсиз. Ораларингиздан Берунийлар, Ибн Синолар, замон **муҳандислари**, улуғ табиатшунослар етишиб чиқар. (И. С.)

112-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Нофаол сўзларни тошиб, маъноларини изохланг турини аниқлаб айтинг.

1. ...Ранг-баранг кийинган отликлар унинг оркасидан юриб борар, туғ ёки яловлар баланд кўтарилган эди. (С. Б.) 2. ...Юз минглаб ёш деҳқонлар керак эди, бироқ ёшлар сўка дастасини ушлашни унутган, ... (С. Б.) 3. Қишлоқда бир ҳаким йўқ, Кўпчиликки дард эзган. (Қ. Ҳ.) 4. Мулла Абдинукур, эртага ожизамизга тўй келади, марҳамат қилинг, дурустми? (О.) Шодликдан бир зумдаёқ Дулоқлар кетди ёниб. (Мирм.) Ёргучок тортин хам, кўрғошнинг куйдириги хам унинг иши. (Мирм.) 7. Темурнинг оркасидан... чопарлари, мирзалари, тилмочлари ва энг кейинда хизматкорлари келар эди. (С. Б.) 8. Насриддинбек гиламга сочилган сатранж доналарини босиб, настга тупди. (Мирм.) 9. Бойчечакларининг хулбўй, сезилар-сезилмас хидини найнинг ёқимли саси билан учуриб келди. Қилич эса отини олти қақиримча бир тусда чоғтириб бориб... дарвозахонага кирди. (С. Б.) 11. Сизларнинг боғларингиздаги зардолга чиқинга чикиб, тушолмай йиғлаб ўтирганларимда неча-неча бор тушириб қўйгансиз (Б.Даматов.) 12. Олишпох етти мамлакат ҳоконидан йилига икки мартадан хирож олар экан. («Гултари».)

113-машқ. Гапларни ўқинг. Архаик ва тарихий сўзларни аниқлаб, икки устуи шаклида ёзинг.

1. Қўлларида асо, кексалар, Юзларида зиё, кексалар. (Э. В.) 2. Бу мактабхона бўлиб, муллаваачалар ҳафтияк ёдлашардилар. (П. Т.) 3. Беш пайса еми аяган кезларингда, қор қураб, илди топиб бердим уларга. (И. Р.) Ишлар зимдан битсин, сезмасин ағёр. (Я.) 5. Тирак бўлди – лой ийлаб, чарх тешди, ёргучок тортди. (Мирм.) 6. Муитланиш, ур-йикитни

мирнаблар ҳам босолмади. (*Мирм.*) 7. Абдувахоб тезгина чишта олди ва йўловчиларга кўшилди. (*Ш. Тошматов.*) 8. Бўлмаса сизнинг ўғлингизга ўхшаб шайтон арава минисинми?... (*Х. II.*) 9. – Сенинг ишинг конхозимизнинг секретари мулла Муқимнинг анкета тўлдиришига ўхшайди. (*А. Қ.*) 10. Кемтик типдай омонга муҳтож деҳқон бечора. (*Қ. Х.*) 11. Алдаб кўяди деб менга ишонмайди, бир соат савдоланиб, тўрт пул ҳаёи кўради. (*С. Ё.*)

114-машқ. I. Гапларни ўқинг. Тарихий сўзлар нигтирок этган гапларни кўчириб, шу сўзлар тагига чизинг. Арханк сўзларнинг синонимларини топинг.

1. Мирзо Улугбек илми рибзӣёт ва ҳақдаса борасида уст-устига саволлар берди. (*О.Ё.*) 2. Кичкина-кичкина, пифтига бош теккудек дўқонларда баққоллар, атторлар, баззозлар, вонпурунлар, поякилар ўз моллари билан савдо қилинади. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 3. Йингитларни тўплайвер, юзбонни қилиб қўяман. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 4. Тун ярмидан оққан. ошме қирлар ортидан кўтарилиган занфгина ҳилол шуъласида борлик соқини, осуда уйкута чўмган. (*О.Ё.*) 5. Бугун бу ерга полидмейстер, пристав, қози, мингбончилар, элликбончилар келиб, халққа ваъз-насиҳат қилмоқчи. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 6. ...Мана пахта оркасида ўзи ёнар чироккаям егиндик. (*О.*) 7. Пиёз харифининг қўлини каттик бураб оркасига қайирди. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 8. Завод сизга бўнак беради. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 9. Келаси баҳорда шеркатнинг ерини ўт омон билан ҳайдаласа керак. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 10. Бу амирларга ишонма, ўғлим! Уларни содик бўлсин десанг, қиличинини пакинида маҳкам ушла. (*О.Ё.*)

II. Бадний асарлардан тарихий ва арханк сўзлар нигтирок этган пакитадан гапларга мисоллар топиб эзинг, маъноларини изоҳла.

115-машқ. Назир Сафаровнинг «Илғирўз» асарида олинган парчани ўқинг, касб-хунарга онд сўзларни аниқлаб, улар қайси соҳага тегишли эканини айтинг.

«Гув-гув!.. Гув, гув, гув!.. Гув-гув!.. Гув, гув, гув!..» Бу – чархнинг овози. Онам ҳамон қадалиб ўтиргангича чарх қулогини тезкорлик билан айлантирар, чарх палласи чархналак сингарни айлана-айлана паррак билан дугга туташтирилган қаноп ёрдамида дуг ҳам ҳаракатга келар, чириллаб айланиб, дуг учига ишлатирилган нисга пахта толалари пиширилиб, бири-бирига илашиб, дугга ўраларди. Ўқикалар ўтган сари дуг семириб, илга тўлиб борарди.

116-машқ. Гапларни ўқиб, фразеологик бирикмаларни аниқлаб, маъноларини изоҳла.

1. Абдурахим Тошматович танқиддан хафа бўлган эканлар шекилли, трестдан келганлар билан ҳам хайр-маъзурани насия қилиб,

куён бўлдилар. (*Э. Носиров*) 2. Босмачилик ҳаракатидан кўз-кулок бўлиб турмок учун Кейли Фарғонада қолди. (*С. Қалмиқов*) 3. Иш мен қутган-дек якуниланмади. Тарвузим кўлимдан тушиб кетди. (*Н. Ёқубов*) 4. Қўрқувдан юрагини ҳовучлаб яна анчагача кириқ қокмай ётди. (*Ш. Сиддиқий*) 5. Уларни кўриб Афшин ханг-манг бўлди-ю, тизига муҳр босилди. (*Ж. Зайдон*) 6. – Бу ёғи ҳақида эрталаб бош қотирамиз. (*Шуҳрат*) 7. «Ҳозирча ишлаб туради, – деди Йўлдош ака, – дурустроқ билимдон киши тошилагач, паттаси кўлига тегади». (*К. Нуъмон, А. Шораҳмедов*) 8. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. (*А. Қ*) 9. Оёғини кўлинига олиб ғизилла. (*Р. Заҳир*) 10. Бировнинг дилини сиёҳ қилмай юрадиган кун ҳам келармикин? (*Н. Бирюков*) 11. – Вой, гапга тушиб кетиб вақтни туя қилибмиз-ку! (*Шуҳрат*) 12. Оёғидаги туфлиснинг оҳори тўкилиброқ қолган, демак, битта туфли ҳам харид қилиш лозим. (*Ф. Мусажонов*)

117-мишқ. Фразеологик ибораларни тошиб, турларга ажратинг; ҳар бир турга онд иккитадан гапни кўчириб, маъноларини изоҳланг.

1. Арава бўлса алмисокдан қолган, яна сишибди. (*О.*) 2. Аравани қуруқ олиб қочин эви билан-да, аввал бурнингни артсанг-чи... (*С. Абд.*) 3. ...Ишқилиб барака топсин шу докторлар, бонинг ёстиққа етганда жонингга ора киришади. (*Х. Н.*) 4. Йўқлаб келибсан, бошим осмонга етди. (*Ас. М.*) 5. ...Қизлар ҳар замон ишдан бош кўтариб, бир-бирига гап отишади. (*С. Аҳм.*) 6. Қорасочнинг дили сиёҳ бўлиб, бирдан хўрлиги келди. (*С. Азимов*) 7. ...Амалда ишни издан чиқариб юборибсиз! (*С. Назар*) 8. Кавушини тўғрилаб кўйин керак: қурилишни ҳам, коллективни ҳам сариқ чакага соғади. (*Ас. М.*) 9. Ҳожи хола кўзи илиниб, эди хуррак ота бошлаган эди. ... (*М. Н.*) 10. ...Унинг кўзлари кинидан чиқаёзди. (*О.*) 11. – Муродовага маъқул. Аммо Зуннунов икки оёғини тираб турибди. (*И. Р.*) 12. Қодир қирганда, у китобга мукка тушган эди. (*Шуҳрат*)

118-мишқ. Ўқинг. Фразеологик ибораларни тошиб, маъноларини изоҳланг; Сўнгра уларнинг синонимларини тошиб, ҳар бир иборадан сўнг қавс ичида ёзиб кўрсатинг.

1. Ҳай-ҳай, бола, оғзинга қараб гапир, тўриқ қанка ўлди, дедингми? (*Ғ.Ғ.*) 2. Нусрат уни: “Ер тағида илон қимирласа билади”, – дер, ундан ўтдан қўрққандек қўрқарди. (*С. Назар*) 3. Шу ўтиришда ичини мушук таталаётганини қасдан билсин у? (*С. Ан.*) 4. Уялмадингизми давлатнинг кўзини бўягани? (*С. Ан.*) 5. ... Қодирнинг қоронғи дунёси ёрилиб кетди, лабиниң таноби қочди. (*Шуҳрат*) 6. Лаълихоннинг шаънига бир гап айтди, ҳамманиң тепа сочи тикка бўлди. (*С. Аҳм.*) 7. Ўзиниң шу ердалигини билдирсинми? Йўғ-э. Томдан тараппа тушганидай-а? (*С. Ан.*)

8. ...Чунонам бир терлайсизки, дардингиз хамирдан кил суғургандек чикиб кетади. (С. Аҳм.) 9. Сал ковогингизни очиб ўтиринг. Одамнинг капалатини учуриб юбордингиз-ку, Матлубахон! (О.Ё.) 10. Мактабга тааллуқли нима масала бўлса аралашади. Лекин ҳеч ким: “Нега сен ҳамма нарсага човилингни солаверасан?” демайди. (Шўҳрат)

119-маниқ. Ўқинг. Фразеологик ибораларни топиб, маъноларини изоҳланг. Ўзаро антоним сифатида қўлланган фразеологик ибораларни аниқлаб, уларни жуфтлиб кўчиринг.

1. Содиқнинг фикри равишланиб, ўйлай кетди: Чуханов ҳам терговчи, бу ҳам терговчи. Иккаласи икки дунё. Биридан кишининг кўнгли сув ичади, иккинчисидан эсанг тош котади. (Шўҳрат) 2. Судьянинг дунёда ўғли борлигидан қалбига илқ нур югургани билан кўнглига қора соя тушиб, хижил эди. (Шўҳрат) 3. Собир билан унинг ўртасидан шу кунларда ола мушук ўтганини яхши билинмасди. (Х.Н.) 4. У даштдаги қизлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган эди. (О.Ё.) 5. Ҳамма ишларидан кўнгли тўқ бўлганидан икки кун кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. (Ў.Усмон) 6. Қушлар оёғига гонш бойлаб ўтар, У мактуб йўлига интиқ кўз тутар. (М.Али)

120-маниқ. Бадний асарлардан фразеологик ибораларга мисоллар топиб ёзинг, уларнинг маъноларини изоҳланг.

121-маниқ. Қуйида номлари берилган лугатлар билан амалий танишинг, уларнинг ўхшаш ва фарқли гомонларини мисоллар келтириб изоҳланг.

1. “Имло лугати” (мактаб ўқувчилари учун), 1976 й., “Ўзбек тилининг имло лугати” (Ш.Шоабдурахмонов таҳрири остида, “Фан”, 1976 й., “Ўзбек тилининг имло лугати” (лотин ёзувида) 1995 й.; “Ўзбек тилининг кирил ва лотин алифбаларидаги имло лугати” (Тўлқин Тоғасев ва бошқалар). 1999 й. “Ўзбек тилининг орфоэпик лугати” (М.Содиқова, Ў.Усмонова), 1977 й.

2. “Русча-интернационал сўзлар изоҳли лугати” (О.Усмон, Р.Дониёров), 1965, 1972 йиллар; “Ўзбек тилининг изоҳли лугати” (З.М.Маъруфов таҳрири остида, 2 томлик). Москва, 1981 й., Х.Ю.Бекмухамедов. “Тарих терминлари изоҳли лугати”, 1978 й.; “Географиядан изоҳли лугат” (С.Қорасев ва б.) 1979 й.

3. А.Ҳожиев. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати”, 1974 й.; “Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати”, (Ш.Раҳматуллаев ва .), 1980 й.; “Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати”, (Ш.Раҳмагуллаев ва .), 1984 й.; Ш.Раҳмагуллаев. “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати”, 1978 й.

4. В.Раҳмонов. “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат”, 1983 й.; Махмуд Қошғарий “Девону луғотит турк”(Туркий сўзлар девони), 3 томлик.(Таржимон С.М.Муталлибов), 1963 й.

122-машқ. Қуйида номлари кўрсатишган луғатлар билан танишинг. Уларнинг ўзига хос хусусиятини ва 121-машқда берилган луғатлардан нимаси билан фарқланишини тушутиринг.

“Форсча-ўзбекча ўқув луғати” (А.Рустамов ва б.), 1975 й.; Қ.Турғунов. “Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати”, 1975 й.; “Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати” (О.Усмон таҳрири остида), “Фан”, 1976 й.; О.С.Содиқов “Геология луғати”, 1958 й.; С.Р.Муҳаммадхонов, Ф.Х.Жонгуразов. “Ўсимликпуносликдан русча-ўзбекча луғат-сравочник”, 1973 й.”

123-машқ. I. Қуйида номлари кўрсатишган луғатлар билан танишиб, уларнинг бошқа тилдаги луғатларга ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.

К.З.Зокиров, Ҳ.А.Жамолхонов “Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат”, 1-том, 1973 й.; “Уй-рўзғор энциклопедияси”, 1982 й.; “Саломатлик энциклопедияси”, 1985 й.; “У ким, бу нима”. Болалар энциклопедияси, 3 томлик, 1987 й.

II. Қуйидаги сўзларнинг юқорида номлари кўрсатишган луғатларнинг қай бири таркибида берилганини аниқлаб ўзинг.

Бўғирсок, вояга етмаганлар, деактивовка, жиззали нон, кабарет, куя, кўра, лочира, маринад, оила бюджети, пижама, ромштекс, сифон, томорқа, деҳқончилик, ачитки, чакчак, шарбатлар, шилилдоқ, юбка, ўрама, киём, қунигил

124-машқ. III.Шомаксудов, С.Долимовларнинг “Кенг уйнинг келинчаги” китобидан (Тошкент, Бадний адабиёт нашриёти, 1964 й.) олинган қуйидаги ибораларни ёзиб, уларнинг “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да қай даражада изоҳланганини текшириб кўринг.

Амманнинг бузоғи, бебилиска, бел боғлади, гапнинг белига тепди, дўпписи тор келиб қолди, зуваласи пишди, илоннинг ёғини ялаган, катта оғиз, лом-мим деёлмай қолди, миси чиқиб қолди, ноғорасига ўйнайди, отнинг қанқаси.

125-машқ. Берилган сўзларнинг маъносини қавс ичида кўрсатишган луғатлардан фойдаланган ҳолда изоҳланг.

1. Аккредитив, боника, вакансия, гарпун, джаз, жетон, зуммер, индекс, кворум, (“Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати”).

2. Букаламун, вобаста, диловар, ёғоч, ол, жубба, зашбур, луччак, маъво, нигун (“Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат”).

3. Мушак, суз, туйғун, чакка, юпка, ўнг, кий, алам, баргак, дўл (“Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати”).

4. Албатта, ... бутунлай... гина килмок..., касалманд..., дангиллама..., стишмок..., ёрдам..., жahl..., зулм... (“Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”).

5. Адресант - ..., барқарор - ..., дaли-ғули - ..., ёвузлик - ..., золим - ..., обод - ..., саёз - ... («Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати»).

МОРФОЛОГИЯ

126-машқ. Гапларни ўқинг. Мустақил сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини аниқланг.

Н а м у н а: Бу – лексик маъноси: кўрсатиш, грамматик маъноси: оломош, кўрсатиш оломоши, синтактик вазифаси: сифатловчи аниқловчи.

1. Бу гапларнинг бaрини Ҳафиза хомуш ва оқилона тингларди. (Мирл.) 2. Дилшод китобни ёпди, илдам одимлар билан ҳовли томон кетди. (М. И.) 3. Атрофи кўк панжаралар билан ўралган улкан боғ дарвозасидан кираверишда уч қаватли пинам бино савлат тўкиб турибди. (Ж. Абд.) 4. Йўлчи кишиюкдан келтирган халтасини кампирга узатди. (О.)

127-машқ. Берилган гапларни ўқинг. ажратиб кўрсатишган сўзлардан грамматик маънони ифодаловчи воситаларни аниқлаб, уларни изоҳланг.

1. Дехқонни ер даволайди. **Уруғ билан** бирга орзу, дард-ҳасрат, қувончларини ҳам **ерга** тўқади. (С. Нуров.) 2. Гулшорнинг ғойиб бўлиши Йўлчиға яшнн **урган** қабн таъсир кўрсатди. (О.) 3. Зуфар Ҳакимовичнинг юзида ҳам энди безовталиқ ифодаси йўқ эди. (И. Қ.) 4. Она **мехрига** тенглашадиган меҳр-муҳаббат оламда топилармикан? (Ё. Шукуров)

128-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни морфемаларга ажратинг: ўзак ва шакллари (модал функционал шакл ва сўз ўзгaртиш шакли) кўрсатинг.

Н а м у н а: кўзларини -- кўзларинин -- сўз ўзгaртиш шакли; *жилмайиб* -- *жилмайиб* -- модал шакл.

1. Кампир кўзларини очди ва рўпарасида жилмайиб турган йнгитга тикилди. (Х. И.) 2. Қундуз университетнинг учинчи курсида ўқир, унинг мақсади ҳайвонот дунёсини ўрганиш, шу соҳада илмий иш билан шуғулланиш экан. (Ж. Абд.)

129-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни морфемаларга ажратинг; ўзак ва аффиксларини белгиланг; аффиксларнинг турини айтинг.

Тўлишган ой шуъласида қор қосаган водий кумундек ярқиради, факат ўртадаги дараларни қон-қора соя босганди, леккин у ерда ҳам қор дам-бадам қуядори сингари янг-янг қиниб турарди. Қарағай шохларидаги қор уюмлари ҳаммага ҳозирланиб турган йирткич хайвонларга ўхшарди. Узекда электростанция движокли гушлларди: унинг шовқини шамол эсгандагина эсингиларди. (Ю. Семёнов.)

130-машқ. Ҳаширни ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзлардаги сўз ясовчи аффиксларни белгиланг ва қандай негиз ясаланини айтинг.

1. Улар раиснинг ўткир, жонли, гоҳ пичинг, гоҳ таишини ва ҳазил билан товланган сўзларини, дадши фикрларини диққат билан тингланар, ўз таклифлари билан тўлдиришар, гали келганда очик эътироз қилишар эдишар. (О.) 2. Қишқи имтиҳон кунлари яқинлашганди, дарс тайёрлаш учун кечкурунлари факультетга келишга тўғри келди. (А. Қ.) 3. Бу биринчи бўлима командири оқонга етиб,... қатъий овозда сўради. (Ф. Ниёзий.) 4. Ўқтамнинг сал сузук кўзлари эди беихтиёр равишда ховлида айланиб қолди. (О.) 5. Кўп ҳам ўтмай сўради шох: “Қани меннинг шох қизим, Ҳаётимнинг суяничиғи, юпанчим ҳам ёлғизим?” (Ш. Руставели.)

131-машқ. Ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзлардан шакл ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффиксларни белгиланг.

Ўқтам сийрак тут ёки мева дарахлар қатори билан, ариқлар, зовурлар билан бир-биридан чегараланган кенг далаларни ёкалаб кезд. Ёўзанинг ўсишида қатта тафовут кўрди у. Ҳатто бир-бирига ёндош далаларнинг манзараси кескин фарқ қилар эди. У бир ёкка қараб хурсанд бўлса, завқланса, иккинчи ёкка боини ўгириб, ўсиши мужмал, аллақандай касалсимон ёўзаларни кўрар, юрағи ачиннар эди. У турли бригадаларда, звеноларда ёўза парварини бир хилда эмаслигини англади. (Ойбек.)

132-машқ. Ўқинг, сўзларнинг тузилишига кўра турларини аниқланг. Қўшма, жуфт ва мураккаб сўзларни алоҳида-алоҳида кўчиринг.

I. Эғнида кизғини, ним қора аралани матодан тикилган гимнастёрка, галифе ним. Оёғида чиройли қора хром этик. Бошида қоракўл телпақ. Белида камар, камарида чиройли жажжи ханжар, тўшпонча, қора қош, хушмўйлов, хушқомат, беҳад кўркем Ҳайдарбек қуролли икки йигити ўртасида, кўли кўксига, бош эгиб, ўнг ва сўлида занжирбанд одамлар орасига кириб борарди. Унинг жозибадор чехрасидаги аломат шодликми, қайғуми, пайқаб бўлмас эди.

II. Бизни Орзи амаки бошлаб боряпти. Унинг сўзига қараганда, кишлоқнинг кун чиқини тарафида бир ошнаси бор эмиш. Мехмондўстликда унга етдигани йўқини. Дони эшиги, дастурхони

очикмиш. Юз-кўзи кулиб турадиган, кўнгли очик одаминиш. Унинг суҳбатида бўлган киши зерикмасмиш, бамаъни гапларидан кишининг мияси тўлармиш. Тунашга жой бемалол, от-эшакларга ҳам емиш мўл эмиш. Хайрият, эсон-омон кўнадиган ерга бориб етдик. (И. Сафаров.)

133-мишқ. Ўқинг, туб ва ясама сўзларни аниқланг. Ясама сўзларнинг қайси усул билан ясалганини айтинг. Аввал морфологик, кейин синтактик усул билан ясалган сўзларни ёзинг.

I. Улар боғдан чиқиб, ёлғизоёқ йўлдан пахта майдонлари бўйлаб юришаркан, қиз «Дам олиш уйи»нинг аҳамияти, ўзга қурилишлар, ишлар ҳақида сўзлади. Суҳбат, муомала минут сайин кўпроқ бевосита ва дўстона бўла бошлади. Ўктамга гидростанция дастлаб оддий ва енгил қурилиш каби кўринди. Ўктам баландга кўтарилиб, қувур бўйича катта суръат ва куч билан отилаётган сувни томонга қилди, кейин станциянинг мустаҳкам ғиштин биносига кириб агрегатини ва асбобларни кўрди. (Ойбек.)

II. 1. Сенинг шунчалик олиҳиммат бола эканлигингни билмаган эканман. (О. Жўраев.) 2. Одамгарчилик, меҳрибончилик қанақа бўлишини ўша кинодан ўрганиш керак экан. (Л. Маҳмудов.) 3. Бу – фақат бизнинг асримиз кишиларининг ақл-заковати, куч-қудратиға хос иншоот. (А. Назаров.) 4. Кўзларида бўлса кўзойнак, Китобларин сони жуда кўп. (Мирн.) 5. Раис унинг кўзига камсавлатроқ кўринди. (А. Қ.) 6. Анжирлар обдан сарғайган, анорлар энди пиёладай бўлиб кизара бошлаган, кечки олмаларга ранг кираётган, ноклар ҳали кўм-кўк носковоклардай осилиб турган фасл эди. (Х. Г.) 7. Фарзанд дийдорига ташна қалби... Чинобод томон парвоз қилишга ундади. (А. Назаров.)

134-мишқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни аниқлаб, қандай саволга жавоб бўлишини айтинг.

Меҳмондорчиликдан қайтгандан сўнг Зайнаб кийимларининг электр дазмол билан дазмоллади, кунг билан тахлаб чамадончасига жойлади-да, радиоприёмникни қўйиб, «Пиковая дама» операсининг ўзбекчасини тинглади. Зайнаб эртага жўнанишни эсларкан, юраги алланечук зиркираб кетди. Ҳатто унинг меҳнатда ботир, юраги соф ва самимий “ошиқлари” ҳам бор. Ҳамиша ғайрати тошган, шижоатли, хушчақчақ ёш колхозчи Тўғон Бошоқов билан бирга далада инлаганда чарчайдими киши. Тўти холадай тўккиз ўғилнинг онаси, мажлисда нотик, теримда девкор аёлни жондан севмаслик мумкинми? (Ойбек.)

135-мишқ. Ўқинг. Ёрдамчи сўзларни ҳамда модал, ундов ва тақилд сўзларни аниқланг.

Қуёш селида мириқиб чўмилган бўйдор тераклар кучоғида торая-торая ғойиб бўлган текис йўлда аскар енгил одим отарди. Бу йўлни

урунidan бурун колхозлар курган эдилар. Ингари бу ерда ёгингарчилик палласида балчик отининг корига етарди. Мава бугун куlining ўргулсин бир хилёбонки, кўлашкесида ястанининг келади. Аскарнинг юраги тўлқиниланиб, одим-одим жойда тўхтар ва хар ёнга сукланиб қарар эди. Ўнг томонда уни кўрнимас, кўм-кўк, текис пахта далази очилди: “Бунда шундай яхлит пахта майдони йўк эди-ку. Қандай ин кишилибди-я. Пахтага ана шундок кулочкаш майдон керак. Меҳнатин аямасанг, бу ерда ҳосил қайнайверали. Ах, ғўзаси пича кечикибди-да...” – деди ўз ичиди аскар. Арикларда кий-чув билан чўмилиб, кизгин тулрокка ағанаган қора-қура болалар, ҳавода зарғалдоқларнинг “биёв-биёв”и ва тракторларнинг гулдунови, девор оркасида тандирда пишаётган понининг хиди, боғларда меваларин қушлардан кўриқловчиларнинг шовқини – ҳамма нарса унга тинч ҳаётини ва эркин меҳнат напъасини гавдалантирар эди. *(Ойбек.)*

ОТ

136-машқ. Ўқинг, атоқли ва турдош отларини аниқлашг, уларнинг фарқини изохлашг.

Одатда қатта истеъдод эгалари ҳаётда ҳам ёркин паҳелар бўлади. Мен Ойбек ва Гафур Гулом, Миртемир ва Шайхзода каби улкан сўз санъаткорлари суҳбагида бўлиб, шундай эътиқодга келганман. Бу устозлар кириб келган уйларда чирок ёқингандай бўлар, ўзгача бир файз кўпишлар эди. Аминманки, Ҳамид Олимжон. Усмон Носирлар ҳам шундай фарингтали одамлар бўлишган.

... Усмон Носирнинг “Юрак”, “Нил ва Рим” шеърлари, “Нахшон” достони ўзбек шеърнати ҳазинасидан жой олган. Шоир қилган таржималар бу олижаноб санъатнинг ёркин намуналари сифатида кўп авлод таржимонлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилади. *(Э. Воҳидов)*

137- машқ. Мўроджон Раҳмоновнинг «Самимийлик» шеърини ифодали ўқинг. Аниқ ва маъхум отларини аниқлаб, фарқини тушутиринг.

Сен борсанки, ҳаёт ширин, шик барқарор, самимийлик,
 Сен борсанки, дўстлик мангу, ёр вафодор, самимийлик.
 Сен бор жойда кўнгли равшан, диллар чароғон ҳамини,
 Сен бор жойда йўк кин, ғараз, йўқдир озор, самимийлик.
 Сен бор жойда турмуш гузал, кулиб боқар бахт, истикбол,
 Сен бор жойда яхшилик бор, эзгулик бор, самимийлик.
 Сен борсанки, соф дил одам, эл фаровон, замон хуррам,
 Сен бор жойда бўлмас гумон, йўқ ҳеч ғубор, самимийлик.
 Сен борсанки, кўнглиларда доим баҳор, самимийлик.

Сен биландир саодат ҳам, пок хислатлар, садокат ҳам,
Мангу яша сен жаҳонда, бўлгин бисёр, самимийлик...

138-машқ. Ўқинг. якка ва жамловчи отларни аниқланг. фарқини тушунтиринг. Гапларни кўчириб. жамловчи отлар тагига чизинг.

1. Хонга уруш очмокни У хаёл қилар эди. Эл буни билар эди. (Х. О.)
2. У доим бокиб пода, Юрар эди саҳрода. (Х. О.) 3. Болам, энди юрт тинчиб қолди, Элу халқ ҳам эркин тин олди. (Х. О.) 4. Мамлакатнинг сардорига пешвоз бўлди фуқаро. (Ш. Руставели.) 5. Лашкар учун дастурхонни тўқни ёзиб қўйдириб, Мехмонларга улашди шоҳ шоҳларга хос совғалар. (Ш. Руставели.) 6. Қўшин борар, орқасидан борар эди юк қарвон. (Ш. Руставели.) 7. Кўк ва яшил кийимдаги оломон тик туришиб, Севинч ёшин тўқар эди Автандилни кўришиб. (Ш. Руставели.)

139-машқ. Ўқинг. Бирлик ва кўплик сонда келган отларни аниқланг. Кўплик шаклда келган отларнинг маъноларидаги фарқларни изоҳланг. Гапларни кўчириб. кўплик қўшимчаси тагига чизинг.

1. Қуёш ботган эса-да, ҳали ҳаммаёқ ёруғ, ҳали кундузнинг яллиғи билан нафас олган даштда тўрғайлар ора-сира “чив-чив”лашиб учишар эди. Тошбакалар, қирпитиканлар ўйнар эдилар. Майда тошлар устида шилдираб оққан илик сув билан челақларни тўлдиргандан кейин, бет-қўлларини ювиб, сочларини ҳўллаб, дам олгани катта тошга ўтиришди. Бу ерда чуқур жимжитлик ҳукм сураб эди. Қизлар секин-секин қуюқлаша борган шом қоронғисида сокин мудраган адирларга, тепаларга хаёлчан термулиб, анча вақт жим ўтиришди. (Ойбек.)

II. 1. Бошларимга ёстик келар кўп малол. (Х. О.) 2. Ҳалимаҳон. Назираҳонлар, Надимаҳон, Қаримаҳонлар Қўшдай енгил учар эдилар. (Х. О.) 3. Мана ҳозир она суратига тикиларкан, унинг юзидаги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинлар, ҳеч қачон қулмаган қисик лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжонга: “Болагинам... Ёмонга ёндашма!” деяётгандек. (С. Аҳм.) 4. Опаси бўйнидан, қулоқларидан исирғаларини олатуриб ҳиринглаб қулди. (С. Аҳм.) 5. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! (С. Аҳм.) 6. Сени опичлаб кўтарган отангнинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! (С. Аҳм.)

140-машқ. Эғалик аффиксларини олган отларни аниқланг. Кўчириб. эғалик қўшимчаси тагига чизинг. шахс ва сонини сўзнинг устига ёзинг.

1. Акам ишхонадан чикиб, ўртоғи Холмат партизанни қаршилади. У, одатдагидек, тўла-тўқис қуроқланган. Унинг қелишган қоматига... кўк мовут шими, сарғиш гимнастёркаси, ... шпор тақилган қора хром этиги, қиличи, белидаги қўш бомбаси, бешотар милтиғи фақат Холмат Ражабов учун яратилгандек ярашарди. (Н. Сафаров.)

II. 1. Асрларнинг сўкиб чокини, Кўзларимга суриб хокини, Тарихларни бир-бир тигтурман. Афсоналар топиб биттурман. (О.) 2. Наврўз келса сўроклаб, Не дейман, бонларим ҳам. Ёз изласа сўроклаб, Не дейман, киригим нам. (З.О.) 3. Адаштирмай таниб турди Улкан дарёнг, кенг ўрмоннинг, Боғу роғинг, киригини! (III.) 4. Лочин акам – Валерий, Лочин онам – Валияхон! Мен энгга ҳамроҳ, шерик Қуёшга азиз меҳмон. (Г. Ж.) 5. Ижодингга биз ганина. Чанқокликни, кел, қондир, Куйинг элга дostonдир. (К. Х.)

141-маниқ. Гапларни ўқини, эгалик қўшимчаси билан қўлланган отларни аниқланг. Огларга эгалик қўшимчаси қўйилганда ўзақнинг ўзгаришини изохланг.

1. Моши сийрак дуккаклаб, Қовоғи кеч гуллаган. (Қ. Х.) 2. Бутун қишлоғимизда битта Ражабийимиз бор, холос. (II. Бирюков.) 3. У инкомнинг оғзида кўринган ёруғликка интилди. (С. Ан.) 4. Жонажон ўртоғи Карима билан хужраларида юзма-юз қолишга Мунавварнинг юрағи бетламас эди. (С. Ан.) 5. Болалар ётоғида ҳам ҳеч ким кўринмайди. (С. Ан.) 6. Ҳа, айтгандай, Илашев, Йўлдошевлар чакана радио эмас, оғзини беркитсангиз, бурни билан таширишдан ҳам тоймайдиган одамлар. (А. Афзиддин.)

142-маниқ. Кўчиринг Бош келишида қўлланган отларни аниқлаб, сўроғи ва гаптаги вазифасини айттинг.

1. Юрак тўла шодлик, меҳр, бахт, Унинг кўзларига боқаман. (З.) 2. Она ўз юртини жондай севди, Ватан ҳам онани севар ардоқлар. (З.) 3. Гира-пира вақт. Ҳали қуён Чотқол тоғларининг бағрида ётибди. Бўтакўзликлар бу чокни субҳидам дейдилар. (II. Р.) 4. Тошкентда дўстларим, ўртоқларим, ака-укаларим – ҳаммалари ҳам жуда ҳурмат билан қарши олдилар. (Г. Г.) 5. Овга чиқиб бир кийикни овлашди икки ўртоқ. Гулхан ёқиб ўтирдилар, ўтмади лекин томоқ. (III. Руставели.)

143-маниқ. Ўқинг, отларни топиб, сўрок беринг, қайси келиш шаклида қўлланганини айттинг. Кўчириб, бош келиш шаклидаги отларнинг тағига чизинг, гаптаги вазифасини айттинг.

Ёз бонланиб, Яксарт бўйидаги чўлларда ўғлар қовжирай бошлади. Бу ерларда яшовчи шак кабилалари серўт яйловларга кўчиш тараққулига тушганди. Янги ерларга кўчиш чорвачилар учун бир байрамдек эди. Улар баҳор мавсумида янаб ўрганиб қолган ерларини танилаб кетип олдидан бир-бирлариникига қўноқ бўлиб борар, доривор ўтларни еб семирган бияларнинг сутидан тайёрланган ўткир қимизларни ичган йиғилар қизлар билан лалар айтишар... эди.

Бирок бу сафар одамларнинг кўнглига кил сизмас, ўтовлардан на кўшиқ товунни ва на кизларнинг хушчакчак кулгиси эшитиларди.

Баланд бир ерга қурилган кагта ок ўтовни эгиларига ярғок теридан камзул, бошларига учи ингичка, узун қалпоқ кийган қуролли соқчилар қўриқлаб турардилар. (*М. Осим*)

144-маншқ. Ўқинг. Қаратқич келишигида қўлланган отларни аниқлаб, сўроғини, қайси сўз билан боғланганини ва гапдаги вазифасини айтинг. Қаратқич келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Саксовулнинг бир қисми ёниб бўлиб, яхлит-яхлит чўғларга ажралмоқда, чўғлар эса кулга айланмоқда. Гулханнинг ёнгинасида — мен ётган каравотнинг пастига ёнғилик шол устида ҳам жой тўшалган. (*М. Салом*.) 2. Самолётнинг уч соат кечикиб учаётгани кизнинг ширин хаёллари, бўлажак қахра-монлари билан қиладиган суҳбатларини чиппакка чиқаргандек бўлди. (*М. Салом*.) 3. Анови қилич таккани бўлса, Холмат самоварчининг ўғли Раҳмат. (*И.С.*) 4. Бузқочча сўйилган кун етти ухлаб тушимга қирмаган воқеанинг гувоҳи бўлдим. (*И.С.*) 5. Бувимнинг ҳар киссаси, Ҳар бир қилган хиссаси Фикримни тортар эди. (*Ҳ.О.*) 6. Журжоннинг даласида, Дарёнинг ёқасида Бир чол ўгин терарди. (*Ҳ. О.*)

145-маншқ. Ўқинг. Қаратқич келишигида келган отларни аниқлаб, қандай шаклда (белгилли, белгисиз, **-и**, **-ни** шаклида) қўлланганини айтинг. Белгисиз қўлланган қаратқич келишигидаги отни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Олмос бўлиб ярқирар тоғлар қояси, Йўлларингга бош урар боғлар сояси. (*З. О.*) 2. Лекин ничоқ тиги тегар-тегмас тарс ёрилган Йўлдошнинг шакарпалаги бекиёс ширин эди. (*С. Ан.*) 3. Уйимизнинг файзи ҳам сизсиз, Фарзандимиз онаси — бахти. Таомимиз лаззати ҳам сиз, Кийимимиз дазмоли — тахти. (*Мирм.*) 4. Араб шохин танбеҳин-ку беролардим бемалол, Аммо тожин иззат қилиб чоғиб ўтдим мен дарҳол. (*Ш. Руставели*.) 5. Султон қасрин эшигида тортдиқ отлар юганин. (*Ш. Руставели*.) 6. Шамошларнинг шўх ўйинида, Гулзорларининг чаман қўйинида, Соғлардаги тўлкин бўйида Қулоч ёзди баҳор ва ёзим. (*Ҳ. С.*) 7. Харсанглар бағрида ўсар ок гуллар, Юрганда оёқни ўнар пилуфар. (*Ҳ. С.*) 8. Ўтмишиндан мангу ёлғордир Улуғ рассом Ренни ижоди, Некрасовнинг қўшиқларида Қўйлангандир бурлақлар доди. (*Ҳ. С.*) 10. Халқ ҳурмати, дўстлар севгиси Қалб ўтини асло сўндирмас. (*У.*)

146-маншқ. Ўқинг. Тушум келишиги шаклида келган отларни тоғиб, сўроғини, қайси сўз билан боғланганини ва гапдаги вазифасини айтинг.

1. Мен йиғитларни яқинимга чақирдим. Қишлоқни разведка қилиш керак. Икки кишини юборадиган бўлдик. (*Т. Рустамов*.) 2. Кетма-кет

узатилган челақ ва саватларни кексалар ерга ағдардилар, хирмон борган сари кўнайди. (О.) 3. Бир зумда машинани ўрмонга олиб кирдик-да, пасғам жойга яширдик. Унинг изини ҳам текислаб ташладик. (Т. Рустамов.) 4. Гуллар, тўсманг йўлимни, еллар, тутманг кўлимни, Наманганлик позанин йўлимида интизоримиз. (Х. С.) 5. Сен куйладинг ва бирин-кетин Борлигимни чулғади ҳаёл. (Х. С.) 6. Хира қилар кўзларининг яшини юлдузларни, Гўё қуёш яқинлашиб, камаштирар кўзларни. (Ш. Руставели.) 7. Нозир эди: «Фалак мени юз балога дуч этди, Ҳаёт шавқин, най-рубобни, чилторларни пуч этди». (Ш. Руставели.)

147-матнқ. Ўқинг. Қаратқич ва тушум келишигида қўлланган отларни ўзи боғланган сўзлар билан биргаликда кўчиринг; қандай сўз билан боғланганини тушунтиринг.

– Сиз ҳам афанди бўлиб қолибсиз. ранс, – деди у қулгиси босилмай, – афанди тушида уч танга пул топиб олибди-да, шу уч тангага от олиб минмоқчи бўлибди. Уч тангага от келармиди. Ўйлаб-ўйлаб тухум олмоқчи, тухумдан жўжа, ундан товук қилмоқчи бўлибди. У товукни жўжалатиб, пулнига кўзи аломқчи. кўзини кўй, кўйни бузук, бузукдан сипир қилмоқчи – сипирнинг сугини сотиб, от олмоқчи бўлибди... Сиз ҳам йўқ товукнинг тухумини юз минг сўмга сотмоқчисиз.

– Сен афандичалиқ ҳам бўлмабсан, – дедим Фозилжонга. – Қўрдингми, афанди дехқон экан. Дехқон ҳисобдон бўлади. У бир чипитдан икки кучоқ нахта олмаса, ерга эланмайди. Афанди уч тангага от олиб мининининг ҳисобини тошибди. Парранда – хазина! Бурунчиларнинг нақши шуки, дунёда одамни боқадиган ва бой қиладиган етти хазина бор. Масалан, сипир – рўзгорининг кассоби билан баққоли, асалари – оиланинг табиби, ишак қурт – қизларнинг сепи, обжувоз – қозоннинг қаймоғи, тегирмон – қориннинг белбоғи, боргинки, ўрмон ҳам хазина, парранда ҳам. Буларнинг ҳаммаси бор, парранда йўқ. Тегирмончининг ўғли айтган бўлса, ишон. Дадаси қандай хазинамизни бошқаряпти. Тегирмондан ҳар қуни маъмургарчилик оқиб турибди. (И. Раҳим.)

118-матнқ. Ўқинг. Тушум келишигида ишлатилган отларни аниқланг ва қандай қўлланганини (белгилар, белгисиз, *-и*, *-ни* шаклида) тушунтиринг. Белгисиз ва *-и*, *-ни* шаклида келган тушум келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Дунёнинг ёпинги дейдилар Гул чехрали баҳорни, Майни. (У.)
2. Офарин меҳнатнинг қадри билганга! Шону шараф бўлсин меҳнат қилганга! (У.) 3. Чўнг пўлат тулпорин у нахтажор майдонида Ўйнатиб, жавлон урар, ҳеч қимсага очмас дилин. (Х. С.) 4. Агар ишдан тўхтаса булоқ, Кўзларини қум босар, қурир, Кеча-қундуз қумни ўйнатиб

Қайнашининг боиси шудир. (У.) 5. Инсон аклин, ўй-заковатин жонлантириб шеъринг сатрида, Ҳиндистонининг хул табиятин Мисраларга тиздинг, Амрита! (Ҳ. С.) 6. Шум толенн қарғаб-қарғаб у қайтмоққа жазм этди. (Ш. Руставели.) 7. Қошонага кирганида энитди ов бўлишин, Шикорчилар қийқиринг, бурғуларининг товушин. (Ш. Руставели.) 8. Шунда султон алланима эслагандай бўлди-ю: «Бу кирғоқда кўп ғалати иш юз берди», – деди у. (Ш. Руставели.) 9. Ёв снгилди, бизга қалъа эникларин очдилар. (Ш. Руставели) 10. Эркин, қирин, дарёларин, чўлин қўмсаб қолди дил, Биз отландик султон билан, чоғишиб кетдик дадил. (Ш. Руставели.)

149- машқ. Ўқинг. Пукталар ўрнига *-нинг* ёки *-ни* аффиксларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг.

Собир бутун-бутун харсанглар..., ортиқча қучанмасдан, аллақай-дандир кўтариб, қора терга ботиб югурарди. Ўктам эса кўнирган, ўқирган сувда бўйнигача ботиб, хапсираб ишларди. Сайрамов... юраги тўлқинланиб кетди. Халқ... шовқинли, мардона кураши..., қахрамонона иши... кўрғанда, уни ҳамини хаяжон қучар эди. Машхур халқ қурилишларида ўн мингларча халқ... баланд руҳи..., фидокорлиги... ва имконсиздек кўриган ишлар... мўъжизадор қахрамонлик билан бажарганини, энг азим қийинчиликлар... ажойиб уюшқоқлик, укув ва мардлик билан бартараф қилганини Сайрамов кўн марта кўрган эди. Ҳозирги кураш у буюк ишларга нисбатан бир томчи эди гўё. Сайрамов ок шоҳи кител... ечиб, қаёққадир отди-да, кизғин ишига астойдил қўл урди. Ишга киришганда ўзини унутадиган даражада, кизикиш, берилин унинг одати эди. (Ойбек.)

150-машқ. Гапларни ўқинг. Нотўғри қўлланган қараткич ва тушум келшигидаги отларни аниқлаб, нотўғри қўлланиш сабабини тушунтиринг.

1. Қизингизни манфаати сиз учун ҳаммадан афзалроқ эканини тушунаман. (И. Бирюков.) 2. Брошюраларни эса сон-саноти йўқ, шунча китобни у қачон орттира қолдирди. (И. Бирюков.) 3. Бироқ атрофи гулзор билан ўралган уй олдида келганда, Ойнорни нотанин бир қиз билан ўтирганини кўрди. (И. Бирюков.) 4. Бу ниманинг оқибати? Хаётнинг билмаслигининг оқибати. Агар бутун гармдориининг кўрган бўлганингизда билардингизки,... (Ф. Мусажонов.) 5. Улар бу қурилишнинг ўзлари учун, ўзларининг авлод-аждодалари учун ҳамда Ватани янада яшнатиш учун барпо қилаётганликларини жуда яқин билардилар. (А. И.) 6. Аммо овози ковокни ичида шунақа шанғиллаб кетдики, биров уни қулоғига миҳ қоккандай бўлди. (И. Маҳмудов.)

151- машқ. Гапларни ўқинг. Жўналиш келишигида қўлланган отларни топиб, сўроғи ва гаптаги вазифасини айтинг. Жўналиш келишиги кўнимчаси

сўзларга қайси шаклда қўшилганини изоҳланг. Шу келишикдаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, келишик аффикси тагига чизинг.

1. Комила ёстikka ёнбoнлаб, узун сўлиш oлди, беихтиёр ўй ва хаёлларга берилди. (O.) 2. Онанинг юраги умид ва қувончга тўлди, кизига узок умр ва бахт тилади-да, ... идиш-оёкни йиғиштира бошлади. (O.) 3. Кўз ўнгида чирчирак бўлаётган манзара озодликка чиқиб раке тушаётгандек ... бўлади. (У. II.) 4. Улар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келинди. (А. Қ.) 5. Танкка душман артиллериясининг снаряди тегиб ёна бошлади. (Т. Рустамов.) 6. У хар гал Маргилон келганда, албатта, Икромжонни суриштириб, ... бирпас чакчақлашиб, ўзи Андижонга ўтиб кетар эди. (С. Аҳм.) 7. Дилдор қонларини чимириб шийнонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди. (С. Аҳм.) 8. Орадан йўқолди кадрдон ота, Ўзбекка жонажон, меҳрибон ота. (И. П.) 9. Газ келди, газ билан пойтахтимга гўё куён кириб келгандай бўлди. (У.) 10. Димокка хуш хид упуради Боғлар ошиб келган шаббода. (Х. С.)

152-машқ. Гапларни ўқинг. Ўрин-пайт келишигидаги отларни топиб, сўроғи, маъно муносабатлари ва гаплдаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғлаган сўз билан бирга кўчиринг, келишик аффикси тагига чизинг.

1. Павоийнинг кўзларида ўт чакнади. Мамлакатда янги ғалаён кўтарилганлиги ҳақидаги хабар унинг қалбида ғазаб оловини ёққанди. (Л. Батъ.) 2. «Шу мақсад йўлида иншайвернинг, егарсиз орзуга...», – деди Ўктам. (O.) 3. Тонгда биринчи бор заводга келиб, Эгасиз дастгоҳга қўлинг узатдинг. (3.) 4. Сиз жангда ботирсиз, сизнинг юракда Кекса боболарнинг ўлмас номи бор. (3.) 5. Алдоқчида ва хонда на виждон бор, на субут. (III. Руставели.) 6. Қишлоқда кейинги йилларда рўй берган турли воқеалар тўғрисида гап бошланди. (O.) 7. Бу ҳол Давронда бир зумгина давом этди. (Т. Рустамов.) 8. Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юкорига бошлади. (O. Ё.) 9. Ажойиб совут ва дубулға кийган бир отлик араб тулпоридида қўшин олдида чопиб ўтди. (Л. Батъ.) 10. Гулларда учратдим сенинг кўзингни, Оташин севгингни ўқидим унда. (3.) 11. Салкин сахарларда, бодом гулида, Бинафина лабида, ерларда баҳор, Қушларнинг парвози, елларнинг пози, Бахмал водийларда, қирларда баҳор. (3.)

153-машқ. Нукталар ўрнига жўналиш ёки ўрин-пайт келишиги қўшимчаларидан мосини қўйиб, гапларни кўчиринг, келишик аффикслари тагига чизинг.

Комила бу ердан икки-уч километр нари..., эски ва хароб қишлоқ..., қаптархонадек бир қулба... туғилди. Ётти-саккиз ёш... уни тошқентлик тоғаси олиб кетди. Комилаини мактаб... бердилар. Пипшиқ, туйғун кизча

яхши ўқиди. Бирок тўққизинчи синф... ўтганда, тўсатдан отаси вафот этди. Ўн икки яшар ўғилча билангила бева қолган ва гоҳ соғ, гоҳ касал онанинг тақдири Комилани ташвин... солди. Можақ бир-икки йил кўмаклашай деб, 1940 йил ёзи... кишлоқ... қайтди-да, дастлаб табелчи бўлиб ишлади. Кейин пахтакорлик... қизиқиб, кетмончи бўлди, юқори ҳосил учун каттик қуранди. У вақтлар... қизлар орасида подир ҳодиса эди бу.

Бир йилдан кейин, хўжалик раиси бошқа хизмат... тайин қилинчач, ишбилармон, ўқиминли, жасур Комилани халқ раис қилиб сайлади. Комила хўжаликни уруш даврининг оғир шароити... ривожлантиришга ёш юракнинг бутун ғайрати ва ўти билан қиринди. Сув учун, янги ерларни эгаллаш учун, янги кишлоқ ва маданий ҳаёт учун қуранди. Унинг эси... на севги, на истироҳат келди. *(Ойбек.)*

154-машқ. Ғафларни ўқинг, чиқиш келишидаги отларни аниқлаб, сўроғи, маъно хусусияти ва ғандаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг, келишк аффикс тагига чизинг.

1. Унга аввал оқ шохидан кўйлак кийгизинди. *(О. Халл.)* 2. Амр кибрили табассум ила ёсумандан мамнун эканигини билдирди. *(О. Халл.)* 3. Ёшлиқдан ҳуснингиз жалб этди мен, Эй олмос тоғларим – ўлкам гардиши. *(Ҳ. С.)* 4. Уруш бўлмасин, инсон Ажралмасин бахтидан. *(У.)* 5. Бу ўйлардан юрагини алашга олган Мирзо Улуғбек тишини тишига босиб отига яна камчи урди. *(О. Ё.)* 6. Алишердан икки юз қадамча нарида тўхтаб, атрофни кўздан кечира бошланди. *(Л. Батъ.)* 7. Деворларда, панжараларда ганчдан ишланган анвойи гуллар. *(О. Халл.)* 8. Шамоқ эса тоғлардан, Кўк қўл жимирлар. *(Ҳ. С.)* 9. Бағишланган юртга умримдан Заррача ҳам йўқ шикоятим. *(Мирм.)* 10. Шухратга берилип – феълан ожизлик, Дарахт қакқаяди мевасизликдан. Чакмоқдай ялт, этиб сўнмай сен изла Ғаввосдек жавоҳир қалб денгизидан! *(Мирм.)*

155-машқ. Матнни ўқинг, отларни топиб, қайси келишда қўлланганини аниқлаб; эғалик қўшимчаси билан қўлланган отларнинг шахс-сонини айтинг; отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, қўшиқ аффикс тагига бир тўғри чизик, келишк аффикс тагига икки тўғри чизик, эғалик аффикс тагига эса тўққизинчи чизик чизинг.

Маъмур Помир тоғларидан Испаниягача чўзилган ўлкаларга ҳукмдор бўлиб, ўзини халифа деб эълон қилганидан кейин бир қўли билан у ер-бу ерда бошланган халқ кўзғолонларини бостира бошлади, иккинчи қўли билан атрофига олимларни тўшлаб, илм-фан учун кўнлаб маблағ сарф қилишга қиринди.

Байтул-ҳикмат, яъни доғишмандлар уйини ташкил этиб, ҳисл юнон, сурёний тилларида ёзилган кўҳна китобларни йиғдира бошлади. *(М.Осим)*

156- машқ. Ўқинг, туб ва ясама отларни аниқланг. Ясама отларни кўчириб, қандай усул билан ясалганини айтинг.

1. «Пасткўрғонда тураман. Еттинчи бригадада ишлайман», – қисқа жавоб бердим. (*М. Ниёзов.*) 2. Бу ерда меҳмондорчилик ҳам, суҳбат ҳам меъёрига етмай туриб, меҳмонлар кўзгалиб қолишди. (*А. Назаров.*) 3. Бу – бойлик, барака, қут. Бу – соғлиқ, олам-олам бахт, қувонч. (*М. Мирзараҳимов.*) 4. Булутлар остидан чиққан ой эди ху бакарақ айрисига миниб олди. (*М. Мирзараҳимов.*) 5. Ўқтам жийдазордан ўтинни биланок, пахта майдонлари бутун улканлиги, кенлиги, салобат ва гўзаллиги билан қаринсида очилди. (*О.*) 6. Аравакан... бу дахшатли қичкириқдан ўзини йўқотиб қўйиб, яна каттиқроқ айта бошлади. (*Л. Маҳмудов.*) 7. Айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағанаб, каттакон кадоктош занг босиб ётибди. (*А. Қ.*) 8. Санъаткор тажани эди: танаффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. (*А. Қ.*) 9. Темирчилар болғалар така, Тиланчилар дарди бир чака. (*О.*) 10. Болалигимда шу дарё бўйида оқизок ўйнардим. (*М. Мирзараҳимов.*)

157- машқ. Ғазлани ўқиб, ясама отларни аниқланг ва қандай усул билан ясалганини айтинг. Морфологик (аффиксация) усули билан ясалган отларни кўчириб, от ясовчи аффикслар тагига чизинг.

1. Гоҳо устанинг ғорига ҳамсоя хунарманд ва косиблар, темирчилар, чилангарлар, мискарлар, суяктарон ва сангтаронлар, сандиқчи ва бешиқсозлар, миҳчи ва тақачилар, этикдўз ва ғиламдўзлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларини қўлтиқлашиб, оғанин Қалқонбек билан Ўсқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон биқирлаб, суҳбат кизир, ... барча янгиликлар ўртага тақиланар эди.

(*О. Ё.*) 2. – Мен тракторчи бўлишга аҳд қилдим, – деди ғурур билан. (*М. Салом.*) 3. Синфдонларим саккизинчида ўқий бошлаган кун мен белимга этак боғлаб теримга тушиб кетдим. (*П. Қ.*) 4. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишни, ошпазлар ош дамлашди. (*О. Ё.*) 5. Соғинч, хасрат, мухаббат, ҳагто ёвуз дунманга ғзаб – барчаси бор унинг улуғ қалбида. (*О.*) 6. Ёшлиқни жасорат, қахрамонлик безайди, кексалиқни – пуронийлик, донолик. (*К. Ҳамро.*) 7. Бир-иккита қалдирғочни кўриб, баҳор келди деган боғбон доғда қолади. (*К. Ҳамро.*) 8. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бугдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, қирларда моллар ҳам кўринмас эди. (*О. Ё.*)

158- машқ. Ғазларни ўқиб, ясама отларни аниқланг. Композиция усули билан ясалган отларни кўчиринг, ёзилишини изохланг.

1. Беш-олгита жўяк олинган гўрт бурчақли бу гулзорчада қатор-қатор помозиномгул гултожихўроз, райхон, уларнинг атрофида раъногул ва бошқа гуллар ранг-баранг бўлиб очилиб турарди, улардан таралаётган ёқимли ҳид киши димоғига тегиб, таъбини равшан қиларди. (Ф. Пиёзий.) 2. Биз шундай қилишимиз керакки, улар ҳам томорқасидан ўринли фойдалана олинсин. (А. Мухиддин.) 3. Бу ўт оддий чакмоқтошдан чиққан олов эмасдир. (Ш. Руставели.) 4. Шу йил март ойи бошларида Хайри Чиноз қишлоқ хотин-қизлари учун очилган кооперативда ишлай бошлади (А. Мухиддин.) 5. Ер йўлдошлар, космик кемалар ясапда асосан цирконий қўлланади. (V. И.) 6. Оқил ва фозиллар мол-дунёни эмас, илм-хунарни ўз бойликлари деб ҳисоблайдилар. Уларнинг бойликлари сарфлаган билан адо бўлмайди. (К. Ҳамро.) 8. «Раҳимжон, – деди у сандиқчасини сим билан боғлаётиб, – ёпиқ – тошқин сув, суғорадиган экиннгизни суғориб қолмасангиз, ўтиб кетади. Кейин кексаликнинг кўз ойнагини тақиб игна билан қудук қазидан иш чикмайди». (А. Қ.)

159-машқ. Жуфт отларни аниқланг. Кўчириб, жуфт отлар тағига чизинг.

1. Пахтача қадри йўқ олгин-кумунининг, Пахта – инсон жонин иситган оташ. (Г. Г.) 2. Қарасам терак бўйи келадиган шистерналар, ерга тутун пурқаб ишлаётган қатор дизеллар, мен номини билмайдиган хилма-хил асбоб-ускуналар автобус деразаси олдида бир-бир ўтяпти. (Ш. Қ.) 3. Тожибой оқсоқол қаришлон-уруғчилик йўли билан кўтарилиб қолган экан-да? (Ш. Т.) 4. Саодатхон енгига қиетириб қўйган қор сингари ошпоқ рўмолчасини олиб, шонмасдан юз-кўзини артди. (Ш. С.)

160-машқ. Берилган қисқаргма отларнинг тўлиқ шаклини айтинг ва ёзинг.

ТошМИ, ТДНУ, ТошТУ, ЎЗМУ, БМТ, ФА, ДАН, АҚШ, ЎЗТАГ, ДТМ, РТМ, УрДУ, МРДИ, БухДУ.

161-машқ. Гапларни ўқинг. Модал шаклда қўлланган отларни аниқланг, уларнинг ясаллиши ва маъно жиҳватларини изоҳланг.

1. Маҳкам ушла қўлчаларинг-да, Нурич тутиб келтирдим сенга! (Мирм.) 2. Ўс, қўзичок, Ўс, юрак порам! (Мирм.) 3. Мен эмас, сиз осмондан келяпсиз, Роҳатбону. (Ҳ. Г.) 4. Бир кун қоринимиз тўйиб қолар, Собиргой. (О.) 5. Бу ерда халта-хулта кўтарган қосиблар... янқ-янқ. (О.) 6. Халилов қопчинини кўтариб қулиб қўйди. (С. Қалмиқов.) 7. Қўшлар унга ин солар, Яйраб ўсар қушчалар. (Қ. Ҳ.) 8. Бу қизалоқ ҳам ўз қариндошим-ку. (Ҳ. И.) 9. Поцуконининг ёш артистка эканини билиб... олган эди. (Мирм.) 10. Ҳамма қарз-қурздан ҳам енгиллайсан, ҳам турмасурмасидан биратўла қуғулласан. (Ҳ. Ҳ.) 11. Вой айлланиб кетай, ўргилиб кетай болаҳондан. (И. Содиқов.) 12. Парвоз! Парвозжон! Турсанг-чи!

Тур, тойчок! (X. I') 13. «Қурилиш тугагунча у ёк-бу ёкка гуи-муи, дарахт-марахт ҳам экиб ташлаймиз», — деди боладай суюниб Ўктам. (O)

162-машиқ. Отларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни морфемаларга ажратинг.

Н а м у н а: *Газ* — от, турдош, бош келишик; солда, туб; гапда эга вазифасида келган. *Қудук* — от, турдош, белгисиз қараткич келишик; солда, туб; аниқловчи вазифасида келган. *Агрофи* — от, турдош, бош келишик, III шахс, бирлик; солда, туб; гапда эга вазифасида келган.

1. Газ ҳамон даҳнат солиб бўқирмоқда. Қудук агрофи тобора қаттиқ титрайди. Нафас олиш илгаригидан хийла оғир, ҳавода газ кўпаймоқда. Лекин чўл кенг, шунинг учун у қадар билинмайди.

Агар фонтан бу даражада баҳайбат ва хатарли бўлмаганда, ҳамма дўпписини осмонга оғиб суюнган бўларди. Ахир, кўндан бери қутилган зўр қон очилган эди! Геологларнинг айтгани тасдиқланган эди. Шаҳар-чамизни қағза келажак қутмоқда эди. (II. Қ.) 2. Баҳор келгач, ҳар йилли далаларга чиқардик, этак-этак чучмома, бойчечаклар йиғардик. (X. С.)

СИФАТ

163-машиқ. Ўқинг, сифатларни аниқлаб, қандай белги билдираётганини айтинг, сифатларни ўзи боғланган от билан бирга кўчиринг, сифатнинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

I. Тўлиқ ой тиккага келиб, осилиб қолди. Туннинг эрка шабадаси ўрик япроқларини бир-бирига уриб ўйнайди, ундан чиқаётган майин сасдан ором олади. Қизини чирок шуъласида ялтираб турган муштдек-муштдек ўриклар «тўп-тўп» тўкилади. Пастда, икки ўрик панасидаги сўрида ёш қиз ва оқ соч аёл ҳаёлга чўмиб ўтиришибди. Кекса она, дилбар қиз. (М. Пирматов.)

II. Четларига ўймакор панжара ясалган қатта айвонга инак кўрпачалар тўпалган, ўргадаги хонгахтага барқаш-барқаш поз-неъматлар кўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу қоплоннинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан, боғ, қизил қум сепилган хиёбонлар, хилол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, янада сўлимроқ кўринарди. Олисда, Қўқон қирининг ортида, ҳарир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак тоғлар кўзга қалинлар, Самарқанд дарахтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин бериқроқда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзни қамапгириб чараклар, бу — шафак жилланган расадхона пешгоқлари эди. (О. Ёқубов.)

164-машиқ. Ўқинг, сифатларнинг қайси сўз билан боғланганини аниқланг. Отга боғланган сифатларни бирикма тарзида кўчиринг.

1. Қаршимда одам ўтирибди. Бағри оламдай кенг, кўнгли пахтадай юмшоқ унинг. Тонгдай гўзал, тонгдай мусаффо, эй мукаддас зот, сенинг мухаббатинг мангу қалбимда, ҳурматинг бошимга дўшми. (*М. Мирзарахимов*) 2. Сарик, пушти, пистокни рангларга бой илагим. (*Қ. Ҳ.*) 3. Сертупрок йўллар, олисдаги уйлارнинг томлари ойдиндан йилтирайди, бошларида, қўйишларида юлдузлар чакнаган теракларнинг бўйлари яна баландроқ, адиқроқ кўринади. (*О.*) 4. Фанда осон йўл бўлмайди, осон йўл ташлаган узокқа бормайди. (*Ж. Абд.*) 5. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. (*С. Аҳм.*) 6. Ер бақувват бўлса, гўза ҳам бақувват ўсиб, ҳеч қандай дардга чалинмайди. (*Ж. Абд.*) 7. Ўсар митти азамат: Серҳаракат, мард, дуркун. Аммо хайрон қолдирар Қулганларни у бир кун. (*Қ. Ҳ.*)

165-машқ. Ўқинг. Аслий ва нисбий сифатларни аниқлаб, нисбий сифатларнинг ясаллигини изохланг.

1. Собир куёнда чакнаган орден ва медалларини жаранглатиб, киздан сал нари чўққайди ва ўчоқдаги қориндор кўналоқ қумғон остига қуруқ шалдирок ҳасчўп ташлади. (*О.*) 2. Қини эди. Деразадан телевизион антенналарининг изгиришда ҳуштак чалгани эшитилди. (*Ас. М.*) 3. Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзини юқорига кўтарди. (*А. Қ.*) 4. Озарбайжонлик Соиб Исмоилов тўндан тинмай ўк узарди. (*Т. Рустамов.*) 5. Эгма-букма камонларни ва зарб еган қалқонни Ечинтириб киз олди-ю, форга элтди ўғлонни. (*III. Руставели.*) 6. Сандий, ҳақиқатан, талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган... эди. (*А. Қ.*) 7. Катта сандик ял-ял ёнган оймос, лаъл, ёкут, инжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган қимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди. (*О. Ё.*) 8. Кўрасанми, ҳу олисда кечаётган пахлавон, Ўз йўлидан айнамайди қуёшсимон, ойсимон. (*III. Руставели.*) 9. Энди кизнинг тасаллибахш сўзларини тишладим у. (*III. Руставели.*) 10. Улар мавлопо Мухиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса ёнғок тагида учрандилар. (*О. Ё.*) 11. Ражаб ака, сиз ўз вахтангизда тарбиявий иш олиб бормай қўйибсиз. (*III. Қ.*) 12. Оғис тоғлар орқасидан кўтарилган қуёш бошқокларни олтин денгизга айлантирган эди, эрталабки салқин шамол бу денгизни тўлқинлангириб, ғир-ғир эсарди. (*О.*)

166-машқ. Ўқинг. Сифатларни аниқланг, қандай даража шаклида қўлланганини айтинг. Оддий, қиёсий ва орттирма даражадаги сифатларни уч устун шаклида ёзинг, даража кўрсаткичи тағига чизинг.

1. Янги клуб. Катта залда Ўтган кунни бўлди бал. (*Қ. Ҳ.*) 2. Агар унга Тошкентдан чиройлироқ шаҳар ҳам бор, деб айтсалар, асло ишонмасди. (*Н. Бирюков.*) 3. Ахир, энг жасур, энг тажрибали денгизчилар ҳам Шимолий кутбгача етаман деб, ... ҳалок бўлганлар. (*Ж. Верн.*)

4. Серсокол, барок қошли чол кушлар тилига тушунарди. (Ю. Семёнов.) 5. Чиндан айтаман, сиздан кўра менга огирроқ. (Н. Бирюков.) 6. Унинг овозини пасайтирди ва бундан куй яна равонроқ, ёкимлироқ туюлди. (Х. Ғ.) 7. Лекин бу иш аввалги ишларидан ҳар жиҳатдан мушкулроқ эди. (Х. Ғ.) 8. Эҳтимол, энг сўнгги мисраларини у Қоғозин бўяган қон-ла битгандир. (О.Халдор.) 9. Шу қоронғиликда тепаликдаги экскаватор тагин ҳам хайбатлироқ кўриди. (Х. Ғ.) 10. ...Лекин ундан кичикроқ харита устига эгилишди. (Х. Ғ.) 11. Гоҳ йўлчининг мархум онасини ҳаёл кучи билан жонли, равшан тасаввур қилишга тиришади. (О.) 12. Бу уй унинг энг бахтиёр, энг азобли кушларига гувоҳ. (С. Аҳм.) 13. Раис унинг кўзига илгаригидан камсавлатроқ кўринди. (А. Қ.)

167-маниқ. Ўқинг, сифатларини топиб, даражасини айтинг. Қиёсий ва орттирма даражали сифатлар иштирок этган гаиларини кўчириб, сифатларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.

1. У ўтақетган даражада совуққон, чакқон, шижоатли ва фаросатли одам эди. (Ж. Верн.) 2. Ўзининг кийимлари... уникига қараганда қалин, иссиқроқ эди. (С. Ан.) 3. Оталар ўз болаларининг дунёдаги болаларининг энг зўри, энг хушбичими деб билишди. (С. Аҳм.) 4. Юнус бобо... Сафарининг оғзаки сало-мидан кура кўпроқ хатидан умидвор бўлганини пайкади. (Ф. Ниёзий.) 5. У ўзининг шавқ-завқини уларга нисбатан янада дабдабалироқ ифодалар эди. (С. Б.) 6. Лекин ҳаммасидан ҳам хавфлироғи анови Мирза. (Н. Бирюков.) 7. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг дахшатли ҳукм битилган эди. (С. Аҳм.) 8. Одамлар билан ишладан муҳимроқ ва мушкулроқ нарса йўқ, азизим. (Х. Ғ.) 9. Бу ердаги қунимиз аччиқ эди, у ерда тагин ҳам аччиқроғини тотидиқ. (О.) 10. У энг тоза булук сувидан ҳам тиниқроқ. (Ж. Верн.)

168-маниқ. Ўқинг, туб ва ясама сифатларини аниқланг, ясама сифатларнинг ясалаш усулини тушунтиринг. Морфологик (аффиксация) усулда ясалган сифатлар иштирок этган гаиларини кўчириб, сифат ясовчилар тагига чизинг.

1. Ярим кечага бориб серзавқ одамлар билан гавжум бўлган вагон... тинчиди-қолди. (А. Назаров.) 2. Бирок Аскар ҳаммасидан ҳам енгил табиатлироқ кўринади унга. (А. Назаров.) Ниҳоят, Аҳмаджон аскарый хизматга чакирилди. (А. Қ.) “Шунча китоб ёзилган-у, барибир менбоп китоблар кам”, – деб ниҳоят ҳам қилиб кўяди. (Л. Маҳмудов.) 5. Қолган вақт ичида ўзининг минералогик ҳамда ботаник ва зоологик коллекцияларининг тартибга солмоқчи бўлидим. (Ж. Верн.) 6. Учқур ҳайларимнинг қароргоҳи, оромгоҳи бўлган ажойиб манзил. (М. Мирзараҳимов.) 7. О, бир маҳаллар қандай юксак, қандай сеҳрли эдинг сен? (М. Мирзараҳимов.) 8. Сени шундоқ ёнгинамда аввалгидек хушчакчак, меҳрибон, дилкаш, самимий бир ҳолда кўрдим.

(*М. Мирзараҳимов.*) 9. Ҳовуз атрофидаги мис пардозланган чиройли ойнабад витриналарга энг подир денгиз мўъжизалари кўйилган. (*Ж. Верн.*) 10. Ўйчан, эринибгина қадам ташлаб, фабрикадан чиқиб келялман. (*М. II.*) 11. Ой нурида кизнинг чўзинчоқ чиройли оқини юзи, хуркак охуникидек шахло, жовдирок кўзлари баралла намоён бўлди. (*О. Халил.*)

169-машқ. Ўқинг, ясама сифатларни аниқланг. Синтактик (композиция) усулда ясалган сифатларни ўзи боғланиб келган сўз билан биргаликда кўчиринг, сифатларнинг тагига чизинг.

1. Унинг шишасимон жонсиз кўзлари... лаънат ёғдираётгандек туюлар эди, (*Н. Бирюков.*) 2. Унинг кампирдаҳан юзларида кизил доғлар пайдо бўлди. (*Н. Бирюков.*) 3. Хизматда у жуда улфати одам. (*В. Егоров.*) 4. Ним ранг тойипи, пушти ранг ҳасайини, тилла ранг қирмиска, қахрабо ҳусайини, ҳар донаси ёнғокдай келадиған каттақўрғон – ҳаммаси шиғил пишган. (*С.Ан.*) 5. Бўйнидаги тупрок ранг шарфи жупдан эди. (*Ф. Ниёзий*) 6. Гулшознинг бу артистона ўйини бувиининг аразини иссиқ чойнинг ховридай тарқатиб юборди. (*Х. Г.*) 7. Офтобга қараган ҳар икки деразанинг ичкарасидан икки тавакали гулкор эсини бор эди. Уйга солинган бўйра устига гулдор ғилам тўшалганди. (*Ф. Ниёзий*)

170-машқ. Ўқинг. Сифатларни аниқлаб, тузилиш жиҳатдан турларга ажратинг ва қуйидаги жадвални тўлдиринг.

Содда		Қўшма	Мураккаб	Жуфт
туб	ясама			

I. Кечга яқин улар яйлов тугаб, саҳро бошланадиган ерга етиб келдилар, сарғиш барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари кўринди. Ботаётган куёш нурида узоқдан бир пима олтиндай чарақлади. Бу ҳайкал эди. Бронзадан бюст. У асфальт йўл тугаб, дашт-биёбонга сон-саноксиз қарвон йўллари, чўпон сўкмоқлари кириб кетадиган жойда, кичкинагина, чанқоқ гулзор ўртасида, йўнилган харсанг устида турибди.

Чўкки соқоли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб турган юзининг чуқур ажинлари бу хилбонларнинг қадимий фожиаларидан, узоқ заҳматкаш умр ва ажойиб ғолибона тақдирдан дарак берарди. Кекса чўпон бу саҳроларни тиз чўктирган баҳодирдай қисик кўзларини уфқларга тикиб турарди. (*Ас. Мухтор.*)

II. I. Унинг ўйчан боқадиған қора кўзлари, узун киприклари, буғдой ранг, сал чўзқроқ юзлари ва пушти ранг, гулдор қўйлаги кўз

ўнгида намоён бўлганда, йиғит қалби тоқатсиз тепа бошлади. (М. Салом.) 2. Зехни тез, таҳлилга мойин, қайси кўрсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, эски-янги ҳужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. (Ас. М.) 3. Келинчакнинг тул юзи, шахло қўзлари, қалдирғоч қаноти синари қайрилима қон-қора қалам қоплари, шабнамдек беғубор тиник руҳсори, жозибадор нигоҳи, товус қомати – ҳаммаси ифбат нардасига бурканган... (Н. С.) 4. Ўқтам турли-туман юмушлар билан қанча банд бўлмасин, қурилишни бир минут ҳам унутмас эди. (О.)

171-маниқ. -ли, -чан, -ив, -но-, -бе-, -сер-, -сиз, -симон аффикслари ёрдамида сифатлар ясанг ва ёзинг, сифат ясовчилар тагига чизинг ва қайси сўз туркумидан сифат ясалганини айтинг.

172-маниқ. I. Сифат ясовчи қўшимчалар ёрдамида *ялтира, айлан, бил, бот, буз, бук, бура, бул, бўғ, димла, ёйин, ёй, ёз, ёп, ишонар, йиғ, кес, сирган, сови, тортин, тўғ, чанқа, қақра, қирқ, қис, қўй, қўрқ* феълларидан сифатлар ясаб ёзинг ва имлосини гушунтиринг.

II. Қуйидаги сифатларини ясаллигини гушунтиринг, сифат ясовчи аффиксларни ажратиб кўрсатинг.

Ёйиниқоқ, жўшқин, илқ, кемтик, оқоқ, тиник, эринчок, хурқак, асранди, бакироқ, билармон, бурма, бўлмағур, қотма.

173-маниқ. Нукталар ўрнига -ли ёки -лик сифат ясовчи аффиксларидан мосини қўйиб, гапларни қўчиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзларининг ёзилишини изохланг.

1. Урувдан кейин уларни ҳамма унутиб таниаб кетган асирлар лагеридан *америка*... солдатлар келиб қутқазди. (Ас. М.) 2. Аммо Ватан олдидаги бурчи бундан фахр...роқ, узатроқ. (С. 3.) 3. Тўғриси, онлада Ханифани бешта боласининг энг қатъасидай кўриб, ота... меҳри билан аяб, илқ муносабатда бўлишини Мунаввар пайкади. (С. Ан.) 4. Ҳақима – ирода... қобилият..., ўқинини севадиган бир талаба. (О. Ё.) 5. Аҳдин бажармасак не дер дугонам, *боқу*... қаҳрамон Сурайёхоним? (3.) 6. Уч мингта *марҳамат*...лар машина ва араваларда қўшиқлар билан Избоскан томон йўлландилар. (Н. Бирюков.) 7. Мунавварининг она... меҳри жўш уриб кетди. (С. Ан.) 8. Дунёда Адибадан йўқ эди бахт...роқ киз. (Мирм.)

174-маниқ. Компонентлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган сифатларни имло қондасига мувофиқ қўшиб, ажратиб ёки чизикча билан ёзинг.

I. Баланд/бўйли, амалий/назарий, бетга/чопар, боқи/беғам, буғдой/ранг, бўш/баёв, газет/боп, дали/гули, дарвеш/сифат, дил/озор, дўнг/нешана, ёлғиз/оёқ, ёқа/вайрон, жингалак/сочли, жон/бахш, зил/замбил, илмин/оммабон, иш/билармон, кам/ерли, кам/кувват,

кул/ранг, маза/бемаза, малла/ранг, мўмин/қобил, ним/кўк, ним/татир, ола/байроқ, ола/кура, ором/бахш, очик/ кўнгил, оч/сарик, соф/дил, тинч/тотув, умум/шахар, хуш/хат, чала/чулпа, шер/юрак, шўр/пешана, эски/туски, яланг/оёқ, тез/ пиннар, кингир/кийиник, кўл/бола, гадир/булур, хозир/жавоб.

II. 1. Дарвоқе, козок султони Таваккалхон ҳузурига Москва элчиси Вельямин Степанов қиммат/баҳо тортиқлар билан келган эди. (*М. Осим.*) 2. Бир вақт қарашса, Акбарали юмшоқ курсига чўкиб, бош эгиб ўтирибди, ковоғи/солик. Хуш/чакчақ шовкин бирдан тинди. (*Ас. М.*) 3. Сўфи малла/ранг, шалпанг/қулоқ, хум/қалла, сўхтаси/совуқ, ажириқ сингари ўсиб бир-бирига тутаниб кетган соч-соқоли орасида, тулкиники сингари айёр кўк кўзлари милтираб кўринадиган бир одам эди. (*Н. С.*) 4. Акбарали отасига унча ўхшамас, новча, ингичка, кам/гапроқ эди. Лекин кечасидаги хикояларидан кейин оқ/ кўнгил Бектемир ака унга ёкиб қолди, ота ўрнига меҳрибон бир одам орттиргандек бўлди Акбарали. (*Ас. М.*) 5. Ўзи саҳий ва донишманд, одил ва қонун/параст, Сухбатларда шакар/ гуфтор, урушларда забардаст. (*Ш. Руставели.*) 6. Бектемир ака бош устидаги йўғон/йўғон кабелларни, иссиқ/совуқ сув, ҳаво қувурларини, электр, телефон симларини ушлаб кўяр эди. (*Ас. М.*) 7. Тарс ёрилган заранг ерлар устида қизил/канот чигиртқалар учиб юради, ерда эса катта/кичик қалтаксақалардан бўлак жонивор йўқ. (*М. Осим.*)

175- машқ. Ўқинг, Отлашган сифатларни аниқлаб, отланмаган сифатлардан фарқини тушуниринг. Кўчириб, сифатларнинг гаптаги вазифасини чизиқлар орқали кўрсатинг.

I. У саватдан ҳар хил ҳажм ва ҳар хил шаклдаги шишаларни олинга киришди. Буларнинг орасида поропок солинган қориндорлари ҳам, хилма-хил рангга бўялган ёки паффоф суюқлик билан тўлатилган ингичка – ихчамлари ҳам, устига “заҳар” деган сўз ёзилиқ эгри-бутрилари ҳам, тор бўғизли юмалоқлари ҳам, яшил ва оқ рангли катталари ҳам, сиртига ўйиб хат ёзилган ойна пробқалилари ҳам, маҳкам ёпиладиган бурма тикинилари ҳам, пўкак тикилган вино ҳамда зайтун мойидан бўшаган шишалар ҳам бор эди. (*Г. Уэлс.*)

II. 1. Уларнинг хотираси турли-туман ишлар билан банд бўлиб, дарров нозаруридан зарурийи, керакениздан кераклигини ажрата олмай қолдилар. (*С. Б.*) 2. Умайдер энди унинг бу ясама хушчақчақлигига ишонмайди... (*Ас. М.*) 3. Чўлда ҳақиқий ҳаёт оқшомдан сўнг уйғонади, деб тўғри айтилган экан. Қуңдузги жазирамада ин-инига яширинган жониворлар салқин тушниси билан тумшукларини кўрсата бошлайдилар. (*Ж. Абд.*) 4. Машиналар кетма-кет келиб шағал тўқаётган ерда қўлига дафтар, қалам ушлаган, малла сочларини бостириб бари кенг похол

шляна кийган, бурни ясапрок, кўзлари кўм кўк, хушрўйгина рус кизи билан учрашди. (*Ж. Абд.*)

176-маниқ. Гапларни ўқинг. Модат шаклда кўзланган сифатларни аниқлаб, маъно жиҳадларидаги фарқни ва ясаланишни тушунтиринг; уларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчиринг.

1. Эллада хали барг ёзмаган дарахнинг новдалари чуваланган кизғимтир индек бўлиб кўринди. (*С. Аҳм.*) 2. У... юзи кин-кизил, лекин печундир, ковоклари пинган, кўзлари кизарган эди. (*Х. Ғ.*) 3. Карта этагига бир текис тизиб экишган тут ниҳолларидан бирининг ним кўк баргини узди. (*Х. Ғ.*) 4. Холмамат Топтемир билан совуккина саломлашди. (*Х. Ғ.*) 5. Баланд ним хаво ранг эшикнинг бир тавақаси аста очилиб, Зухра кирди. (*Х. Ғ.*) 6. Йўғон-йўғон ҳарфлар билан шундай деб ёзди. (*С. Аҳм.*) 7. Зебихон бу пачоқкина, кўримсизгина, камган боланинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. (*С. Аҳм.*) 8. Учиб ўтган қалдирғоч орқасидан сарғимтир уфққа қараб қолди. (*С. Аҳм.*) 9. Она кўзи олдиди ўғининг қоп-қора қошиари, чакнаган кўзлари қолди. (*С. Аҳм.*) 10. У сал повчароқ бўлиб, гавда тузилиши муганосиб эмасди... (*А. Чиковский.*)

177-маниқ. Ўқинг, озайтирма ва кучайтирма сифатларни аниқлаб, уларнинг қандай ясаланишини изоҳланг; уларни ўзи боғланган сўз билан алоҳида-алоҳида кўчириб, сифатлар тагига чизинг.

1. Бола ўзини шу дақиқаларда ғоят кичик, бағоят ёлғиз, бутунлай унутилган ҳис қиларди. (*Ч. Айт.*) 2. Нарда ён томондаги чоғроқ уйга кириладиган эшикни тўсиб турган эди. (*Н. Бирюков.*) 3. Мирзачўлга қалингина қор ёккан. (*Х. Ғ.*) 4. Нигомжон Зебихонга тикилиб туриб, унинг қоп-қора қошиарига ...маҳшиё бўлиб қолди. (*С. Аҳм.*) 5. У ерда сувнинг кизғинроқ товланишига ишонч ҳосил этасиз. (*Ж. Верн.*) 6. Катта-катта шаҳарлар, обод қишлоқларда шиллаб ўрганган Қудратга бу ер жуда ғалати туюлар эди. (*Ж. Абд.*) 7. У раненинг номини айтганда, залда суюқкина чапак бўлди. (*Х. Ғ.*) 8. Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркем йилит бўлган эди. (*С. Аҳм.*) 9. Катта-кичик демаклик ғоят нисбий бир киёс, Юпигернинг олдиди Ер қуррамыз бир нуқта. (*Мирм.*) 10. Зухра Саодатхонга дадилроқ қаради. (*С. З.*)

178-маниқ. Қуйидаги *-роқ* аффиксли сифатлар иштирок этган гапларни ўқинг. Аввал киёсий даражадаги сифатлар иштирок этган гапларни, кейин модал шаклдаги сифатлар иштирок этган гапларни кўчиринг; уларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Гап бундай, Саидахон, мен кизикқонроқ, бунинг устига кўполроқ одамман. (*А. Қ.*) 2. Қишлоқдаги сайил бу ердагидек кўнгилироқ бўлади,

албатта. (Н. Т.) 3. Душда мендан кўра бахтлироқ, тоғи баяндрок киши бўлмаса керак! (Ж. Икромий.) 4. Чуқурроқ эҳ. Илдириги шабадалатмасдан тупроқ бос. (Ҳ. Ғ.) 5. У Герстуддан ақлироқ, Друзга нисбатан босиқроқ ва билимдонроқ кўринар эди. (Т. Драйзер.) 6. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. (С. Аҳм.) 7. Китоб ёзишимга мадалкор бўлган ва ҳозиргимдан ҳам яхшироқ ва жасурроқ бўлишга ундаган китъа шуми ҳали? (Ю. Смул.) 8. Узун тарновдан кўча ўртасига бўтанароқ сув оқиб ётарди. (С. Б.) 9. Малол келмаса бирров бориб қозинини серўтроқ жойга қоқиб келгин. (С. Аҳм.) 10. Офтоб... аввалгидан ҳам ёруғроқ, аввалгидан ҳам иссиқроқ шуъла сочаётгандай туюлди. (А. Қ.)

179-машқ. Сифатларни тоғиб, морфемаларга ажратинг.

1. Айвонда кексагина бир хогин камзулига тугма қадаб ўтирибди. (С. Аҳм.) 2. Кейинги пайтларда она тилида гаплашиш қадрлироқ, чиройлироқ кўрина бошлади. Илгари инглизча гапирган одам ақллироқ кўриниб, арабча гаплашганлар маданиятсизроқ кўринарди. (Мирм.) 3. Чоғроқкина йўлакдан ўтгандан кейин алақандай... уйнинг остонасига келиб қолди. (Н. Бирюков.) 4. Ўғилжоннинг юзи тақдирдаги нондек кизариб кетди. (М. Пирматов.)

180-машқ. Сифатларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Н а м у н а: *Кенг* – сифат, аслий, туб. оддий даража, отланмаган, содда; гаңда аниқловчи вазифасида келган.

1. Ўқтам Комила орқасидан юриб, олчазор орқали кенг, текис, баҳаво майдонга чиқди; майдоннинг бир томонидаги тепаликка усталар икки қаватли катта иморат қурмоқда эдилар. (О.) 2. Манзурахон, мен ва менга ўхшаганлар ҳақида газедада чиққан танкидий мақолани ўқигандирсан. (М. Салом.) 3. Тоғлар кўк, кизғин, яшил ва фируза ранг нур таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб қамалакдай ажиб бир манзара қасб ётарди. (О. Ё.) 4. Ҳозир паҳардаги қишлоқ хўжалигини механизациялаш билим юртига кириб ўқияман. (М. Салом.) 5. Бир дона сўлғин гул гулдаста ҳусинга путур етказганидек, шеърдаги ягона ўринсиз сўз ҳам унинг жарангдорлиги ва мазмунига салбий таъсир этади. (Қ. Ҳамро.) 6. Иззатталаброк қолга ўхшайди! (Н. Бирюков.)

181-машқ. Ўқинг, от ва сифатларни тоғиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар алақандай мулојимлашиб, яннаб, бўлакча бир гўзаллик қасб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сариқ, нофармон ва кизил гул

косачаларни лим-лим тўлдирган тиник томчилар, гўё нафис пишлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борлиқни булбул хониши тугди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-яйраб, тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Санд Мирзо қонанидан кейин яна васваса босиб, уйку кўрмай изтиробда юрган шаҳзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андуҳлардан соқит бўлгандай енгил тортиди. Майини қизил қум селилган, беҳад қатта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, ҳилсил ва юлдузлар шаклида ясалиб, бўлакча бир меҳр билан парварши қилинган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шаҳзода болалик ва ўсмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонандалар, товусдек раққосалар интирокида берилган базми жамниидлар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. (О. Ё.)

182-машқ. Асқад Мухторнинг куйидаги шеърини ўқиб, бир хил сўз билан ифодаланган от ва сифатларни тошинг, ғандаги вазифасини айтинг.

Биратўла уч қизнинг
Айлантирди бонини:
Фермадаги Ширин,
Агроном қиз Доно
Ҳам теримчи Дилбар!
Дўстлар дейди: оғайни,
Гўзал керак йиғитга,
Дилбарини танилаб ол.
– Ширини ҳам дилбар,
– Доноси ҳам дилбар,
– Дилбари ҳам дилбар,
– О-ох, қандок қилай?
Ота дейди: хай бола,

Донолик қунда керак,
Доносини танилаб ол.
– Дилбари ҳам доно,
– Ширини ҳам доно,
– Доноси ҳам доно,
– О-ох, қандок қилай?
– Ота дейди: хай болам,
– Хушфеъл бўлсин келишим,
– Ширинини танилаб ол.
– Доноси ҳам ширин,
– Дилбари ҳам ширин,
– Ширини ҳам ширин,
– О-ох, қандок қилай!

СОП

183-машқ. Ўқинг. Сонларни аниқлаб, грамматик хусусиятларини тушуниринг. Сонларни ўзи боғланган сўз билан кўчириб, уларнинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

1. “Кооперация” унчалик қатта кема эмас. Юк тўла ортилганда ҳажми 5560 тоннага тенг бўлади. Кеманинг узунлиги бир юз уч метр, эши ўн тўрт метр. Унда ҳар бири бир мингу тўрт юз от қучига тенг «МА» маркали иккита дизель бор. Кеманинг мак» симал тезлиги соатига 11,6 миля.

Команда аъзолари турадиган хоналардан ташкари, унда ўттиз еттита пассажирлар каютаси, ҳаммаси бўлиб бир юз йигирма ўрин бор.

Кемада тўртта трюм бор. Музхонали трюмига минг тоннадан ошиқроқ тез бузилувчи озиқ-овқат сиғади. Кема рули ва лангари электр қуввати ёрдамида бошқарилади. Кема корпуси... музлар сиқувига бардош берадиган даражада мустаҳкам. Тўғри, икки минг саккиз юз от кучи Жанубий Муз океани учун камлик қилади.

Кема 1929 йили Ленинград кемасозлик заводида қурилган ва ўнча кезлари конструкцияси жиҳатидан энг замонавий кемалардан бири ҳисобланган эди. 1929 йилдан то 1937 йилга қадар бу кема пассажир ва юк ташиб, Ленинград – Гавр – Лондон орасида катнаган. “Кооперация” 1937 йили республикачи Испанияга юк ташиб турди.

II. “Кооперация” Иккинчи жаҳон уруши йиллари Шимолий ҳарбий флот составида торпеда катерлари учун база бўлиб хизмат этди. 1947–1948 йиллари кема яна ўзининг аввалги тинч меҳнатига – Ленинград – Швецин орасида пассажир ва юк ташишга қайтди.

Ҳориб-чарчаб, роса шалоғи чиққан кема 1949–1952 йилларда Висмарда капитал ремонт қилинди, ремонтдан кейин 1954 йилга қадар Болтик денгизи ва Ғарбий Европа портлари ўртасида катнаб турди. 1954 йилдан бошлаб Арктикада ишлай бошлади.

1956 йилда эса “Кооперация” Мирнийга иккинчи Антарктида комплекс экспедициясини олиб борди. Мана у ҳозир олтинчи қитъага иккинчи марта сафар қилмоқда. Бундай масъул вазифа ҳар қандай кемага ишониб топширилавермайди. (Ю. Смуул.)

184-машқ. Ўқинг. Нумератив сўз билан бирга қўлланган сонларни аниқлаб, нумератив сўзларнинг маъносини изоҳланг.

1. Ўзларингни зўрлаб бўлса ҳам бир кошник-ярим кошникдан овқат ичинглар! (Н. С.) 2. Майнинг еттиларига бориб уруғ сочиш керак! (С. Аҳм.) 3. – Қайвақтда бўлган бўлиши мумкин?–Бундан ўн асрлар муқаддам, дўстим. (Н. Бирюков.) 4. Соатига атиги олти миля йўл босаямиз. (Ю. Смуул.) 5. Бир йиллик хирожни – уч юз минг динорни олдиндан юбортирди. (С. Б.) 6. У турган жойдан эллик кадамларча нарида трасса кўкимтир чироклар билан ёритилган. (Н. Бирюков.) 7. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич! (С. Аҳм.) 8. Штирлиц соатига қаради: роппа-роса етти. (Ю. Семёнов.) 9. Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. (С. Аҳм.) 10. Зулфиковнинг хотини битта кийикчада уч-тўртта анор, бир килодан мўлроқ сарик кишмиш олиб келди. (А. Қ.) 11. ...Ўн минг жуфтдан ортик кўзлар баҳайбат қояли тоғларга тикилди. (Н. Бирюков.) 12. Узоқда, тахминан, уч чақирим нарида тоғ тизмаси кўриниб турарди. (Ф. Муҳаммадиев).

185-машқ. Гаширни ўқинг. Санок ва тартиб сонларни аниқлаб, уларни ўзи боғланган сўз билан бирга икки устун шаклида кўчиринг, гапдаги вазифасини айтгинг.

I. Биринчи ўқув йилининг биринчи, иккинчи, учинчи чорагида биз “тош дафтар”, “кесак” қаламда ёзиб дарс тайёрлардик. Кейинчалик пайдо бўлган «Совга» номли ўқини китоби ҳам ҳар олти ўқувчига бир донадан тақсимлаб берилган эди.

II. Ёр куurrasининг уч юз олтинчи бир миллион квадрат километри сувдан иборат. Бу сувнинг ҳажми бир минг уч юз етмиш миллион куб километрга тенгдир. Демак, ер юзидаги сувнинг вазини Ёр минг уч юз етмиш квинтиллион тоннадир.

Бу соннинг нақадар катталигини идрок этиш учун шу нарсани билиш керакки, миллиард олдида бир қанчалик кичик ракам бўлса, квинтиллион олдида миллиард ҳам шунчалик ушқоқ сондир ёки бошқа сўз билан айтганда, миллиардда қанча бир бўлса, квинтиллионда шунча миллиард бор.

Куруклик сувдан бир юз қирк миллион олти юз минг етти квадрат метр жойни тартиб олди...

Ҳан беш асосий оқимни картага туширган: бири -- Атлантика океанининг шимолӣ қисмида, бошқаси жанубида, учинчиси Тинч океанининг жанубӣ қисмида, тўртинчиси шимолда ва инҳоят, бешинчиси Ҳинд океанининг жанубӣ қисмидадир. Эҳтимол, Каспий ва Орол денгизлари ҳамда Осиёдаги катта қўлларнинг сув хавзаси битта бўлган узоқ ўтмишда Ҳинд океанининг шимолӣ қисмида олтинчи оқим ҳам бўлгандир. (*Ж. Верн.*)

186-машқ. Гаширни ўқинг. От ўрнида келган сонларни аниқлаб, гапдаги вазифасини айтгинг.

1. Каникул тугагач, Роҳатой бешинчи курсда, Аскаржон аспирантурада ўқини бошлади. (*Р. Файзий.*) 2. Бир товоқ суюқ аталани иккимиз бир қоникда талашиб ичардик. (*II. С.*) 3. Демак, бир минг икки юз эялик олтинчи иккига қўнайтирамиз. (*II. Бирюков.*) 4. Кичкинагина будильникнинг ёришиб турган миши бешини кўрсатарди. (*Ю. Семёнов.*) 5. Уч ховлида ёлғиз битта бола бўлиб, у ҳар сафар кўчма дўконни биринчи бўлиб кўрар эди. (*Ч. Айт.*) 6. Учинчи қўшни Розия опа болалар ялсинида мураббия бўлиб ишларди. (*М. Мўхамедов.*) 7. Лекин эсинида бўлсин, йигирма бешинчида қандайдир номаъқулчилик содир бўлган. (*JI. III.*) 8. Йўл тузатувчи ишчиларнинг йигирма бешинчи бараги ёшдан ўтиб кетаётганида паровоз хунтақ чалди. (*JI. III.*)

187-машк. Ўқинг. Микдор ва дона сонларни аниқлаб, қандай сўз билан боғланганини айтинг. Олтига гапни тапшаб кўчиринг, сонларнинг гапдаги вазифасини аниқлаб, тегингли чизик билан белгиланг.

1. Яна Ёқуб отасига йўлламокчи бўлган мактубида зумраднинг беш фазилати, етти нуқсони, саккиз хил туси ва ўн икки баҳосини ҳам ёзиб юборди. (*К. Моисеева.*) 2. Тўшланишган эди уч ўрток: Пахтакору олим, агроном. (*Мирн.*) 3. Тўқайда ўн кадам олдинроқ юрган отликнинг бешини кўринмай кетарди. (*С. Аҳм.*) 4. Анча зўр китоблар ёзиб тапшабман, Беш жилд қилсаммикин ёки олти жилд! (*Ас. М.*) 5. Гуломжон билан Қосимов олдида официантка... ўн сих қабобни олиб келиб қўйди. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 6. Шу кишлоқда яшар эди Уч қиз, учта дугона. (*Ш.*) 7. Иш шу қадар қизганки, бир одам ўн одам ишини қиляпти. (*Н. Бирюков.*) 8. Ғўза тушларидан бирида икки юз эллик етти кўсак санадим-а! (*Н. Бирюков.*)

188- машк. Гапларни кўчиринг. Дона сонларни топиб, ясаллигини тушунтиринг.

1. Ок тунукадан ясалган икки нақирни менга бериб, тўрттасини акамнинг ўзи кўтарди. (*Ш. С.*) 2. Тўққиз нафар либос: бари инақлик. (*Ҳ. Ғ.*) 3. Юзга дастгоҳ, шунча уста, мингта кетмон кўраман десам, Норхўжанинг худди ўзига ўхшаш тўртта бекорчи, ўтмайдиған кетмонга соп йўниб ўтирибди. (*Ҳ. Ғ.*)

189-машк. Чама сонларни топиб, қандай ясалганини изохланг ва ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Ахир, сиздек минглаб хотин-қизлар чўриликдан қутулиб, бири доктор, бири инженер, бири муаллима бўлиб халқимизга хизмат қилмоқда. (*З. Фатхуллин*) 2. Икки юз - уч юз қадамча эсини йўқотиб югургандан кейингина унинг овози чиқди. (*Ш. Т.*) 3. Яна уч соатлардан сўнг хоинлар изига тушамиз. (*Ш. С.*) 4. Хона эшиги олдида ўнларча одам навбат кутиб турибди. (*Ш. С.*) 5. Катта йўлдан ўтгиз қадамча нарида, қапал ёқасида кичикроқ ёғоч кўприк бор эди. (*Ш. Бирюков*) 6. От яна юз метр чамаси чошиб борди. (*С. Калмиков.*) 7. Қушқуз соат ушларга бориб бирдан ёмғир ёға бошлади. (*Р. З.*) 8. Эшик очилиб, етти-саккиз ёш-қари дехқонлар хужрага кирдилар. (*О.*) 9. Ҳовлининг нариги томонидан, молхонадан, ўн икки-ўн уч ёшлардаги яналоқ юзли, думалоқ кўзли бир бола югуриб чиқди. (*Ш. Т.*) 10. “Уч теша” чўлига қурилангач неча юзлаб чайлалар қамини-қиймадан ясалган эди. (*Ш. С.*) 11. Маҳалламиздан ўн чоғлик кексалар эшигимиздан кириб келишди. (*Ш. С.*) 12. Уч ёки тўрт кун муқаддам бу сурбет менга ҳисоб-китобни кўтариб келибди. (*А. Дюма.*) 13. Собиров эганини, тахминан ўн беш грамм келадиган яхши пишган йирик бир қулунайини ўзиб олди. (*Ш. Бирюков.*)

190-машқ. Ўқинг. Жамловчи сонларни аниқлаб, гаптаги вазифасини, ясалишини тушунтиринг.

1. Аму ичра бешовлон Режалар тузиб келдик. (*Мирм.*) 2. Ишончим комил: икковларнинг дарров... апок-чапок бўлиб кетардиларинг. (*К. Мусеева.*) 3. Бири бизга узоқроқ қариндош, иккинчиси бегона, ҳаммаҳалла, Иккаласи ҳам тўқувчилик хунарининг ири. (*И. С.*) 4. – Юзга дивизия келяптимиш. – Дивизияларнинг юзови ҳам сенинг устинга келяптимикин-а? (*И. Р.*) 5. Иккаланг ҳам маориф шуъбасининг тасдиғидан ўтдинглар. (*И. С.*) 6. Боғда гурунг қуриб ўтирган ҳар иккала эркак ҳам бир фарзанднинг отаси эканлигини мухтарам ўқувчи сезгандир. (*Х. Тожиев.*) 7. Комиссарнинг креслосида бир эмас гўё ўн бир комиссар ўтирарди. Ўн бирови ҳам бир гапни айтарди. (*И. Р.*) 8. У ўзининг бешала сезгисига зўр бериб тингларди. (*А. Дюма.*) 9. Биров тош, биров гул, ўз жойида иккови ҳам яхши. (*А. Қ.*)

191-машқ. Гапларни ўқинг, тақсим сонларни топиб, ясалишини ва донга сондан фарқини тушунтиринг.

1. Ўқитувчилар тайёрлаш курсида йилга уч ой-уч ойдан олти ой ўқидим. (*И. С.*) 2. Ёғочни бир қарич-бир қарич қилиб арралай бошладилар. (*И. С.*) 3. ...Гоҳо бир йўла икки, гоҳо уч копикданга келишиб... ичишардик. (*И. С.*) 4. Ҳар бир хумга ўн пакирдан сув кетарди. (*И. С.*) 5. Отаси... ҳар бир чарм ҳамёнга юзтадан қилиб жойлаштираркан... (*К. Мусеева.*) 6. Тол новдаси билан ўнта-ўнга боғланган кўчатларни Ферузага узатиб турди. (*Х. Т.*)

192-машқ. Ўқинг. Сонларни аниқлаб, турини айтинг. Иккинчи даражали бўлак вазифасида келган сонларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда (сўз бирикмаси шаклида) танлаб, жадвалга жойланг.

Тартиб сон	Санок сонлар				
	миқдор сон	дона сон	чама сон	жамловчи сон	тақсим сон

1. Олдинда икки киши, кейин бир қатор бўлиб тўрт киши, ундан кейин бир йўла ўн-ўн икки киши, кейин яна ўн, кейинда битта одам алоҳида борарди. (*Э. Хеллингсвэй.*) 2. Қўй, хафа бўлма, болам. Бешта ўғил-қизларим бор. Сен олтинчиси бўласан. (*И. Т.*) 3. Минг тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг март ойларига бориб бизнинг онламиндан терлама касали кўтарилди. (*И. С.*) 4. Тахтачага қуйидагилар ёзилган эди: «Горилла Бобби Бернинг 1928 йилнинг 29 мартида уч яшарлигида олиб келинган. 1935 йил 1 августда ўлган. Бўйи 1 метру 72 сантиметр, вазни

226 килограмм». (Ю. Семёнов.) 5. Лекин Умида маълум қиладиган кашфиётнинг заминиди шоғирлар, устозлар, бутун бир коллективнинг ўн-ўн беш йиллик ҳалол меҳнати ётибди. (Ас. М.) 7. Қанча тикилиб қарамайин, осмонда ўн бештадан ортиқ юлдузни санолмадим. (К. Мусеева.)

193-машқ. Ҳапларни ўқинг. Сонларнинг тузилиши жиҳатдан турини айтнинг ва имлосини тушунтиринг. Ажратиб кўрсатилган сонларни морфемаларга ажратинг.

1. Штирлиц соат еттида, кош қораяётган пайтда, қайтди. (Ю. Семёнов.) 2. Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпониди нонунга қилинди. (А. Қ.) 3. Бора-бора ҳар куни юз-икки юз грамм чой ишлатадиган бўлиб қолди. (Н. С.) 4. Бу ховуз икки одам бўйи чамасида чуқур эди. (Н. С.) 5. Мурманскдан ўн беш километрча нарида тутун ҳидини сезишибди... (Л. Ш.) 6. “Ўн беш-йигирма минутларда келаман”, – деди-да, нон, чой, майизни олиб жўнади. (Н. С.) 7. Бу байроққа кўз тикканлар йигирма еттига! (Н. Бирюков.) 8. Қани энди шу пайт ёнида якка-ягона Гофири бўлса, бундай бойларнинг мингтасидан ўз севгилисини ҳимоя эта олган бўларди. (Н. Бирюков.) 9. Керри ситлаброк жавоб қилганидан, эр-хотин унинг хурсанд эмаслигини биринчи марта сезинди. (Т. Драйзер.) 10. Бу суҳбат 1938 йилининг 16 мартда ховлида бўлиб ўтди. (Л. Ш.)

194-машқ. Ўқинг. Тартиб ва санок сонларни топиб, тузилишига кўра турини айтнинг. Тартиб сонларни рақам билан ифодалаб, ўзи боғланган сўз билан биргашиқда имло қондасига мувофиқ кўчиринг.

1. Овчидай кўз танлардик Тўрт томонга икковлон. (Қ. Х.) 2. Биринчи трамвай бир минг саккиз юз саксонинчи йили Россиянинг Петербург шаҳрида юрган экан. Иккинчи трамвай бўлса орадан бир йил ўтгач, Берлин яқинидаги Лихтерфельде шаҳарчасида юра бошлабди. (Б. Эргашев.) 3. Бензин билан ишлайдиган автомобилни биринчи бўлиб немис конструктори Карл Бенц ихтиро қилган. Автомобилнинг ғилдираклари учта эди. 4. Биринчи бўлиб светофордан бундан ярим аср аввал Нью-Йоркнинг Бешинчи Авенио кўчасида фойдаланилган. (Б. Эргашев.)

195-машқ. Сонларни рақам билан ифодалаган ҳолда кўчиринг ва тартиб сонларнинг ёзилишини изоҳланг.

Дастлабки кабель бир минг саккиз юз эллик еттинчи ва бир минг саккиз юз эллик саккизинчи йиллар мобайнида ётқизилган эди. Аммо тўрт юз телсграмма узатилгандан кейин у тўсатдан ишламай қўйди. Бир минг саккиз юз олтинчи учинчи йилда инженерлар узунлиги уч минг

тўрт юз километрли янги кабель ётқиздилар; унинг **вазин тўрт минг беш юз тонна** бўлиб, бу ғоят оғир юкни ётқизилиш учун махсус пароход жиҳозланди. Бироқ бу урнини ҳам муваффақиятсизликка учради.

Йиғирма бешинчи майда «Наутилус» уч минг саккиз юз ўттиз олти метр чуқурликка шўнғиб, худди кабель узилган жойнинг ўзига келиб қолди.

«Наутилус» кабель ётқизилган энг чуқур жойлардан – тўрт минг тўрт юз ўттиз бир метр чуқурликдан ўтди.

У ердан биз бир минг саккиз юз олтинчи учинчи йилда авария содир бўлган жойга жўнадик.

Бу ерда денгиз туби кенглиги бир юз йиғирма метрли торгина водий ҳосил этган эди. Агар Монбланин шу ерга кўчириш мумкин бўлганида, у бугунгисича сувга чўкиб турар эди. Бу водийнинг шарқий қисми икки минг метрли қоя девор билан тугар эди. Биз бу ерга йиғирма саккизинчи майда етиб келдик. Энди «Наутилус» Ирландиядан бир юз эллик километрдан ортиқ бўлмаган масофада эди. (*Ж. Верн.*)

196-маниқ. Ўқнинг. Соғларнинг ва нумератив сўзларнинг ёзилишида рўй берган хатоларни топинг. Нима учун шундай хатога йўл қўйилганини изохланг.

1. Тўрттагина ўғлимиз бор. Тўртгови ҳам армияда. (*Х. Ғ.*) 2. Бешинчи кини эса тўртгаласига ҳам ёрдам бериб турарди. (*Н. Бирюков.*) 3. Шолчалар, тўналган катта сўрилар учцов, тўртговдан давра қуришган одамлар билан тўлган эди. (*Ш. Т.*) 4. Анвар худди қўйинга ярим путик топи солингандай бир томонга қийнашиб, Муаттарга қаради. (*А. Қ.*) 5. Учцовлари ҳам қумок-қумок... тарвузнинг бир палласини тамом қилолмай, қоринларини силашди. (*О.*) 6. Одамзоднинг ёдидан Чикмағай осон 20-нчи қақиримдаги қон. (*С. Е.*) 8. Олдинма-кетин тушган ошқининг тўртгаласи баравар туриб кетди. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*)

197-маниқ. Нарчани ўқинг, от, сифат ва соғларни топинг, ажратиб кўрсатилган сўзларни тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Мухсин гушнн ўзининг Турсунали деган девкомат қорандаси ва Алимшо деган югурдаги билан **учта** обқап, саккизта **челак** кўтариб тезда **Насриддинкига** етиб келишди. Ёз бошининг қушга тўлган қуёши анча тиккалашиб, дехқон ва қорандаларни соя-салқинга хайдай бошлаганди. Шунга қарамай, бокка эга чиқиб қилишдан қўрққан Мухсин гушнн ишнн кечиктирмасликка қарор қилди.

Бу йил **қурғокрок** келди. **Икки юз** қадамча наридаги катта ариқда сув жилдираб қолганди. Мухсин гушнн малайлари билан **бир-икки** бориб келишдаёқ қора терга ботди. Хар холда, **биринчи** саккиз челак сувни ағдарилгандаёқ хумнинг **ярмидан** настроғигача тўлдириб қўйишди. Икки-уч қатнашда хумнинг тўлиши **аниқ** эди. Мухсин гушнннинг қайфи шунчалик чоғ, боши осмонда. (*З.Аълам*)

ОЛМОШ

198-машқ. Ўқинг, оломшларни аниқланг ва нимага (предмет, белги, микдор) ишора этилганини айттинг.

Умуман, «Ватан» деганининг ўзи надир?

Туғилиб ўсган уйингми? Бешикда кулоғингга кирган мунгли ва айни чоғда нурли аллами? Бувиингнинг ортакларими? Мактабми? Илк бор висол онларига гувоҳ бўлган сўлим хиёбонларми? Албатта, буларнинг ҳаммаси ва яна аллақанча нарсалар бирлашиб «Ватан» деган нарсанинг сўнмас тимсолини яратса керак. Ва яна ўйлайманки, боланинг мурғак калбидаги илк бор пайдо бўлган Ватан тимсоли ҳар қанча ёркин бўлмасин, ҳали ўзининг шакл-у шамойилини тўла топиб улгурмаган бўлади. Ватан туйнуси инсоннинг ўзи билан бирга ўсиб, улғаядиган туйғу бўлар экан. Тажрибангиз ортгани сари, ҳаёт дошқозонида кайнаб пиша борганингиз сари Ватан деган нарсани чуқурроқ қадрлайдиган бўлиб қоласиз. Ватан ҳақидаги тасаввурингиз тўлишиб, кенгайиб, бойиб боради... (*О.Шарафиддинов*)

199-машқ. Гапларни ўқинг, оломшларни аниқланг. Кишилиқ оломш иштирок этган гапларни қўчиринг, оломшнинг тағига чизиб, шахс ва сонини айтинг.

1. Онам учун бениҳоя оғир бўлган ўша кунларда мен кўлимдан келганча унга ёрдам қилардим. (*И. С.*) 2. Ҳайҳоғ, унинг сўнги умиди ҳам чил-чил сийди. У шаҳзода Абдуллатифнинг катта кўшин билан Жайхундан ўтиб, Кенга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолдинга ишонар, унинг қалъа қалитини шаҳзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди. (*О.Ё.*) 3. Ўзинг-ку мактабхонада бинойидай ишлаб юрувдинг. (*Х. И.*) 4. Нимадан чўчиб, ниманинг мулоҳазасига бориасизлар? (*И. С.*) 5. Али Қушчи негадир бир санчиб тулди. Мирзо Улутбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, ҳорғин кўзлари қисилган эди. (*О. Ё.*) 6. Ҳеч кимга, ҳеч бир зотга калбида нималар кечаётганини билдирмасди. (*Ч. Айм.*) 7. Биз кейинги вақтларда мактаб учун яхши ғамхўрлик қилмаямиз. Бу — бизнинг айбимиз. (*Ф. Ниёзий.*)

200-машқ. Гапларни ўқинг. Кишилиқ оломшларининг қайси келишк шаклида қўлланилини ва гапдаги вазифасини айтинг; ўзақда рўй берган ўзгаришларни изоҳланг.

1. “Назирқул энди фақат сизнинг ўғлингиз эмас, менинг ҳам ўғлим”, — деди домла. (*И. С.*) 2. Мендан ҳам ўзгир, Чакқоним одам? Эслолмас

буни Бўронбой дадам. (Қ. Х.) 3. Мен ўз Ватанимни каттиқ севаман. (Ю. Семёнов.) 4. Унинг юзларида, дудокларида... бир табассум ёнади. (О.) 5. Чакалақзор кўчадан ўтиб олинч менинг учун нақадар кўркинчли эканини бир билсангиз эди! (И. С.) 6. Билмадим, мен сенинг олдинда гуноҳқорманми ё сен менинг олдимда гуноҳқорсанми? (С. Аҳм.) 7. Сиздан илтимос, одамлар билан жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилинг. (Ж. Абд.)

201-машқ. Ўқинг. Кўрсатиш олошларини топиб, маъносидаги фарқларни тушунтиринг ва ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчиринг.

1. Ўша зарб, ўша куч ҳамон барқарор! (Мирм.) 2. Бу она-Ер, бу Ватан башарият бахти деб, Авлодлар икболи деб бекиёе йўл очмоқда. (Мирм.) 3. Зотан, бу мавке, бу обрў, бу бойлик – ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орғирилган эди. (О. Ё.) 4. Ўшанда, бундан йигирма беш йил мукалдам, устод, мана шу пасткамликда туриб, Али Кушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, -бу юрт, бу масканини кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан, кўнгли ваёрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан банддур. (О. Ё.) 5. Ойижон! Манави кизили менга! (Я.) 6. Ҳозир у шу ўтиришида ўйлаб ўйига етолмади. (С. Аҳм.)

202-машқ. Ўқинг. Келишк ва эгалик қўшимчалари билан қўлланган кўрсатиш олошларини топиб, таънидаги вазифаларини айтинг. Кўчириб, кўрсатиш олошларидаги эгалик қўшимчаси таънига тўғри, келишк қўшимчаси таънига тўлқинли чизик чизинг.

1. Шуни билдингларки, носоёлкани бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам биз ўзимиз. (И. Қ.) 2. Агар биз бу ишларни билиб-билиб қилсак, яхшигина натижаларга эришишимиз турган гап. (И. Бирюков.) 3. Бунинг энди ҳақиқатга яқинроқ. (О. Хемингуэй.) 4. Қани энди рассом бўлсам-у, ўша мусаффо гўзал тонгни, кўк билан ўпишган азамат тоғларни, шудринг кўнган кўм-кўк бедазорни, ариқ бўйидаги бир туп кунгабоқарни суратга солсам! (Ч. Айт.) 5. Толкон... шундай мазали бўлардики, унинг таъминини факат еганларгина биларди. (И. С.) 6. – Яраш. Тинчлик яхши гап, – деди партизан, – аммо ким ким билан ярашмоқчи, буларнинг шуни тушундимикан? (И. С.) 7. «...У ҳузурли меҳнат. Кўнгил ана шунисини тусаяпти», –деди Онахон. (Ас. М.)

203-машқ. Ўқинг. Сўроқ олошларини аниқлаб, предмет, белги ва миқдор ҳақида сўроқ билдирган олошларни уч устуи шаклида кўчиринг.

1. Раис. албатта, колоқ киши эмас, бекорчи ҳам эмас, аммо биз қачон, қасрда ва қайси шароитда яшаётганимизни унутмаслигимиз керак. (И. Р.) 2. Очикроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяман! (С. Аҳм.) 3. «Асли ҳақиқатнинг нимада эканлигини

унинг ўзи билурму?» – деб сўради киноя билан Мамун. (*К. Муссева.*) 4. Мехмон-измонни қандай қугади? (*Х. Ғ.*) 5. Қанча дунёмни сарф қилдириб бўз тўқийдиган дов-дастгоҳ олдирди. (*Н. С.*) 6. Низомжон ўз бошига тушадиган савдоларининг худди шу дакикадан бошланишини қайқдан билсин. (*С. Аҳм.*) 7. Мен бунақа воқеалар тўғрисида қанча-қанча китоблар ўқиганман. (*О. Ё.*)

204-машқ. Ўқинг. Сўрок олмашларини тошиб, қандай ўзгарганини ва гапдаги вазифасини айтинг. Сўрок гап тузишда восита бўлган сўрок олмашларини аниқланг.

1. Одам, нима яхши бўлса, шуни қилиши керак. (*Ў. У.*) 2. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: нуқчалик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу чоккача ишдамай келдиларинг? (*А. Қ.*) 3. Сиз меннинг кимим бўласиз, амаки? (*Н. Р.*) 4. Ҳилолатғиз поллиз бригадасига бориб, фермага қанча пўчок берясииз, деб сўрок қилибди. (*И. Р.*) 5. Ахир меннинг нимама Назокатга ўхшайди? (*С. Ан.*) 9. “Улари ҳам майлига, – деб гап қўнди поллизчи чол, – кимлар қанча бепул қулушай еганини ёзиб бер, пулини ундириб оламиз, деяпти”. (*И. Р.*) 10. Бекнинг “мард” йигитлари қани? Қуёндек қочиб қолишди-ку. (*С. Калмиков.*)

205-машқ. Ўқинг. Белгилаш олмашларини тошиб, қандай ўзгарганини айтинг, сўнгра жамловчи, яккага ажратувчи, жамланкнинг қисмини билдирувчи белгилаш олмашларини уч устунга ажратиб ёзинг.

1. Ахир, бугун шундай кунки, ҳар ким ўз дўсти билан бирга бўлгиси келади! (*О. Ё.*) 2. Ўрта ер денгизидаги жуда қўн турғун балиқлардан баъзиларини бошқаларига нисбатан узоқроқ кузатдим... (*Ж. Верн.*) 3. У ҳар нарсадан завқланиш, лаззат топиш, эркаланишни истар эди. (*Ж. Абд.*) 4. Денгиз барча бўёқларни ўзида синдириб, мовий рангдагина жилваланади эди. (*Ж. Верн.*) 5. Қудратнинг бирдан-бир мақсади уларнинг ҳаммасида ҳақиқий фанга қизиқини уйғотиш эди. (*Ж. Абд.*) 6. Ҳар бир итдек-итдек келадиған баҳайбат ҷумолиларини кўрдим. ...Ҳар аждар илоҳлар борки, филдек келади, ва фиш кучи билан ҳамла қилади... (*К. Муссева.*) 7. Ҳар бир одам учун жавобгарсиз. Масъулиятнинг бу томонларини ҳам сезинг-да. (*Ж. Абд.*) 8. Агроном сўзини эшитиб, баъзи қизлар ҳазилни тўхтатишган бўлса ҳам, бошқа шаллодроклари писанд қилишмасди. (*Х. Ғ.*) 9. Унинг чакмоқдек чакнаб, қурилишга бирданига жон киритиб юборгани, ҳаммани қаттиқ ҳаракатга солиб қўйгани дуруст. (*Ж. Абд.*)

206-машқ. Ўқинг. Ўзбек олмашларини аниқлаб, қандай турланганини ва гапдаги вазифасини тушунтиринг. Иккита гапни кўчириб, ўзбек олмашга қўшилган эгалек қўшимчаси таъига тўғри, келишлек қўшимчаси таъига тўқилган чизик чизинг. Матнда учраган бошқа олмашларнинг турини айтинг.

1. Улар ўз кўллари билан нималар яратиб, нималар ишлаб чиқаришга қодир эканликларини билиб олишлари керак! (*Ж. Абд.*) 2. Назаримда, у ўқишимга ҳалакит бермаслик учун, мендан ҳам, ўз хузур-халоватидан ҳам воз кечди, шекилли. (*Ч. Айм.*) 3. Мен ўз-ўзимга дейман: Наҳотки, оз муддатда шунчалик ўзгарибман. (*Мирм.*) 4. Ўзинг биласан, ўт ичидан кайтдинг, Гитлери яқсон қилиш ҳазилакам иш бўлдимми? (*О.*) 5. Худойкулов бошлиқларга ўзини ишчан, уддбурон қилиб кўрсатишини биларди. (*Ж. Абд.*) 6. Сўфитўрғай бўлса ғазалини ўзи тўқиб, ўзи басталаб, ўзи куйга солган, макоми шу қадар сершавк, жозибадорки, қулогимга Носир акамнинг сеҳргар дуторининг овози эшитилгандек бўлади. (*Н. С.*) 7. Фақат ўзигагина тушунарли бўлган доирача ва квадратлар чиза бошлади... (*Ю. Семёнов.*)

207-машқ. Ўқинг. Бўлишсизлик ва гумон олошларини топиб, ясагани ва маъносини изоҳланг.

1. Беорзу яшашнинг ҳеч қандай кизиғи йўқ, Тошпўлатжон. (*Н. Бирюков.*) 2. У хонаси келганда ҳеч кимни аямасди. (*С. Аҳм.*) 3. Ўзи хунуқкина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиғи чиройли. (*С. Аҳм.*) 4. Жаннат ҳоланинг кўзлари чакнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. (*С. Аҳм.*) 5. Орол аҳолиси ҳеч нарсга зориқмай, ҳеч кимдан нолимай, хузур-халоватда яшар экан. (*Ж. Абд.*) 6. Нечундир мен шу тонда ўзимни опинчадек хис қилиб қолдим. (*М. Салом.*) 7. Мен, Собир, яна бир қанча болалар қайрағоч шохларига қандай қўниб олиб, томоша қилар эдик. (*О.*) 8. Ялингансимон бўлиб, Ненидир гумон қилиб Ўтирар креслога. (*Мирм.*) 9. Уларни бирон нима билан хайратлантириб бўлармиди? (*Н. Т.*) 10. Фақат хайратга ўхшаш қарап билан тикилиб қолганича, алланарсаларни ўйлай кетди. (*М. Салом.*) 11. Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айтмоқчи. (*С. Аҳм.*) 12. Йўқ, бунақа одамни кўрмаганман, фақат овозини кимларгадир ўхшатгим келади. (*М. Салом.*) 13. Биров уни бўғаетгандек, елкаларини қимирлатиб, нафасини ростлади. (*Ҳ. Г.*)

208-машқ. Ўқинг. Бўлишсизлик ва гумон олошларини топиб, ўзгариши ва гапдаги вазифасини тушунтиринг. Иккинчи даражали бўлак вазифасида келган бўлишсизлик ва гумон олошларини ўзи боғланган сўз билан бирга қўчириб, олошларнинг таъғига чизинг.

1. Қалин жўҳориззорлар ортидан кимнингдир ёқимли кўшиғини шамол учуриб келарди. (*Ж. Абд.*) 2. Аммо Абдусамат ҳеч қандай ҳаракат қилмади. (*М. Салом.*) 3. Унинг чап юзидаги билинар-билинамас чандиғига кўзим тушди-ю, негадир титраб, юрагим шиг этиб кетди. (*М. Салом.*) 4. Акам... дахшатдан хунидан кетаёзгани, яна аллақанча саргузаштларини ҳикоя қила кетди. (*Н. С.*) 5. Тоғанинг қоплари қимирилиб кетди. У ҳеч кимдан бунақа савол қутмаган эди. (*С. Аҳм.*)

6. Уйдан аллақандай ёқимли хид келиб димоғимга урилди. (М. Салом.)
 7. Жувон Санданинг, бояғидай, жавобга сўз қахат саволларига қарши ҳеч нарса деблмаганидан кейин таслим бўлди. (А. Қ.) 8. Маҳалладаги қайсидир бир амаки... уни интернатга топширди. (С. Ан.) 9. Хоразм саройига яқин турган одамки шундай дер экан, ишқилиб, бирон фалокат юз бермаса яхши эди-да. (К. Муссева).

209-машқ. Ўқинг. Олмошларини аниқлаб, маъно жиҳатдан турини айтинг ва жадвалга ёзинг.

Олмошларнинг маъносига кўра турлари	Мисоллар
Кишилиқ олмошлари	
Кўрсатин олмошлари	
Сўроқ олмошлари	
Белгилан олмошлари	
Ўзлик олмоши	
Бўлишсизлик олмошлари	
Гумон олмошлари	

Самолёт чироқлари лш этиб ёнди-ю, ҳамма ёк мунаввар бўлди. Дераза ойнасида тез-тез ўтиб турган карвон-карвон булутлар энди кўринмай қолди. Булутларнинг рақсини томоша қилиб бораётган истараси иссиқкина, позик киз алланимадан чўчигандек атрофга бокди. Ҳамма хотиржам: баъзи йўловчилар газета-журнал ўқиймоқда, айримлари ўзаро секин-секин гапланиб ўтиришибди; яна бир хиллари ўзларини орқага ташлаганча мудраб боришмоқда. Фақат унинг юраги нотинч. Самолётнинг уч соат кечикиб учаётгани кизнинг ширин хаёллари, бўлажак қаҳрамонлари билан қиладиган суҳбатларини чиппака чикаргандек бўлди.

... Шу тоғда касса ёнида дуч келган йигитнинг сўзлари ёдига тушиб, кизнинг ташвиши янада ортди. Бошқа редакцияда ишларди у йигит. Аммо ҳар доим Ойнисага... ҳазилланарди. Бу сафар командировка учун пул олаётган пайтда йўлиқди унга. «Ҳм, хали шунаками? – деди у кизнинг қайси томонга бораётганини аниқ билгандан сўнг. – Унда хушёр бўлинг, яхши киз».

Шу пайт стюардесса чиқиб, самолётнинг етиб келганлигини эълон қилди. Ойниса негадир хаяжонланди, ёнидаги кичига қараб қўйди. Ҳозир ҳамроҳининг юзидан ҳеч қандай маъно ўқиб бўлмасди.

Ойниса самолёт эшигидан зинага оёқ қўйиши билан, юзига бир неча совуқ томчи урилди: шамол аралаш ёмғир ёғмоқда эди. (М. Салом.)

210-машқ. Ўқинг. Олмонларни тоғлиб, тузиллишига кўра турини айтинг ва беришган жадвалга ёзинг.

1. Бу йилги ўша сизиникига келиб-келиб юрган рус аёли Марям холанинг ўзини жан. (Н. С.) 2. Мен бир неча кун илгаригидек дорбонлик килиб турдим. (Н. Ниқудин.) 3. «Хамма айб менинг ўзимда, – давом эттирди у сўзини бошини эгиб. – Мабодо Штирлинни жазолайдиган бўлсангиз, мен қаттиқ изтиробда қоламан: мен уни содиқ курашчи сифатида жуда ҳурматлайман». (Ю Семёнов.) 4. Мана бу ўғил бола гап бўлди. (Н. Бирюков.) 5. Ойниса у-буга машғул бўлиб кўрди. (Х. F.) 6. «Мени ҳар нима десангиз ҳам қамлик қилади», – деди чуқур нафас олиб Абдусамат. (М. Салом.) 7. Лекин қариндошимиз уни-буни баҳона қилиб пайсалга солаверганидан, ...Шерназар бобоникига олиб бордилар. (Н. С.) 8. Галя ўеди, шод, қувноқ, Қайғу унга бегона. (Мирн.) 9. Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўнара келолмайдиган бўлиб қолди. (С. Аҳм.) 10. Аллақандай занг боғган машиналарни эпакага келтириш, ремонт устaxonаси танқил қилиш, ёниги тақсимлаш учун махсус колонкалар ўрнатилиш каби ишлар ҳам унинг бўйида. (Ж. Абд.) 11. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи ва ҳар бир қилини жуда ҳам ёқарди менга. (М. Салом.)

Содда олмонлар	Қўнма олмонлар	Мураккаб олмонлар	Жуфг олмонлар

211-машқ. Ўқинг. Қисмлари вертикал чизик билан ажратилган олмонларни ишло қондаси асосида (қўниб, ажратиб еки чизикча билан) ёзиб, гапларни кўчиринг.

1. Ҳа, айтмоқчи, ҳали қозикда осиник турган териға кўзинг тушдими – ана/ўша биз ов қилган сўренк териси бўлади. (Х. И.) 2. Шу/шу юрағидагини яширмай кўйди. (Ж. Абд.) 3. Мана/шу давра Абдусамат Ҳалимовнинг барча қилмишларини ювиб тапплаётгандай эди назаримда. (М. Салом.) 4. Гапнингга қўшилмайман, ўрғокжон, йўқ, мени снгма, ўша/ўшасан ҳалиям, фақат бир оз тўлишибсан. (Ж. Абд.) 5. У Мўътабар билан бирга одим отар экан, ҳар/бир чинор, ҳар/бир гулзор ёнидан ўтганда, ...қалби гулгула билан ёварди. (М. Салом.) 6. Ҳўл бўлган бир/неча тола сочи манглайига тушиб қолибди, тим қора кўзларида эса ғалати бежоник. (М. Салом.) 7. Машиналарнинг ёриллагани, алла/кимларнинг ҳаҳолаб қулини, ўзаро гаплари Мохидилни ўрнидан турғизиб юборди. (Ж. Абд.) 8. Чакалокка у/бу ол. (С. Аҳм.) 9. Алла/нималар ҳақида қулиб гапланардилар. (М. Салом.) 10. У ҳеч/кимга сўз қотмайди, биров бир/нимани сўраса, ерга қараб қиска жавоб беради, уй ишига қарашади. ...бўш вақтида мана/шу арқон

каравотда деворга қараб, чордона қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай... куй мақомига тебранавсради. (А. Қ.) 11. Наҳотки, ҳеч/нима деёлмасам, ...гапни нимадан бошласам экан-а? (М. Салом.) 12. Ким билади, ҳали бундай одамларнинг печа/печасига дуч келарман. (М. Салом.) 13. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алла/нечук кир ёғду тўкиб турарди. (А. Қ.)

212-маишқ. Ўқинг. От, сифат, сон ва олмошларни тоғиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг морфемаларини изоҳланг.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганига яқинда **ярим** аср бўлади. Бу уруш ер юзидаги деярли барча халқлар тарихида муҳим, фожiali ҳодиса бўлди.

Уйимиз рўпарасидаги ҳарбий казармани мен **ана шу** урушнинг туганига муносиб ҳисса қўшган катта бир **карвонсаройга** ўхшатаман. Шу ердан халқ белини тугиб, душман қаршисига отланди, ўлим билан юзма-юз келди. Ватан, дўстлик, **биродарлик** қасамига ўзини сафарбар қилди. **Дахшатли** уруш ўзбек халқининг бир сўзли халқ эканини, мард, дўстларига содиқ эканини, сабр-тоқатли, **заҳматқаш** халқ эканини кўрсатди. Шу билан бирга бу уруш қанча одамларнинг ёстигини қуритди.

Қизим, Умида, мен сенга атаб, мураккаб, катта урушнинг бир қичкина бўлагини қисқача қоғозга туширдим. Лекин шу қисқача ҳикоядан ҳам ўз **халқининг** қандай эканини кўриб турибсан. У билан фахрлан. Мен – даданг каби шу халқни сев, унга содиқ бўл, унинг хизматиин қил. Биламан, иншонаман, сен ўз халқининг обрўсига обрў қўшадинг, унинг дуосини оладиған инлар қиласан. Қодирсан **шунга**, **иниятинга** ет, омад, бахт хамиша **сенга** ёр бўлсин! (Ў. Умарбеков)

ФЕЪЛ

213-маишқ. Ўқинг, феълларни тоғиб, қандай сўрокка жавоб бўлиши ва маъносини изоҳланг; гапдаги вазифасини айтинг. Кесим вазифасидаги феълни эга билан бирга кўчиринг.

Комила ўртоғининг хонасига кириб, ҳар нарсага зўр қизиқиш билан қаради. Тўшак устида кенг, қордай чойшаб ташланган, содда темир каравот олдидаги янги дубдан ясалган этажеркада тахт-тахт китоблар, кўчага қараган қўш деразадан бирининг олдида қора-қизил ёғочдан ясалган силлиқ ва ихчам стол. Бунинг устида олдий ва қалин дафтарлар ҳам ўзга ёзув ашёлари мунтазам тартиб билан терилган. Одамзод аъзоларининг тузилишини кўрсатувчи карта деразалар ўртасидаги деворга қлопкалар билан ёпиштирилган. Бунга қарши яхлит деворга

тиралган пианино кон-кора ялтирайдн. Эниқ билан пианино ўртасида олдий, сарғиш фанер гардероб. Стол тон-тоза йилтирайдн. Комила кўл тегизмай ҳамма нарсасга бир-бир тикилиб, стулга ўтирди-да, бошини аста айлаштириб, илжайиб яна томонга килди. Уй дим эди. Комила хар икки деразани очди. Оқном шабадаси дарров кизнинг юзларига ғир этиб урди. Йўлка бўйлаб, ади, ёш акациялар орасидан оккан арикнинг шўхлиги эпитилди. Қаринидаги ховлидан, куюк, дарахтлар орасидан баян товуши ва “Парень молодой” кўшиги янгради. Комила столга суяниб, ўткинчларни кўздан кечирди... (О.)

214-маниқ. Ўқинг, феълларни тоғиб, аниқ нисбат шаклидаги феълларни кўрининг.

Феруза ховлига тушиб, шабнамда кийгос очилган атиргулар устига эгилди, тўйиб-тўйиб хиллади. Арикнинг тишиқ салқин сувида кўл-бетини чайиб, ошрайхоннинг сербарг шохини сиңдирди, чаккасига кистирди. Соатига қаради: беш ярим. Куёш хани кўтарилмаган, осмон ўчган гулхандай кул ранг, у ер-бу ерда кўр юлдузлар миғтиллаб кўришарди.

Феруза бор-йўғи уч соат ухлабди. Таажжубки, уйкуга тўйибди... Боғ этагидан, ишком ичидан, Ҳанифа бир патнис шивилғони билан хусайни кўтариб чиқди. ...Феруза Ҳанифанинг кўлидан патнисин олди.

– Отам қаёқдалар?

– Отам богда ишлаяптилар. Чакирдим, ҳозир чиқадилар. Айвонга чиқинди... Ҳанифа чой дамилади. Чўлибобо богдан бир этак олма олиб чиқди. (Х. Г.)

215-маниқ. Ўқинг, ўзлик нисбати шаклида қўйилган феълларни тоғиб, ясабини ва аниқ нисбатдаги феъл шаклидан фарқини тушунтиринг. Аниқ ва ўзлик нисбати шаклидаги феълларни икки устунга ажратиб ёзинг.

1. Манхалда Алиншер бутун вужуди билан ўқингга берилди. Уни, айниқса, астрономик жадваллар кизиктирарди. Қаринида осмон юзини очди, у осмоннинг сир-асрорини ўқингга ўрганди ва бу фанни умрбод сениб қолди. (Л. Батъ.) 2. Бугун ҳам у отланди, Чўниммоқ учун кўлга. (Мирм.) 3. Маруся опасининг бу кўлиқни завк билан айтаётганини кўриб ажабланди ва қувонди. (И. Р.) 4. Бўстон-чи? Ҳамон чаккон, Хизматда бўшашмайди. (Мирм.) 5. Бобо уни катталар олдида одобли, камгап бўлишга ўргатган эди, бироқ Алиншер ўз акаларидан бирига ўхшаганидан, кизча тортинмасдан унга яқинлашди-да, дадил гапирга кетди. (Л. Батъ.) 6. Қасбин севар, Ишлаб чарчамас, Гоҳо жиндек мактанади ҳам. (Мирм.) 7. Бир туп гўза тагида чўккайиб, шохлардаги очилган, очилмаган бўлиқ кўсақларни битталаб санади: етмишта. (Х. Г.)

216- машқ. Ўқинг, мажҳуллик нисбати шаклида қўлланган феълларни топиб кўчиринг, ясалишини ва ўзлик нисбатидан фарқини айтинг.

1. Ўсаржон эрта билан далага чикди. Ҳар жойда кўз илғамас улкан далаларда лўппи-лўппи очилган ёки эндигина чаноғини ёрган оппок пахта эрталабки қуёшнинг олтин нуридан кордай чаклар, салкин шабададан енгил мавжланар, кўз камаштирувчи миллион шабнам дурлари билан чиройли товланар эди. Ёш йиғитнинг кўзлари учқунланиб кетди. (О.) 2. Феруза катта йўлнинг тошларига кокилиб, идора биносига етиб келди. (Х. F.) 3. Меҳмонхона яхши иситилган, катта столга дастурхон ёзилган, атрофига стуллар терилган эди. (Х. F.) 4. Қадди-комати келишган бир киз Алишернинг ёнидан илдамлик билан ўтиб, тор кўчага бурилди. (Л. Батъ.) 5. Эртаси кун Москванинг Қозон вокзалида Мирзачўлга кетаётганларнинг махсус вағони составга уланди. (Х. F.) 6. Тутзор орқасида этаги узок адирларга такалган дала манзараси бирдан очилди. (О.) 7. Шу кунларда бутун Ўзбекистон қудратли терим ҳаракати билан тўлқинланади. (О.) 8. Ана энди фараз қилайлик: йил якунланди, ҳисобот-сайлов ўтказилди, аъзолар бригадаларга баравар тақсимланди, техника гектарга қараб бўлиб бералди. (Х. F.)

217-машқ. Ўқинг, биргалик нисбати шаклидаги феълларни аниқланг, уларнинг ясалиши ва маъносини изоҳланг; кўчириб, биргалик нисбати ясовчи аффикс тагига чизинг.

Бу ўринда бугунги одамларга жуда яхши ўрнак бўладиган яна бир тоифа, чин ватанпарварлар авлоди ёдимга тушди. Улар тарихга жадидлар деган ном билан кирган одамлар эди. Бугун биз улар ҳақида кўп гапиримиз, уларнинг шаънига мадҳиялар ёғдирамиз-у, лекин аслида ўз фаолиятларини нечоғли азобларда, таъкиблар остида, ҳақоратларга кўмилган ҳолда ўтказганларини ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз.

Ахир, жадидларни, биринчи навбатда, чор ҳукумати доимий таъкиб остида тутган, уларнинг ҳар бир қадамини назардан соқит қилмаган, улар нашр этган газеталарни ёпиб қўйган, чиқарган китобларини тақиқлаган, мактабларини беркитган. Жадидларни маҳаллий уламолар ҳам, дин пешволари ҳам ёктиришмаган, уларни «калтадум» деб, исломнинг душмани деб аташган, кофирликда айблашган. Жадидларни маҳаллий бойлар ҳам қўллаб-қувватламаган, уларни моддий бойликларни беҳуда ва бефойда совурадиган, курук гап сотишдан бошқага ярамайдиган ортқича одамлар деб ҳисоблашган. Лекин энг ёмони шундаки, баъзи амалдор зиндилар ҳам жадидларни тан олган эмас, уларни халқ йўлида, унинг кўзини очиш, маърифатли қилиш йўлида, унинг ҳаётини янгилаш, дунёнинг олдинги халқлари даражасига кўтариш йўлида жонбозлик қилаётганликларини тушунган

эмас, аксинча, асрлар давомида кўникилган турмуш тарзини бузиб, хаммани бесаранжом қилаётган, аллақандай янгиликларни жорий қиламан деб одамларни тапширига қўяётган, хузур-халоватини бузаётган кучлар деб билинган. (О. Шарафиддинов)

218-машқ. Ўқинг, орттирма нисбат шаклида қўлланган феълларни топиб, уларнинг ясаллиши ва маъносини изоҳланг. Ҳапларини кўчириб, орттирма нисбат ясовчи аффикс тағига чизинг.

I. 1. Одамнинг одами юрт ишида, халқ ишида ўзини кўрсатади. (О.) 2. Бошқа ҳамроҳлари каби тушни совуқ айвонда похол устида бир амаллаб ўтказди. (Х. Г.) 3. Эндигина қизил югура бошлаган узумлар ўтган-кетганларнинг таппалигини қондирарди. (Н. Бирюков.) 4. Рустам сафдан ажралиб қолганига юраги бир оз ховлиқди, нафасини ростлаб олгач, юринини тезлатди. (В. Гафуров.)

II. Самарқандда муттасил қирк йил ҳукмронлик қилган Улуғбек замонида талайгина янги бинолар қад кўтарди. Аммо бобоси асосан маъит, макбаралар қурдирган бўлса, Улуғбек фан саройлари қурдириш билан шуғрат тоңди. У ҳарбий шон-шавкат кетидан қувмади. Ҳамма нарсадан кўпроқ уни математика ва астрономия қизиқтирарди. Бу фанлар соҳасида у беқиёс юксакликка кўтарилди, осмон сайёралари ҳаракатини шарҳлади ва астрономик жадвал яратиб, бугун жаҳонга долғ таратди. Ўзи каби фанга содиқ дўстлари билан биргаликда осмон сайёраларини кузатадиган асбоблар яратди. Қишларда илму маърифатга муҳаббат уйғотишга интилди. Қўл остидаги шаҳарларда мактаб ва мадрасалар қолдирди. (Л. Батъ.)

219-машқ. Ўқинг, феълларни топиб, нисбатларини белгиланг ва уларни қуйидаги жадвалга ёзинг, нисбат ясовчи аффикслар тағига чизинг.

Нисбатлар	Мисоллар
Аниқлик	
Ўзлик	
Мажхуулик	
Биргалик	
Орттирма	

1. Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб иложи бор тайёргарлиқни кўрди ва бу ишни правление муҳокама қилган масаладан... бошлади: Қозимбекни куни-туни югуртириб тузрукхонанинг кам-кетигини тўғрилатди. Киқоятхон ҳаммомга қассир ва ҳаммом қонидаги сартаронхонага уста ёрдамчиси этиб тайинланди. Хуринисо ўз вазифасининг ижросига киришди: бир неча кун давомида

деворларни оқлатди. Шифтларни, мебелларни арттирди, ховлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни олобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий сурагда танкил толмаган миллий музика, ...агротехника, фото тўғарақларини ускуналарни учун унга пул берилди...

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий йомушини уч кун текширди. Учинчи кун кечқурун умумий мажлис чакирилди.

Бригада «Бўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуксон топмади, аксинча, кўн бригадалардаги пахта парваринига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда, шондай мўйловини тез-тез бураб, керилиб ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтишганда бошини куйи солиб, кўлига тушиб қолган қалам билан қоғоз чиза кетди; маданият, маданий қурилми соҳасидаги камчиликлар гўристеда кизик-кизик фактлар очилиб, ҳалойик гур-гур қулганда эса кизариб, терлаб, ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди. (А. Қасҳор.)

II. Мехмонлар эса яна узок ўтиришди, мусика ва ғазаллар тингланди. Навоний бу кеч форсийда ёзган ғазалларини ўқиди, уни яна ўқиб беринг деб қайта-қайта кистади. Алишернинг кайфи чоғ эди, у мураккаб муаммолар айтди, тошганлар ҳам худди шундай муаммолар билан жавоб қилдилар. (И. Батъ.)

220-машқ. Қуйидаги феълларни ўқинг, бир ўзакдан ҳосил бўлган турлича феъл шакллари орасидаги фарқни тушунтиринг.

Ясади, ясанди, ясалди, ясапди, ясатди; ютди, ютишди, юткизгншди, юттирди, ютинди, ютилди; кўрилди, кўринди, кўрсатди, кўринди, кўргазди, кўрди; кийди, кийгизди, кийилди, кийилди, кийинди; ўтинди, ўтинди, ўтказди, ўтилди, ўтди; қирди, қиринди, қирдирди, қиринди, қирилди; урди, урилди, уринди, уришди; ечинди, ечиди, ечдирди, ечинди, ечди; сўради, сўратди, сўрашди, сўралди.

221-машқ. Қуйидаги феъллардан турли феъл нисбатларини ясанг.

I. Атамоқ, басталамоқ, билмоқ, битмоқ, бошламоқ, боғламоқ, бўйсунмоқ, гапирмоқ, гулламоқ, димламоқ, емоқ, елнимоқ, ёзмоқ, ёймоқ, жуфтламоқ, жўваламоқ, зерикмоқ, йиғмоқ, кертмоқ, куйламоқ, лакилламоқ, мустаҳкамламоқ, никелламоқ, овламоқ.

II. Ос, оқди, савади, сана, сепган, сўзла, табриклади, тара,тўхта, тилади, толди, тўпла, улгурди, учра, алдаган, фарқлади, хотирла, чайка, чертди, бойи, бўша, шопган, эг, элади, югур, юр, ютди, ўкла, кавиди, кайғурди, борса, қошла, ғовлади,ҳисоблади.

222-машқ. Ўқинг, икки ва ундан ортик нисбат ясовчи аффикс олган феълларни топиб, қайси нисбатга киришини айтнинг.

1. Ёз ўтган, куз боши бўлса-да, ҳаво тип-тиник, зангори, қуёш яхши киздирар, юзлардан томчи-томчи терларни юмалантирар эди. (О.) 2. Чўлбобонинг боғидан келтирилган сабат-сабат мевалар тўй дастурхонига қўйилганда, меҳмонларнинг кўзи ёнди. (Х. Г.) 3. Қатта мис самоварга қайта-қайта сув тўлдириб, ўти янгиланади. (Х. Г.) 4. Узоқдан тепловоз калбонинг гузиллаб урини эшитилар, унинг манглайига қўйдирилган прожекторнинг ёркин нуъласи кўзни қамаштирарди. (Х. Г.) 5. Сарой баҳор қуёшининг нурларида мавжланади. Дарвоза байроқлар билан безатилган. (Л. Батъ.) 6. Райҳон одми сатин қўйлагини кийди, Махфузани кийинтирди. (Х. Г.)

223-машқ. Ўқинг. Ўтимли ва ўтимсиз феълларни топиб, маъноларидаги фарқни тушунтиринг. Аввал ўтимли, кейин ўтимсиз феъллар иштирок этган гапларни кўчиринг.

Шу ўринда олин замонларда ўтган аجدодимиз Широкнинг Ватан йўлидаги буюк фидокорлиғи ёдимга тушади. Биз бу одамнинг оддий чўпон бўлганини биламиз, ҳоло. Унинг ўзи қанақа одам бўлган, ёшми, кексами, бола-чакалари бўлганми-йўқми эканидан бутунлай беҳабармиз. Лекин шуни аниқ айтиш мумкинки, у бирор мактабда ўқиб, хат-савод чиқармаган бўлса керак. Яна шуниси аниқки, у телевизор кўрмаган, радио эшитмаган, газета ўқимаган. Ёнбобарни, Ваташни севиш, унга жон фидо қилиш кераклиги ҳақидаги хитоблар-у сийқаси чиққан баландпарвоз чакириқларни эшитмаган. Лекин юртига бостириб келган ёшни сахрога олиб бориб алаштириб келишга қарор қилганида, сахродан ўзининг ҳам соғ қайтиб келмаслигини яхши билган. Демак, она-Ваташининг ёвдан сақлаб қолиш учун онгли равишда жонини қурбон қилишга оқланган. (О. Шарафиддинов)

224-машқ. Ўқинг. Ўтимли ва ўтимсиз феълларни аниқлаб, ўтимли-ўтимсизлик қандай усул билан ифодаланганини тушунтиринг.

Ҳаяжондан Йўлчининг юраги, сандонга тулган оғир болғадай, кўкракни "гуре-гуре" урмоқда эди. ...Аламли ва ярали кўнглилардан рўйи-рост отилиб, ҳавонинг янғратган ҳақиқат овози унинг бутун вужудини титратди, мазлумларнинг, ҳақоратланганларнинг, тепкиланганларнинг улуғ, азамат қуни тугилганига шубҳа қолмади. Қандай қун? Золимларнинг, замон зўравонларининг ёкаларини тутиб, тоналган ҳуқуқларининг довлани, қонхўр оқ подшоҳнинг қора доврзгини, унинг мазлум халқлар бошида жилланлаган илон қамчинини сивдириш қуни! Йўлчи қўлдан қутган ва севгиси қадар чуқур, маъноли бир қун! У қўн йиллардан буён бу қунга интизор эмасмиди? Қўн йиллардан буён бу қуннинг дарди ва севгиси билан яшамасмиди? Айниқса, кейинги вақтларда бу улуғ қуннинг руҳини ўз юраги билан

чукур сезиб, хар ерда: махаллада, чойхонада, бозорда ўзи каби эзилганлар, аламдийдаларнинг кўкрагини бу рухнинг оташи билан ёндиришга интилмаганимиди? (О.)

225-машқ. Ўқинг, ўтимли ва ўтимсиз феълларни аниқлаш. Кўчириб, ўтимли феълни ўтимсизга айлантирган аффикс тагига тўғри чизик, ўтимсиз феълни ўтимлига айлантирган аффикс тагига эса тўлқинли чизик чизинг.

I. Тала, таланди, кул, бошла, қотирма, ўтлат, югур, қутказ, тушовла, гапир, келтир, эгил, қолдир, бўшат, битир, кўрин, ўтказ, кўтарил, тўлат, кўрсат, юбортир, илтинтир, ухлат, чиқ, суян, сўра, мактанди, эшит, эшитилди, тўғрила, тўтриланди, кизар, кизартир.

II. 1. Кеч кириб келарди: Кун бўйи йиккан хароратини энди уфураётгандай, ҳамон ердан иссиқ кўтарилмоқда. (Л. Батъ.) 2. Ахир... кўчатзордаги хар бир туп дарахтни кўкартирини учун қанчадан-қанча меҳнат сарф бўлган. (С. Ан.) 3. Бундай учрашувда бўладиган ҳамма гап бўлиб ўтди: кучоклашдик, кулишдик; хар ким ўз институтидан гапирди; мактабни, ўртоқларни эсладик, кизлардан гапирдик. (Ас. М.) 4. Қуюк барглар орасида ҳеч нарса кўринмайди. (С. Ан.)

226-машқ. Ўқинг. Феълларга кетма-кет қўшишган ўтимлилаштирувчи ва ўтимсизлаштирувчи аффиксларни топинг. Бу феълларнинг ўтимли ёки ўтимсиз эканлигини айтинг.

I. Эшкни очган хизматкор оғохлангирилган бўлса керак, «марҳамат мсье» деганича бошлаб кетди. (III.) 2. Султон Навонийни ўз ҳузурига чақиртирди. (Л. Батъ.) 3. Уларни уйғонмасидан қўлга олиб, қуролсизлантириш зарур. (Л. Батъ.) 4. Хитойдан келтирилган накана-накана дарахтларнинг эгри-бугри шохларига ранг-баранг хинд қушчалари кўниб ўтирибди. Ҳовлининг зангори ва ҳаво ранг қопини ётқизилган йўлкаларида чиройли товуслар юришадди. (Л. Батъ.) 5. Меҳмонлар Эрон гиламлари тўшалган қирқ устулни қасрда тўшанишмоқда эди. (Л. Батъ.) 6. Халқни йўлдан оздиришда шубҳаланилган кишилар қўллари орқаларига маҳкам боғланган ҳолда келтириларди. (Л. Батъ.) 7. Унинг: «Серхосил далалар ва боғ-роғларга айлантирилмаган бир қарич ҳам шўрхок ер қолмаслиги керак», – деб айтганидан бери орадан бир неча йил ўтганди. (Л. Батъ.) 8. Чўл-биббондаги жамики бўш ётган ерларга жон киргизилди. (Л. Батъ.)

227-машқ. Ўқинг. Феълларни топиб, уларнинг инебатини, ўтимли-ўтимсизлигини айтинг.

I. Биз жуда қўн ил қилдик. Яқингинада эса жуда ажойиб тажриба ўтказдик, яъни оташ таъсирида баъзи тошларнинг тусини ўзгартирмоқчи бўлдик. Бир парча ёқутни кўрада обдан қиздирдик.

Кейин совиганига қадар қўл тегизмадик. Қиздирилган ёкутнинг ҳажми отаги таъсиридан бир оз кичрайган бўлса-да, ранги тиниклашди. (*К. Моисеева.*)

2. Бир довоига чиққанда улар томири билан ағдарилиб йўлда кўндаланг ётган бақатеракка ўтириб дам олишди. Ўнгда бир хил кийинган, бўй-басти ҳам бир хилдаги беҳисоб кўк арчалар узун-узун саф тортиб, княликка чиқиб кетаётган аскарлардек кўринарди. Енгил набнам ҳали ерда, ўт-ўланлар, гуллар орасида ётади, тиник осмон тагида бутун водий кўз олдингизда кафтдек ястанган, қасрдадир чапма кўзи милтиқлайди, ҳаво софлигидан арча хиди, асал хиди анқийди. (*Ас. М.*)

228-машқ. Ўқинг, бўлишли ва бўлишсиз феълларни аниқлаб, маъносидаги фарқни тушунтиринг. Уларни икки устун шаклида ёзиб, бўлишсизлик маъноларини ифодаловчи воситалар тагига чизинг.

1. Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб ён-верига қарайди. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бўғдойзорларда, ҳатто олиси-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек ланкари эмас, таланчи қўшин бостириб келаётгандай, тирик жон борки, бари қочиб ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зирқираб қолган.

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган қўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясени қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворилар гуруҳи кўзга чалинар эди, ҳолос. (*О. Ёқубов.*)

II. 1. Навоий Биноийнинг истеъдодини меҳр билан парвариш қилди, ҳар бир ишда дўстона кўмагини аямади. (*Ш. Батъ.*) 2. Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан. (*Ас. М.*) 3. Шундай пайтларда у на чала оларди, ва на ашула айта оларди. (*Ж. Икромий.*)

229-машқ. Ўқинг, бўлишсиз феълларни топиб, бўлишсизлик маъноси қандай ифодаланганини айтинг, уларни бўлишли шаклга айлантиринг.

1. Ҳечкиси йўқ, азизим, мен дунёда жуда қатта бойликка – соф виждонга ва ҳушомадгўйлик қилмай илму фан билан шуғулланиш имконига эгамен. Буни мендан ҳеч ким тортиб ололмайди. Билимларимни бошқалар билан ўртоқлашмоқни ҳам ҳеч кимса тақийлай олмайди. (*Ш. Батъ.*) 2. Аҳиллик бор ерда темир ҳам сувга чўкмайди. (*Ш.*) 3. Чин дўстликнинг алаңгаси сўнмасин дер эканмиз, Биринчи шарт – бўлмоғимиз лозим дўст-ла бирга биз, Иккинчи шарт – дўст йўлида

аямаслик симу зар, Учинчи парт – дўст-ла бўлмоқ оғир кунда баробар. (III. Руставели.) 4. Илм-хикмат билан кўтариладиган шосунага қурол билан чикиб бўлмайди. (К. Хамро.) 5. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди. (А. К.) 6. На чўзилар, на ёнбоншлар – бўш турарди тўшак-жой. (III. Руставели.)

230-маниқ. Ўқинг, соф феълларни аниқланг; уларнинг бошқа вазифадош шакллардан фарқини тушунтиринг, гапдаги вазифасини айтгинг.

Меҳтиев, мастер ва Ражаб ака учови шопи-пинна маслаҳат қилишди.

Ражаб ака идорага хабар берип учун будкадаги рацияга югурди. Меҳтиев ҳалиги юк машинасига миниб, яқин орада бор техникани бошлаб келгани кетди. Пётр Петрович қолганларимизни тўшлади-ла, буйруқ берди, овози шовқинда зўрға эшитилди: «Насослар, дизеллар, ҳамма қимматли механизмлар демонтаж қилинсин! Зарур бўлса қутқарамиз!» (II. Қодиров.)

231-маниқ. Ўқинг, равишдошларни аниқлаб, уларнинг ясаллиш ва грамматик хусусиятини, соф феълдан фарқини тушунтиринг.

1. Ҳайдар чикиб кетгач, Павоний кўнглига чўккан айрилик дардини ёзини мақсадида ўз хонасига ўтди-ла, дарҳол китоб устида ишлаганга ўтирди. (II. Батъ.) 2. Павоний иш билан банд бўлиб, вақтнинг қандай ўтиб кетганини пайкамай қолди. (II. Батъ.) 3. Энди Алишер ҳам давлат хизматига қабул қилинган эди, шунинг учун овга қатнашишга ижозат олгани шахсан ўзи Абулқосим хузурига келди. (II. Батъ.) 4. У ҳар тоиф одимловчи экскаваторининг кабинасига нарвонда кўтарилар, қон қорайгунча канал қовларди. (X. F.) 5. У ортикча таъналар эшитмай, осонликча қутулганига севиниб, Алишерга бош-оёқ сарпо қийгизди. (II. Батъ.) 6. Айниқса мактаб-мадраса, шифохона, қарвонсаройлар қурилиши кўп бўлиб, Павоний шаҳарда бундай муассасаларни қўлаб барпо этишга жазм қилганди. (II. Батъ.) 7. Умматали юкига ёниппан эди, Аъзам кўярда-қўймай қўлидан олиб, ундан олдин трамвайга чиқди. (III.)

232-маниқ. Ўқинг, равишдошларни топиб, гапдаги вазифасини айтгинг, тусланадиган ва тусланмайдиган равишдошларни аниқлаб, уларни икки устуи шаклида ёзинг.

1. Амин бўлиниг, дўстлар, саклаймиз ёдда: “Дўстлик чўккисе”нинг ҳар бир ошини. Чикармаймиз эсдан ҳеч қачон, ҳеч вақт Украиналикларнинг тузу нонини. (У.) Пахта ишида қурук практика билан иш кўрсанг, охир туртинасан, қоқиласан. Негаки гўзага яққа кўз билан қарайсан. Икки ўткир кўз керак – практика ҳам назарий билим... (О.) 3. Асфальт тугаб, трактор ғилдираклари ўйиб юборган йўл бошлангач, машина бир-икки силқиниб, тўхтади. (Т. Маниқ) 4. Этигини

оёкка нари-бери илб, ювингали ариққа югурди. (О.) 5. Эриб, сеҳрланиб кулоқ солганман Иван Франкониинг ёниқ сўзига. (У.) 6. Ўқтам яшил гирдобдай товланган, мавжланган скверга чиқиб қолгач, қуюқ қўланқадаги скамейкалардан бирига ихтиёренсиз равишда ўтирди. (О.) 7. Шундан бери дарё бўйида Тинмай ишлар эмиш халойиқ. (Х. О.) 8. Хуросонга борини унга туғилиб ўсган ерларини қувона-қувона томонга қилиндек туюлар, ўзинча қадрдон дўстлари билан учрашини ўйларди. (Л. Батъ.)

233-матқ. Ўқнинг, равишдошларини тонинг. Бўлишли шаклдаги равишдош-ни бўлишсиз ва бўлишсиз шаклдаги равишдошларини бўлишлига айлантиринг; уларни замон ифодалаш хусусиятига кўра қуйидаги жалдвалга ёзинг.

Ўтган замон равишдошлари	Ҳозирги замон равишдошлари	Келаси замон равишдошлари

1. Балхдан қайтгач, Навоний янги қазиган ариқларни кўздан кечирини баҳона қилиб, Маиҳадга боришга ижозат сўради. (Л. Батъ.) 2. Сўнгра қизик бир хикояни қула-қула айта бошлади. (Х.О.) 3. Ёлғиз бир мен она алласи Тинглагани бўлдим интизор. (Х.О.) 4. Сен бормасанг, баҳор бўлмайди. Очиқмайди боғларда гуллар, Қарағайлар барг чиқармайди, Ўрмонларга келмас булбуллар. (Х.О.) 5. Мунисхон ўриндан туриб, эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. (А.Қ.) 6. Султон Хусайиннинг феъл-атвори яхши билган собиқ вазир зиндондан чиққач, Хуросонни тарк этишга қарор берди-да, дарвини либосини кийиб, ўткинчи бир қарвон билан яширинча Ҳиротдан чиқиб жўнади. (Л. Батъ.)

234-матқ. Ўқнинг, нукталар ўрнига кавс ичида берилган равишдош ясовчиларидан мосини қўйиб гапларни кўчиринг.

1. Юпкагина ой титраб чиқ (-гач, -қач, -қач), Юлдуз пар-пар учиб тўкил (-гач, -қач, -қач), Шам шуъласи эриб туш(-гунча, -қунча, -қунча), Мияда ялғ этиб тушунча Қони билан ёзибди шун. (С. Акбарий.) 2. Нур сочиб ой чиқади пахтазорга бок (-гани, -кани, -кани). (Қўшиқ.) 3. Қашқир кирга от солириб чиқ (-гунча, -қунча, -қунча), тоғ чўққилари устида лов-лов ёнган қирмизи шафак сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. (О.Ё.) 4. Орадан бир пиёла чой ич(-гунча, -қунча, -қунча) вақт ўтмай, бош инженернинг секретари Назмихон кириб универмагга судради. (О.Носиров.) 5. Олис юртлардан келган сайёҳлар ўз ватанларига қайт(-гач, -қач, -қач), меҳмондўст Ҳиротнинг улуғвор биноларини узоқ вақтгача эслаб юрардилар. (Л. Батъ.)

235-машқ. Куйидаги феъллардан равишдош шакллариини ясанг, уларнинг замони ва ижосини тушунтиринг.

Ўқимок, ишғимок, ишламок, чизмок, окизмок, юргизмок, ёқмок, илжаймок, хўрсинмок, кўкармок, ўкламок, эмок, отмок, терламок, турғимок, шодланмок, эшламок, сурмок, югурмок, мактамок, бокмок, соғмок.

236-машқ. Ўқинг. Феълларнинг сифатдош шакллариини аниқлаб, уларнинг қайси сўзга боғлангани, феъла хос хусусиятлари, равишдошдан фарқи, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Мен шеърга солдим айтар сўзимни, Бахтиёр сезаман гоёат ўзимни. (У.) 2. Бундай чоқларда у ҳамма вақт тапга ором берувчи шифобахш меҳнатга – ижодга тутинарди. (Л. Батъ.) 3. Гўзал Украина, жонажон ўлка, Таърифинг, тавсифинг тушмагай тилдан. (У.) 4. Алишер ўз фикрларини шеърда ифодалаб, ҳеч кимнинг номини атамаса-да, пардали кишиб, султонни қуришган вазирларнинг ўз манфаатини кўзловчи, насткаш кишилар эканлигини фони этганди. (Л. Батъ.) 5. Қилмок керак ваъдага вафо, Вафосизлар тортуси жафо. (Ҳ.О.) 6. Қисқа-қисқа нафас олаётган устознинг кўкраги биллилар-билнимас кўтарилиб-тушиб турарди. (Л. Батъ.) 7. Туя бўйи келадиган каминизорга киришлари билан, олдинда бораётган сувори юзидан қора чарм никобини юлиб олди. (О.Ёқубов.) 8. Агар шу суҳбат Геббельс кўлига тушиб қолиб, радиода фойдаланилса, Кремль, Лондон ва Ок уйда содир бўлажак ҳодисалар ривож қандай бўлишини билмасдим-ов. (Ю. Семёнов.) 9. У хатто Хайдар билан гаплашиб турган еридаги ана шу қодир ҳам Навоий инъом қилмиш шоҳилардан тикилганини ўйламасди. (Л.Батъ.)

237-машқ. Ўқинг, сифатдошларни топиб, замони, бўлишли-бўлишсизлигини айтинг.

Навоий Ҳиротга эрта баҳорда қайтди. Боғига тонг ёришганда етиб келди. Боғ ичкарасидан най садоси эшитиларди. Куй шўхчан эмасди, аммо жуда машаққатли ишни муваффақиятли тугатган кишининг ороми ва ўй-хаёллари тараннум этиларди. Навоий куй эшитилаётган томонга илдам юрди. «Бунчалик барвақт туриб, най чалаётган ким бўлса экан? – деб ўйларди у кизиксиниб. – Нахотки, мусикани хуш кўрмайдиган Биноий бирор кимсанинг бу ерда соз чалишига йўл қўйса».

У овоз келаётган томонга бораркан, куй тўсатдан ўзгарди. Битта-битта одимлаб бораётган от бирдан йўртиб кетгандай тезлади. Теракзорда чалинаётган музика тобора яққол эшитиларди. Навоий сўқмоқдан ўша тарафга бурилди-ю, кўз ўнгида қутилмаган манзара намоён бўлди: баргикарам чопон кийган Биноий каттақон дарахтга суяниб, кўм-кўк майса устида ўтирар ва кўзларини қисиб, завқ билан най чаларди.

Навоний кўйдан бери Бинойийнинг кизик-кизик ишларига ўргалиб қолганди, аммо бу манзара уни ҳам қувонтирди, ҳам хайратта қолди. *(Л. Батъ.)*

238-машқ. Ўқинг, сифатдошларни топиб, тусланган-тусланмагани, замони ва ясалишини тушунтиринг. Уларни замонга кўра уч устун шаклида ёзиб, сифатдош ясовчи аффикелар тагига чизинг.

1. Каттақон оиламиз, Бир мен – ишловчи одам. *(Мирм.)* 2. Юрт нонини харом еганлар, Бўйингиздан кисажак қопкон! *(Мирм.)* 3. Демак, бугун ёруғ дунёнинг ёркин юзини кўрадиган, ноҳақликнинг зим-зиё тунидан қутуладиган, салдан кейин эркин нафас оладиган, хар учрашган кишисига мурожаат этиб, тенг гаплашадиган ёлғиз утина эмас. *(Ш.)* 5. Ўша мойнанинг ҳам жуда оз қисмини пахсий эҳтиёжларига ажратиб, қолмишини тажрибалар учун сарфлайдилар. *(К. Моисеева.)* 6. Ҳозирок кечиктирмай яна бир неча материал олиб келишга рухсат бергайсиз! *(Ю. Семёнов.)* 7. Самарқандни қураётган, безаётган, доғини чиқаётган – биз. *(С. Б.)* 8. Яна у йироқдаги баланд тоғлардан топиловчи Бадахшон лаъллари тўғрисида ҳам нималарнидир ёзиб қўйди. *(К. Моисеева.)* 9. У берган овқат ширин, у ётқизган тўшак юмшак, у айтган эртақлар сеҳрли эди. *(Ҳ. Г.)* 10. Биттуси паринионлик, Ўттуси нушаймонилик, Гард қўнса-да бир оқлик, Гангитмасе сарсонлик, Енгуси чин инсонлик. *(Ҳ. Г.)*

239-машқ. Ўқинг, отлашган ва отлашмаган сифатдошларни аниқлаб. Эгаллик ва келишик аффикелари билан ўзгарган сифатдошларни топиб, ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Қандайдир бир ҳаёл ичида ўтирувчи бу йиғит Тошкентнинг манхур аёлларидан Юсуфбек хожининг ўғли – Огабек. *(А. Қод.)* 2. Қалқон кўтарган жангчини учратдим-у, лекин китоб ушлаганини кўрмадим. *(С. Б.)* 3. Етиб борган қуниёк Айтди хат езажагин. *(Мирм.)* 4. У бог қўшнилари бўлмиш чолни эслади. *(Ю. Семёнов.)* 5. Сиз ғоятда усталик билан мени савол берувчидан жавоб қайтарувчига айлангитриб юборяпсиз. *(Ю. Семёнов.)* 6. Ахир, у бунақа қўли ишдан олдин ошга югурадиганларни энди кўряптими? Унинг ўзи бунақа дайдишларга, ўзи сув ичиб турган қудуғига туфлаб, бировниқини орзу қиладиган ношуқурларга қўн ҳам ишонавермайдди. *(Ш.)*

240-машқ. Қўйидаги феъллардан сифатдош шаклиларини ясанг, ҳосил бўлган сифатдошларнинг замони ва имосини тушунтиринг.

Сугормок, кўрмок, кўтармок, олмак, курмок, тўлмок, яшамок, қатнамок, кулмок, кўркмок, тугмок, сиғмок, чиқмок, эгмок, ясамок, ўтлатмок, ўрганмок, эсламок, йиғмок, сукмок, алдамок, ҳайиқмок, қучаймок.

241-машқ. Ўқинг, нукталар ўрнига сифатдош ясовчи *-сан, -кан, -қан* аффиксларидан мосини қўйиб, гаиларни кўчиринг. Ажратиб кўрсатишган сифатдошларнинг ёзилышни тушунтиринг.

1. Бу нон Қўзивоийнинг ўзи э~~к~~..., ўзи парварини кил... бугдойнинг биринчи нони эди. (А. Энонов.) 2. Сўзлаб берди у узок Сандикда о~~к~~...ини. (Х. О.) 3. Мен дунёни кўн кўр..., кўп машаққатлар чек... ва кўп шодликларга муяссар бўл... кишиман. (Х. F.) 4. Уфкларда сайр этгил мудом, Куёш келиб сувга чўк...да... (Х. О.) 5. Навоий меҳмони билан хўп~~л~~аш...да, вақт ярим кечадан о~~ғ~~...ди, бироқ кўзига уйку келмади. (Л. Батъ.) 6. Кун чоғи~~ғ~~дан о~~ғ~~...да, Куёш тикка бок...да Семург куш келиб қолди. (Х. О.) 7. Ахир, хали новда эдим-ку, Эгилардим э~~г~~...да юмшоқ Ва қотма... гавда эдим-ку, Ҳатто, шамол тег...да юмшоқ чайқалардим... (С. Акбарий)

242-машқ. Ўқинг, феълнинг ҳаракат номи шаклларини аниқлаб, уларнинг ясалыши ва грамматик хусусиятларини изоҳланг.

1. Ҳавас эди бизларга Боғ ўстириш, Гул экиш. (Қ. Х.) Солдат-чун фақат даҳшат – Ёв олдида бош эгмок. (Мирм.) Болалардаги бўшапув сабабини кўпроқ ўзидан кўрди. (Х. II.) 4. Муродимдир сени кўрмак, ҳаминша ёнма-ён юрмак. (Х. I.) Тонг ёришуви билан чиқиб кетиб яна нонушта чоғида кекса бир рус кишиси билан кириб келди. Мен бу одамни биринчи кўришдаёқ танидим. (II. С.)

243- машқ. Ўқинг, ҳаракат номи шаклларини топиб кўчиринг, ҳаракат номи шаклини ясовчи аффикслар тагига тузри. эгаллик ва келишлик аффикслари тагига тўлқинли чизик чизинг.

1. Биз уни сойдан тош ташувга қўйсак нима дейсиз? (Х. F.) Ишланни билган одам яшанини ҳам билимоғи даркор. (Х. F.) Умуман, Дилдор унинг маънос бокишларига, учрашиб қолган пайтларида гап тополмай эсанкирашларига бепарворок қарарди. (С. Аҳм.) 4. Вақтни ўғирламок – бахт ўғирламок. (Мирм.) 5. Шалоплашлар, сузишлар... Тўхтаб қолгандай такка, сакрашлар, кийкиришлар Қирмай қолди кулоқка. (Мирм.)

244-машқ. Ўқинг, Феълнинг вазифадон шаклларини (соф феъл, равишдон, сифатдош, ҳаракат номи) топиб, уларни тўлиқ таҳлил қилинг.

– Табриклайман, холажон! деди Гулсум Ферузанинг хатини кўкрагига босиб. – Дугонам бахтнинг чўлдан топибди! Лекин Райхон бу хатга нечундир қувонмади. У ўйга ботиб, Гулсумни ҳам бир нафас унутди. Унинг кўз олдида бултурги ёз, Феруза билан Шералининг шу ховлида, хов анови арик бўйидаги якка туп олма тагида имтиҳонга тайёрланган кезлари жонланди. Улар Мирзачўлга бир вагонда бирга кетишди. Гарчанд улар чўлнинг бошқа-бошқа ерига тушган бўлса ҳам,

бир-бирларига хат ёзишиб туришгани Райхонга маълум. Райхон Шералини яхши билгани учунми ёки Ферузанинг у билан дўстлиги самимиёлигига гувоҳ бўлгани сабабданми, ҳар ҳолда умрининг бундан кейини ҳам бир-биринга яқин бўлишини истарди. (*Ҳ. Гулом.*)

245-машқ. Ўқинг, тусланган, феълларни топиб, тусловчи қўшимчаларни аниқланг, уларни тусловчи қўшимчаларининг турларини ҳисобга олган ҳолда, уч устунга ажратиб ёзинг; шахс-сонини изоҳланг.

Мен ҳеч кимни маломат қилмоқчи эмасман, бунинг учун менинг ҳақким ҳам йўқ. Лекин, назаримда, шундай гулоладик, биз кейинги вақтларда Ватанга мухаббатимизни кўпроқ «гап сотиш» йўли билан ифодаланга берилиб кетганга ўхшаймиз...

Бир мисол келтираман: кейинги пайтларда анча-мунча одамлар телевизор орқали ёки матбуот саҳифаларида сира хижолат тортмай, «мен фалон соҳада Ватан учун 30, 40 ёки 50 йил хизмат қилиб қўйганман», дея мактанадиган бўлиб қолишди. Бирок одам ўзи тўғрисида шунақа деганида қилган хизматларини писанда қилаётганга ўхшаб кетади. Албатта, бирор соҳада 30 йилми, 40 йилми ишлагани жуда яхши – бунинг учун фақат раҳмат айтиш ва бонкка йўллар билан рағбатланириш керак. Лекин нима учун бун – бутун умр бўйи тирикчилигини ўтказиш учун маош олиб қилган ишнинг ўзининг ватанпарварлиги деб тақдир этиши керак? Йўқ, биродарлар, ҳар нима бўлганда ҳам, мен Ватан севгисини одийроқ, юксакроқ бир ҳислат деб биламан. (*О. Шарафуддинов*)

246-машқ. Ўқинг. Гўлиқсиз феълларни топиб, уларнинг грамматик ҳусусияти ва тусланишини изоҳланг.

1. Навонийнинг Ҳиротдаги боғи қўп жихатдан самарқандлик дўсти ва устози Абуллайсининг боғини эслатарди. Типик сувли ховуз ҳам, чамандай яшнаган гулзор ҳам, боғнинг ичкарисига қараб кетган ёлғиз оёқ йўллар ҳам – ҳаммаси ўша боғни ёдга соларди. Қаншоқлик йиллари ўтиб, энди бадавлат ҳаёт кечира бошлаган Алишер бир вақтлар кўнглига тутиб қўйган ниятлари, орзуларини рўёбга чиқармоқда эди. Алишерникида меҳмон бўлган ҳар бир киши унинг боғига кирар экан, албатта, ҳайратланиб: «Бу ердаги ҳамма нарса худди устозининг боғини эслатади!» – дерди. (*И. Батъ.*) 2. Оғайнимини тоғ билан дарё, Қизик эминин сирлари ғоят, Бу иккиси ҳақида ҳамон Юрар экан шундай ривоят. (*Ҳ. О.*) 3. Тўшаб баҳмал, кимхоб гиламлар Безатаркан кўксини кўклар, Қизни кўрмак учун дунёни Гул остига кўмаркан ул ҳам. (*Ҳ. О.*)

247-машқ. Ўқинг. Феъл замонларини аниқланг. Яқин ва узоқ ўтган замон феълни иштирок этган гапларни кўчириб, замон маъносини ифодаловчи аффикс тагига тўғри, тусловчи (шахс-сон) аффикс тагига тўлиқлиги чизик чизинг.

I. Ҳар фаслнинг ўз қувончи бор. Қиш ҳам каттадан-кичик ҳаммага бир олам шодлик бахш этади. Икки кундан буён муздеккина қиш фаринтаси шаҳар устида кезиб, элагини силкитар, кулок-бурни кизарган одамлар “Янги йилбон қор бўляпти-да”, деб кулишар, ҳавода мусаффо чилла исси кезар эди. Кинотеатрлар, маданият саройларида таътилга чиққан болаларнинг қизғиси янграйди. Катта майдонларда арчалар безатилди.

Йилнинг сўнги оқшомида Тошкент яшнаб кетди. Катта бинолар пештокида сон-саноксиз лампочкалар маржони порлади, арчалар нурга беланди. Озиқ-овқат магазинлари тирбанд бўлиб кетди. Сумка, тўрхалта кўтарган одамлар уй-уйига шовишар, таниш-билишларини кўриб, байрам билан қутлашар эди. (Ў. Ҳошимов)

II. 1. У султоннинг ўнг қўли эканлигини таъкидламаслик учун жўрттага бошқалардан кейинроқ келган эди. Ҳар вақтлағидек у ўзини камтар ва ҳушмуомала тутди. (Л. Батъ.) 2. Онанинг дили ўғлининг юзига тепиб чиққан аламли норозиликни дарров сезган эди. (С. Ан.) 3. Туғилиб ўсган шаҳрини у аллақачон тарк этганди. (Л. Батъ.) 4. Одамларнинг кўзига тушмаслик учун кун бўйи ёнғокзорда дам олиниб, намозгарда яна йўлга тушинган. (О. Ё.)

248-машқ. Ўқинг. Ўтган замон феълли шакллари аниқланг; ўтган замон ҳикоя, ўтган замон давом, ўтган замон максал феълларини гуруҳга ажратиб ёзинг.

1. Лашкар қирғоққа жойлашди. (Л. Батъ.) 2. Искандар ҳинд подшоҳини ўзига бўйсундирмокчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмокчи бўлди. (“Қалила ва Димна”дан) Зўр бир мардлик қилибсан, Лекин бекор келибсан. (Ҳ. О.) Сени дея қавму қариндош Ихтиёрим олган эканлар Ва қишанга солган эканлар. (Ҳ. О.) 5. Ваҳоланки, сиз, ҳогини қишнинг тошгани нима бўларди, хотини боқаштир, деган ишодга тобим бор эканми, деб фироқ қилиб юрган эмишсиз. (А. Мухиддин.) 6. Ўз ролингни тушунибсан ғоят ҳаққоний. (Ҳ. Ғ.) 7. Ботиржонни отаси подшонинг энг уста қиличбозларидан бирига шогирд қилиб берибди. У устозидан қиличбозликни, ёйандозликни ва найзабозликни ҳам, кураш тушуниши ҳам ўрганибди. («Гулпар»). 8. Яқинлагина дам олиб олган навкарлар сафар дарагини эшитиб қувонар эдилар. Навкарлар совутларини ярқиратиб тозалашар, нақш солиб эгарларини тартибга солишарди. (Л. Батъ.)

249-машқ. Ўқинг. Ўтган замон феълларини аниқлаб, турини, ясалиши ва тусланишини тушунтиринг, сўнгра қуйидаги жадвалга жойлаб, замон маъносини инфодаловчи аффикс тағига тўғри, шахс-сон аффикс тағига тўлқинли чизик чизинг.

Яқин ўтган замон феъли	Узоқ ўтган замон феъли	Ўтган замон давом феъли	Ўтган замон мақсад феъли	Ўтган замон хикоя феъли

1. Кун ботган, лекин қорли чўккиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ: осмонўнар тоғлар, кўм-кўк арчазор қирлар, ям-яшил яйловлар, шарқираб оққан сой – ҳамма-ҳаммаси гўё бу улкан аланганинг шуъласига чулғанган-у, бўлакча бир тиниқлик касб этган, тоғу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майин товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кўк-сарғини инакдай эшилар, дам кизгини рангга кириб, ял-ял ёнади... Қардадир кўкда, кўз илғамас баландликда, сўфитўрғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар наасида қалқилар сайрайди. (О. Ёқубов.)

II. 1. Ҳаммалари хайрлашиб ўз мамлакатларига жўнабдилар. Абулқосим синглисини юртига олиб бериб, ота-онасининг қўлига тоширибди. Сўнг ўз юртига жўнабди. Ўз она юртига етиб келибди. Олти ойдан бери отаси мамлакатга тўй бераётган, шу кун тўйнинг охириг кунин экан. Абулқосим уйига келса, акалари тахта ўтирганмши. («Гўлтар») 2. Бош кўтардик, зулмдан бўлмоқчи эдик озод. (Ҳ. О.)

III. Ҳалемай Ҳусайннинг навкарлари бу ноганин йиғит билан қароргоҳга яқинлашиб келдилар: ханамдор чодирга қира беринда Музаффарбек ўз навкарларини тоқатегилик билан қутмоқда эди. У қўлини кўзларига соябон қилиб узоқларга тикилар, чан қўли қаттақон қиличнинг сопини маҳкам қисиб турарди. Вақт ўтиб борар, Султон Ҳусайн эса қутинини хуш кўрмасди. (Н. Беглов.)

250-машқ. Ўқинг, ҳозирги замон феълларини топиб, турини аниқланг. «Ҳозирги замон давом феъли» ва «Ҳозирги-келаси замон феъллари»ни икки устун шаклида ёзиб, ясаланин ва тусланишини тушутиринг.

Текисликка ёккан ёмғир тоғ тенасига қор бўлиб тушган экан... Тоғнинг ярмидан пасти ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликининг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб борапти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир қўлмақлари учрайди. Гилдирақлардан сачраган сув борт тахтасига шатиришугур урилади ва йўл бўйида очилган лолакизғалдоқларни жимгина силкитиб ўтади. (П.Қодиров)

251-машқ. Ўқинг, келаси замон феълларини топиб, турини аниқланг ва «Келаси замон гумон феъли», «Келаси замон мақсад феъллари»ни икки устун шаклида ёзиб, шахс-сон аффикслари тағига чизинг.

1. Мен Ҳиротга Султон Ҳусайн Бойқаро хазрат олийларининг амри билан тўша-тўғри жанг майдонидан келдим. Улуғ султон ўз фукараларини бахтиёр ва бадавлат қилмоқчилар, адолат йўли билан мамлакатни гуллаб-яшнатмоқчилар; ёрдамга мухтож бўлган ҳар бир кимсага кўмаклашмоқчилар. *(Л. Батъ.)* 2. Мен кутгил ва мен қайтарман Ўлимларни қолдириб доғда. 3. Фақат агар уласанг, Яна бир шарт қўярдим. *(Ҳ. О.)* 4. Ким билади, балки Мирҳайдар отамни ҳам оёғидан чалар бир кун...*(О.)* 5. Мен сизни бир марта ҳимоя қиларман, икки марта ҳимоя қиларман, охир-оқибатда ҳимоя қилолмай қолишим мумкин. *(С.Аҳм.)* 6. Азизжон ҳеч қандай илмий асосга суянмаган ҳолда пахтачиликка ёввойи пуштин киритмоқчи. *(Ў.Усм.)*

252-машқ. Ўқинг, буйруқ-истак майли шаклида қўлланган феълларни топиб, шахс-сонини изоҳланг.

1. Улуғ ишингизни асло таниламанг! Сиз яратган «Ҳамса» санъат оламида чинакам мўъжиза бўлди. Шу билан қаноатланиб қолманг. Ўз она тилингизда битган ғазалларингизни бир неча девонга тўнлагансиз; шуларни бир-биридан ажратинг ва ҳар қайсисининг ўзига муносиб ном билан безанг. *(Л. Батъ.)* 2. Сизларнинг шу ерда юқори ҳосил олишингиз – тўқайни ўзлаштириш билан баробар, илтимосим шуки, ерга эҳтиёт бўлинглар. Олтин еримизни кўз қорачигидай сақланглар. Агротехникани маҳкам ушланглар. *(Ҳ. Г.)* 3. Қизим, бахтли экансанки, ...пахтакорлик йўлига кирибсан. Бу йўлдан зинҳор-зинҳор тойма, йилдан-йилга пахтани кўнайтиравер. Бизнинг машиналаримиз толаси узун-узун, биринчи сорт пахтани яхши кўради. Буниям унутма. *(О.)* 4. Кел шакдай сочларингга мен Нурдан лента ясаб тақайин. *(Мирм.)* 5. Мингдан ортик харидор... Бири дейди: «Ўз жийрон – Совға қилай, ол, жиян!» Бошқаси дер: «Минг бош қўй – Берай қилгин қатта тўй!» Яна бири дер: «Дўстим, Ол қирқта сувсар пўстин. Фақат отинг бер менга!» Овчи унга дер: «Нега?» *(К. Ҳ.)*

253-машқ. Ўқинг. Шарт майли шаклидаги феълларни топиб, ясалиш ва тусланиш, замон ифодалаш хусусиятини тушуниринг.

1. Хаёл билан бўлиб кўчага чиқаётсам, эшик олдида сарик фуфайка кийган, кулча юзли нотаниш бир киз рўпара бўлди. *(О. Ҳусанов.)* 2. Сен ҳайқирсанг кўпириб, гунча табассум этар, Булбул қўшиғи билан бўстон жаранглаб кетар. *(С. Назар.)* 3. Кимга кулиб бокса куёшин даврон, Саодат ўлкаси бўлса диёри. Бўлмас юрагида заррача армон, Яшнар меникидай кўнгил баҳори. *(С. Назар.)* 5. Кийингирсам сени баҳорга, Юлдузларни ўрасам қорга, Олиб келиб олдингга қўйсам, Ҳам юлдузни, ҳам сени суйсам... Шунда сенинг кўнглинг тўлурму? *(Ҳ. О.)*

254-машиқ. Ўқинг. Феълларни топиб, майин, замони ва шахс-сонини изоҳланг.

I. Ўқтам кителъ тутмаларини ечиб, «Ух!» деб елпинди ва секин сўз бошлади: “Ўртоқ Акаскин. Собир тўғри айтадилар. Гўза парваринини каттик суяди. Ҳосилот ранен суёт, бепарво, аммо, жон Қаримкул ота, ҳаммамиз бир тан, бир жон бўлиб, иштиёк билан меҳнат қилайлик. Сув, ўғит, гўнг бериниларини, чеканка ва чопиқларни жойида ўтказиб, агротехниканинг қонун-қондаларига том риоя билан ишлайликки, гўзамиз бақувват бўлсин, даламиз диркиллаб турсин”. (Ойбек.)

II. Дарвишона яшамонини ихтиёр этган бўлсангиз, бирор фойдали меҳнат билан шуғулланинг: деҳқончилик қилинг, кавилдўзликними, тўқувчиликними ўрганинг. Тиланчилик қилинг, тошганингизни ўзингизга ўхшаш бекорчилар билан баҳам кўрини номус. Бу касб инсонни улуғламайди, балки маънавий тубанликка олиб боради, меҳнатдан қўл сийтаманг, одамлардан юз ўғирманг, аксинча уларга кўмаклашинг. (И. Батъ.)

255-машиқ. Ўқинг, туб ва ясама феълларни аниқлаб, уларни икки устул шаклида ёзинг. Ясама феълларнинг қандай усул билан ясалганини тушунтиринг.

I. Айни вақтда кўш сурнай ва гўрт чирмаида ҳавони кучли ва тантанали садолар билан янграйиб юборди. Бир неча қиз ўз-ўзидан ракега тушиб кетди. Мана қулоқани чапак чалиб, овозини қалдиросдай гумбурлатаётган Собир Эрматов – Анорхон ноз ва шўхлик билан ўйин гирдобига кирганда бардош қилолмади, узун, қудратли қўлларини мардона силкиб, ўйнаб кетди. Қайноқ йиғинг даврада бир айланди-ю, бир қўли билан Ўқтамнинг қайишига чапг солиб, дўстини ўртага тортди. Ўқтамнинг юзи оловланди, бир дам тихирлик қилиб, кейин ўз билганича ўйнади, Собирнинг атрофида айлана бошлади. Теваракда кийкирик авжга чиқди. ...Ҳатта ҳола гуздор қўйлагининг кенг, узун енгларини хилишратиб, ...маком билан йўрғалай бошлади. (Ойбек.)

II. Биз Мама билан бахт ҳақида кўп ўйлардик. Бахт нима? Биз шу қадим чўлда яшаб, бахт – меҳнат, бахт – қураш, бахт – инсонлар билан ҳамжиҳатлик эканигини англадик. Бахт – тер тўкиб топилган бир бурда ширин нон эканини тушундик. (Ҳ. Г.)

256-машиқ. Ўқинг. Морфологик усулда ясалган феълларни топиб, кўчиринг; феъл ясовчи аффикс тағига чизинг; қайси сўз туркумидан ясалганини изоҳланг.

1. От жидовин тортиб олиб тикилдим сув томонга, Узок денгиз тўлкинида мийтиларди кўланка. (III. Руставели.) 2. Нодиров залагиларга қараб олди, ўзининг жанговар дўстларини, донни кетган оловкорларни кўриб даришланди ва салмоқдор оҳангга одатдагидек лўндасини айтди-қўйди. (II. Р.) 4. Хонанинг тўридаги четларига

тилла тасмалар кокилган жавонларни Мовароуннахр фозиляларининг китоблари-ю, подир қўл ёзмалари эгаллаган. Бу китоблару қўл ёзмаларининг ҳар бири алоҳида ишлов берилган янги ва фируза ранг чарм билан жилдланган. (*Л. Батъ.*) 5. Шу кеч Зиёд ва Анор узок суҳбатланишди. (*Мирм.*) 6. Бундан олдин ҳам улар бир-икки кўришининг, анча ишқоқлашиб қолишган эди. (*В. Гафуров.*) 7. Энтиқди, бўшади, бирдан орқага ўтириди. (*Л. Маҳмудов.*)

257-машқ. Ўқинг, синтактик усулда ясалган феълларни топиб, уларни феълнинг аналитик шаклидан ажратган ҳолда “қўшма феъллар” ва “аналитик шаклдаги феъллар” сарлавҳаси остида икки устун шаклида ёзинг.

1. У янгиликка ишонч билан қарайдиган, ўткир зехини... одам сифатида бригадирга жуда ёкиб қолган эди. (*Ж. Абд.*) 2. Уни қайтадан биринчи курсга қабул қилишди. (*С. Ан.*) 3. Ҳақиқат донм гал: ба қилиб келган... (*Ж. Абд.*) 4. Амир Алишер девонга келганда, деярли ҳамма йиғилиб бўлган эди. (*Л. Батъ.*) Мен хазинани, кўшинини, шаҳарларни ҳимоя қиламан. (*С. Б.*) Бу хабарни олим ва шоирлар, мадраса ва мактабларнинг талабалари айниқса севиниб қарини олдилар. (*Л. Батъ.*) 7. Қирқолти ёшли, зуваласи ишшиқ Алишер водий ва дарёларни, қўл-биёбонларни отда босиб ўтди. (*Л. Батъ.*) 8. Алишер жинмайди ва Жомийга таъзим қилди. (*Л. Батъ.*)

258-машқ. Ўқинг, феълларни топиб, улардаги модал шакл ясовчи аффиксларни аниқланг, маъно хусусиятини изоҳланг.

1. Уқанининг энди ақли кирган. Дилдорга суйқаланмоқчи. (*С. Аҳм.*) 2. Қоптоқ бўлса тепкилаб Бошқаларга бермас гал. (*Қ. Ҳ.*) 3. Чодир ичида бола ижирғаланди, хотин топиб кириб кетди. (*С. Аҳм.*) 4. Ўз сўзларига Ёқубнинг ишонқирамаганини пайқаган Али ишонтиришга тиришди. (*К. Моисеева.*) 5. Салти бермади, бу олмоқ истади; Салти кочди, бу қувлади. (*Ч.*) 6. Ойиси югургилаб дорихонага бориб бармоқларига сурқаш учун мой келтирди. (*Ш. Сиддиқий.*) 7. Низомжон хоҳлан-қирамай акасининг олдига борди. (*С. Аҳм.*)

259- машқ. Ўқинг, феълларни ва ажратиб кўрсатилган сўзларни морфемаларга бўлинг.

Бу ишъни 1941 йил кишида Мирхайдар фарзандликка олган эди. Уруш туфайли ота-онасиз қолган ва Ўзбекистонга юборилган гўдақлардан эди у. Чамаси уч яшар рус боласига Қутлукжон деб от қўйишди. Мирхайдар ва унинг хотини ўз фарзандидай меҳр билан парвардиш қила бошлади. Тиллабиди кўша-қўша қўйлақлар, камзуллар, беқасам чопонлар тикиб кийдирди. Қўшинларининг болалари билан хамиша бирга ўйнаб, Қутлукжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гапирга бошлади. Бошида бутун бир қолхознинг ташвиши бўлишига

карамай, раис болани эркалашга, тарбияланга вақт топди. Хатто баъзан уни оинчиб, мажлисларга ҳам олиб борди, киш кечалари Қутлукжонни тиззасига ўтказиб, бир замонлар, ўзи болалик чоғида бувисидан, бобосидан эшитган эртакларни хотирлаб айтиб берди, баъзан бола кўнгли учун от бўлиб кишилади, туя сингари бўқирди. Қизчани эса раис бир йилдан кейин Марғилондан олиб келди. Чамаси бир ярим яшар кўнжирчоқдай жажжи украинalik қизча ҳам худди Қутлукжондай уруш етимларидан эди. (Ойбек.)

260-машқ. Ўқинг, феълларни топиб, тузилишига кўра турларга ажратинг ва куйидаги жадвалга ёзинг.

Сотда		Қўшма	Жуфг	Такрорий
туб	ясама			

1. Қўлмухаммад ўзи яратган куйлар билан шухрат тошганди. Аммо барча созларни чалишда, айниқса, най чалишда Шайхийнинг олдида гунадиған кимса йўқ эди. Навонийга кўзи тушиши билан Шайхий поирин кутлаб най чала бошлади. Куйгоҳ баҳор қушларидаги қушлар навосини эслатар, гоҳ уйкуга кетаётган хаста боласи тенасида куйлаётган онанинг аласи сингари ўйчан ва мунали янгарди; аммо кейинроқ бориб, қувонч садолари таптана килди. Шайхий куйни роса авжига олиб чиқиб, шартта тўхтатди-да, Навонийга таъзим қилди. «Бағоят гўзал, тенги йўқ маком!» – деди кўзлари ёнланган Навоний ва машшокни бағрига босди. (И. Батъ.) 2. Баъзилар эрталаб кўришини ваъдаланиб омонатгина хайрланиб кетингани билан, бошқалар келиб давра яна тўлади, суҳбат қизгандан-қизийди. (Х. Ғ.) 3. Бу тегирмонда Мирхайдарнинг ўзи ҳам бир неча йил қарол бўлиб ишлаган, алофларнинг қоп-қанорларини кўтара-кўтара елкаси яғир бўлган эди. (О.)

261-машқ. Ўқинг, компонентлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган феълларни имло қоида­сига мувофиқ ёзинг.

1. “Ўз ҳаётида енгини­дек дўст орттирган киши бахтиёрдир”, – деди у эшитилар/эшитилмас. Ўз хие-туйгуларни ҳақида камдан-кам гапирадиган Жомийнинг бу сўзлари Навоний қалб­ининг энг поэтик ерларига бориб/етди. Устознинг бирор сўзини эшитолмай/қолмаслик учун Алишер у томонга энганди. (И. Батъ.) 2. ...Агар бирдан ёмғир қуйиб/берса, чингит ер бағрида чириниш мумкин ёки ҳали мурғак гўзаларни ғасоди­фий изғирин совук бир кечадаёқ уш­ниқтиради/кетади. (О.) 3. Хусайн Аст­робод аҳолиси ўзининг доно ҳокимисиз янай/олмайди деган далилни дастак қилиб олганди. (И. Батъ.)

262-машқ. Ўқинг. От, сифат, сон, олмош ва феълларни топиб, морфологик таҳлил қилинг.

Ҳаётнинг ўзида сиз қилишингиз мумкин бўлган юмушлар оёқ остидан чиқиб қолади. Ҳозир ўзи турган жойда ободончилик ишларига ёрдам бераётган, мактабларга, болалар боғчаларига қўмаклашаётган, ижодкорларнинг китобларини чоп эттиришга мададлашаётган, қўли қисқарок оилаларга болаларининг тўйларини ўтказиб бераётган ва яна қанчадан-қанча саховатпеша ишларни қилаётган одамлар ҳақидаги хабарлар кўпайиб қолди. Буларнинг бари эл-у юрт равнақи йўлида қилинаётган савоб ишлардир. *(О.Шарафиддинов)*

РАВИШ

263-машқ. Ўқинг. равишларни топиб, маъноси, сўроғи ва грамматик хусусиятларини айтинг; ўзи боғланган сўз билан бирикма тарзида кутинг.

1. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эпложмайдиғанга ўхшаймиз. *(С. Аҳм.)* 2. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. *(С. Аҳм.)* 3. Тилмоч жим ўтирганини кўрган Ўғилниёз хола пастдан лўқма ташлади. *(Х. Деряев.)* 4. Қўшининикига томизги сўраб қирган Ҳажалхон бир зумда бир талай гап топиб чиқди. *(А. Мўҳиддин.)* 5. Каттагина кул ранг чамадонини кўтариб олган Феруза ҳозиргина ўзи тарк этган вагон билан йигирма қадамча ёнма-ён юриб борди. *(Х. Ғ.)* 6. Қиз этақларини ҳилпирашиб олдинда шамолдек елиб борарди. *(С. Аҳм.)* 7. Геологлар экспедициясидаги Матлуба деган қиз жўрттага бир иш билан Яккаканада қолиб кетди. *(А. Эшоннов.)* 8. «Виллис» хануз шу ерда эди. *(А. Қ.)*

264-машқ. Ўқинг. Ҳолат равишларини аниқлаб, сўроғи ва гапдаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғланиб келган сўз билан кўчиринг.

1. Тошпўлатнинг ёрдамчилари бирин-сирин келишди. *(Н. Бирюков.)* 2. Гулзордаги анвойи гулларнинг япроқларини биров эринмасдан битталаб артиб чиққандай. *(Х. Ғ.)* 3. Карима ошхонага аста кириб кетди. *(Х. Ғ.)* 4. Улар ёнма-ён ўтирдилар. *(Х. Ғ.)* 5. Водийларни яёв кезганда. Бир ажиб ҳис бор эди менда. *(Х. О.)* 6. Ашула эшитаётган бўлиб, зимдан Чорини кузатди. *(Х. Деряев.)* 7. Сиз баҳузур дам олиб ётаверинг, дарров келиб овқатга уннаб юбораман. *(С. Аҳм.)* 8. ...Ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрға ёзиб бўлди. *(А. Қ.)* 9. Ҳалима ўзининг учкўрғонлик эканини беҳосдан эслаб қолди. *(Н. Бирюков.)*

265-машқ. Ўқинг. миқдор ва даража равишларини топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, уларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан фарқини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Сарої учун алақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб қўйган. (С. Аҳм.) 2. Бир оз сабр қиласиз. (Н. Р.) 3. Қолхоз идораси хийла баландроқ ерда. (Ас. М.) 4. Самолёт учининга хали бир соатдан мўлроқ вақт бор, бориб скамейкага ўтирдик. (У. Н.) 5. Мехмонни уйга олиб кир, мен отга нича ем тапилаб қўяй. (С. Аҳм.) 6. Сув сал тахчил бўлар дейман. (С. Аҳм.) 7. Пахтачиларнинг механизациялани, айниқса, терим машиналарининг тузилишини, ишлаш принципини ҳақидаги бронеораларни сира қўймай ўқиди. (С. Кароматов.)

266-маниқ. Ўқинг, пайт ва ўрин равишларини топиб, маъноси, қандай сўроққа жавоб бўлиши ва гапдаги вазифасини аниқланг. Аввал ўрин равишини, кейин пайт равишини ўзи биланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. (С. Аҳм.) 2. Қадим-қадимларда одамлар Мирзачўлни «бало чўли» деб атаганлар. (Ҳ. Ғ.) 3. Тоға олдига, Икромжон кейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. (С. Аҳм.) 4. Янни дала ўртасидаги селекция тажриба станцияси узоқдан денгизлардаги соқини оролга ўхшайди. (Мирм.) 5. Рўнарада еменани тамомлаб чиққан бир тўда инчилар... тахта ёнида марокланиб кулишяпти. (Ас. М.) 7. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи каторда ўтирадиган бўлса, энди президиумга чиқади...бўлди. (А. Қ.) 8. Ҳали у ердан, хали бу ердан гулдурас чапақлар эшигилади. (Н. Бирюков.)

267-маниқ. Пайт равишлари ва пайт маъноларини ифодаловчи отларни ҳамда сонларни топиб, уларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Кейин эски мактабига бир кун борса, уч кун бормайдиган одат чиқарди. (М.Исм.) 2. Ҳар гал кишлоқдан станцияга ўтаётганимда, ...юрагимда чиройли хислар галаён қилади. (С. Аҳм.) 3. Муталининг хали энди: уларнинг тўйи мнинг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилининг августига бўлган эди. (С. Аҳм.) 4. Ўзи имтихон ҳамма вақт саратон кирини олдига бошланади. (С. Аҳм.) 5. Ҳовли ўртасидаги бир туп пафтолининг баҳорда пушги гулга бурканишини, ёзда сап-сарик мевадан ларзон бўлишини, кузда барглари оловдек ёпишини, қишда яланоч новдаларига буздурок қўнишини кўриб ўтаман. (С. Аҳм.) 6. Боя елдек учиб кетаётган одам энди шошылмасди. (С. Аҳм.) 7. Офтоб дераза кировини эритиб ҳар кун бир томчида тувакка сачратганидан Нигора беҳабар эди. (С. Аҳм.)

268-маниқ. Ўрин равишлари ва ўрин-жой отларини топиб, фарқини тушунтиринг, алоҳида-алоҳида кўчиринг.

1. Залда ўтирганлар... Анварга қараб қандай бахтли одам-а, дейишаётган эмин. (С. Аҳм.) 2. Пастда топкини Аму пиқириб,

шағиллаб кўхна Орол томон ишпилмоқда. (С. Кароматов.) 3. Хали обода конторага бирга борамиз, ўша ерда ишни битказамиз. (С. Аҳм.) 4. Поезд мени серповикни станцияга тапслаб, яна кичкирганча олдинга интилди. (С. Аҳм.) 5. Супага ўтириб у ёк-бу ёкка карадим. (С. Аҳм.) 6. Худди шу ердан, шу дўкондан икки республиканинг чегараси ўтарди. (С. Аҳм.) 7. Олдинда жуда жиддий, мураккаб ҳаёт борлигини каскдан биламан. (С. Аҳм.) 8. Бирдан қайрағоч тағидаги скамейкада ёнбонлаб ётган бир кишига кўзим тушди-ю, оркамга қайтдим. (С. Аҳм.)

269-маниқ. Ўқинг, сабаб ва мақсад равишларини тониб, уларнинг фарқи ва гапдаги вазифасини айтинг; гапларни кўчириб, равишларнинг турини устига ёзинг.

1. «Атайин килдим, – деди Асрора. – Шафтоли олиб чиқолмайди». (С. Аҳм.) 2. Дилдор даладан қайтаётди йўлни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди. (С. Аҳм.) 3. Тўлаган чол ноилож ўрнидан турди. (С. Аҳм.) 4. Ўзи бўлса кизлар олдиндан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. (С. Аҳм.) 5. Элимурод ноилож илдасликка мажбур бўлди. (И. Т.) 6. Унсин тоғасининг гапига нарво қилмайди, жўрттага қаддини тагин хам тикрок кўтариб ўтиб кетаверади. (О.)

270-маниқ. Ўқинг, равишларни тониб, маъно ва грамматик жиҳатдан турларини аниқлаб, қуйидаги жадвалга ёзинг.

Равишнинг турлари	Мисоллар
1. Ўрин равиши	
2. Ҳолат равиши	
3. Пайт равиши	
4. Сабаб равиши	
5. Мақсад равиши	
6. Даража-миқдор равиши	

1. Отлиқлар отда, отсизлар ишда сойма-сой изланглар! (И. Айм.) 2. Кўнглимдаги ғубор бир зумда таркаб, бутун вужудим яйраб кетгандай бўлдим. (О. Ё.) 3. Сизларнинг келишингизга атайлаб тайёрларлик хам кўрмаганмиз. (И. Бирюков.) 4. Руҳини аллалаб, тамом маст қилган Боя чалганингиз куйни такрорланг! (Х. Г.) 5. Кемани юқорига, пастга, чапга, ўнгга йўналтириш имконияти хам бўлиши керак-ку. (Ж. Верн.) 6. Менимча, биз тасодифан муҳим сирни билиб олдик. (Ж. Верн.) 7. Биласизми, Қундузхон, тажриба шуни кўрсатдики, дарахт кўн жойда грипп, ўнка касалликларига одам камдан-кам чалинади экан. (Ж. Абд.) 8. Орқадан қараб қолган кизлар Асроранинг бу ишидан сал ранжигандек бўлишди. (С. Аҳм.)

271- машқ. Ўқинг, отлашган ва отлашмаган равишларни топиб, отлашган равишларнинг сўроғи, ўзгарини ва гаптаги вазифасини аниқланг.

1. Кўшлар унинг таъсирида шеърят чиройли сўзлар ўйинигина эмас, балки юксак маъно ифода этувчи санъат эканини аниқлайдиган бўлдилар. *(Л. Батъ.)* 2. Бог кўчада юрардик Яланг оёк кўнчимиз. *(Қ. Ҳ.)*

3. Бир оз илми ҳам бор, бир оз ўқиган,
Биз оз сўзамозу улафатчи бир оз.
Бир оз китоб ўқиб, шеър ҳам тукиган...
Ҳамма нарсадан у «бир оз-бир озроқ».
Шу-чун тарафқашлик лозимдир унга.
Ошпагарчилик бўямаса, билар,

Ҳеч ким бокмай кўяр «бир оз-бир озга».
“Бир оз-бир оз” эмас ҳақгўй ва одил,
Дадил сўзловчилар чиқсин минбарга!
Ошпагарчилигини кўзлаб сўзловчи,
Тарафқаш «бир озлар»га берайлик зарба!
(Мирм.)

272- машқ. Ўқинг, равиш даражаларини аниқланг, уларни даражасига кўра уч устунга ёзиб, даража ясовчи воситалар тағига чизинг.

1. Норкўзи билан йиғитчасига бир гаплашсин. *(Ҳ. F.)* 2. Самоварга, менимча, қассирнинг ҳожати йўқ, бу йиғит катакдан кўра далага кўпроқ ярашади. *(А. Қ.)* 3. Шукур, оламда ёмондан кўра яхши кўп. *(Ҳ. Н.)* 4. Назарида, бугун тонг ҳар гапидан кўра барвақтроқ ёришаётгандек, шу ёзувини тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтли ёришаётгандек эди. *(С. Аҳм.)* 5. Сен энг аввал хавфсизлик техникасини ўрганишинг керак. *(И. Қ.)* 6. Ёмғир бу ерда Тошкентдагидан ҳам мўлроқ ёққан, йўл лой... *(Ҳ. F.)* 7. Ростини айтсам, бундан сал бурунроқ янги мактаб очилишни тўғрисида минг-мин гаплар эшитгандим. *(И. С.)*

273-машқ. Ўқинг, туб ва ясама равишларни аниқланг. Ясама равишларининг ясалаш усулини тушунигинг. Аввал морфологик (аффиксация) усул билан, кейин синтактик (композиция) усул билан ясалган равишларни ўзи боғлашиб келган сўз билан бирга кўчириб, равишларининг тағига чизинг.

1. Кунига сават-сават нарса ташиб узок-яқиндан келадиган оналарининг харҳашасини айтмайсизми! *(С. Аҳм.)* 2. Оху булок излагандай, сени дейман ҳар замон. *(Ш. Руставели.)* Дарвоқе, меҳнат яшартираётган қарияларимиз озмунча эмас-ку! Юнус Ражабий ҳам жўнқин ҳаётимиз ёшартирган хамиша навқирон, хамиша қувноқ, эътиборли ва ҳурматли қарияларимиздандир. *(С. Қароматов.)* 4. Нутқининг энг ҳароратли, энг кучли жойига келганда, артистона ҳаракат қилиб, раисга... маънодор қараб кўярди. *(С. Назар.)* 5. Жанг олаговури тўсатдан бошланганидек, бирдан такка тўхтади. *(Н. Т.)* 6. Унинг юриш-туришини кузата-кузата ўз юрагида пайдо бўлган гапларни биратўла айтиб олишини истар, лекин қулай фурсат топмас эди. *(С. Назар.)* 7. Китобдаги сўзлар Рисолатга осонликча тутқич бергани йўқ. *(С. Қароматов.)* 8. Катта невараси ҳар кунни уни неча марта хилма-хил қилиб суратга ола берди. *(А. Қ.)* 9. Анвар билан Умида бир партада

ўн йил ёлма-ён ўтириб ўқийди. (С. Аҳм.) 10. Гулхан атрофида ўтирганлар бирин-кетин кета бошлайди. (Қ. Абдуков.) 11. Энди бу чўғнинг юзини бутунлай кул босгандек бўлди. (С. Аҳм.) 8. Қадимдан удум бўлган бу одатни улар ҳамон йўлдан қатнайдинган кишиб кўйди. (С. Аҳм.)

274-машқ. Ўқнинг, модал шаклда қўлланган равишларни аниқлаб, уларнинг маъноси ва модал шакл ясовчи воситаларини изохланг.

1. Шамси йўлда ёмғир қўлоби тез-тез учраб турганидан мотоциклни унчалик тез ҳайдамасди. (С. Аҳм.) 2. Эрта баҳорнинг эгингига ердан қор кетган қушлари эди. (С. Аҳм.) 3. Бир томчи сувда қанчалар қудрат борлигини у сира-сира ҳаслига келтиролмасди. (С. Аҳм.) 4. Саратон киздирган дала ўртасида билқилилаб ётган туңроқ йўлдан келаркан, у тезроқ анҳорга етиб олишга ишонишарди. (С. Аҳм.) 5. Мурчини кўпроқ сепиб қўйибман, майли, фойда қилади. (С. Аҳм.) 6. Бирпасдаёқ Анварнинг боши айланиб кетди. (С. Аҳм.)

275-машқ. Ўқнинг, равишларни топиб, уларни тузилиш жиҳатдан турларига кўра қуйидаги жадвалига ёзинг.

Ҳаф №	Соғда равишлар		Қўшма равишлар	Жуфт равишлар	Такрорий равишлар
	туб	ясама			

1. “Аяжон, бемалол ухланг, мен яна бир оз ўқий”, – деди Тансиқ. (О.) 2. Эрта-индин ҳукумат вакиллари келишаркан. (И. С.) 3. Йиғитларимиз билан бирпас хангамаланиб, кейин кетасиз. (С. Аҳм.) 4. Бу ерларда янаш ва меҳнат қилишнинг ўзга завқи, ўзга ғашти, ўзга латофати бор. (Ш.) 5. Рангси кўрини билан кизлар узоқдан қўлларини силқийди, баъзилари бирдан қўйлаб юборишди. (О.) 6. Алпақаерда ҳуштак чалиб, кейин остановка асфальтнинг бир сидра бирақайига шишиллатиб сунуриб ўтган муздек ел энди Умматаланининг этини жунжитди. (Ш.) 7. Машғала туриллаб чўлнинг узоқ-яқинини ёритди. (С. Аҳм.) 8. Қадимдан удум бўлган бу одатни улар ҳамон саклаб келишди. (С. Аҳм.) 9. Бу қутлуг уйда мени ўзимга ўзимни таинитган нурдек тиниқ, офтобдек иссиқ одамлар япайди. (С. Аҳм.) 10. Ариқзовурлар алпақачон казиб, тозалаб қўйилган эди. (С. Назар.) 11. Самосваллар у ёқдан-бу ёққа вағилилаб ўтиб турибди. (С. Аҳм.)

276-машқ. Ўқнинг, сифат, сифатдон ва равишларни топиб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни тушунтиринг.

1. Жуvon ўтдек чакнаб турган кўзларини катта-катта очиб менга қараб турарди. (С. Аҳм.) 2. “Бу муғамбир, тангик шахзода Ҳиротда узок туролмайди”, -деди Хусайн олинда бораётган отликларнинг дўнир-дўнирига қулоқ соларкан. (И. Батъ.) 3. Мана энди ваҳший дарё даҳшатидан, ўрмондаги йиртқич хайвонлар ҳужуми хавфидан, тирикчилик машаққатларидан бутунлай қутулдинг. (С. Назар.) 4. Ҳамма ёқда сўлим ва осуда ёз кечаси ҳоким. (С. Аҳм.) 5. Бирдан муздек шамол эсиб, унинг баҳридилини очиб юборди. (С. Аҳм.) 6. Қран пастдан унча баланд кўринмаган эди. (С. Аҳм.) 7. Ёдимизда гўзал кўшиқларингиз, Дўстона, сермазмун, марокли суҳбат. Қарнат тоғидан ҳам каттарок эрур Ёнзга кўрғазилган. ҳўрмат, муҳаббат. (У.)

277- машқ. Ўқинг, равншларни топиб, тўлиқ морфологик разбор қилинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни морфемаларга бўлинг.

1. Аттанг, пўтўвкани шу ёкка олмабсиз-да. (С. Аҳм.) 2. Матлуба қурилиш қопгосига ишга келганига ишча бўлганди. (Э. Носиров.) 3. У мактабга биздан икки йил илгари кирганди. (К. Абуков.) 4. Рўнарада эгилиб ўсган арча кўм-кўк яшнаб турарди. (С. Юнусов.) 5. Айрилиқда ўтган вақт ичида ҳар иккисинда ҳам хийла ўзгаришлар юз берган, аммо улар ҳамон бир-бирларига интилардилар. (И. Батъ.)

278-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни топиб, туркумларга ажратинг. Ҳар бир туркумга оид иккитадан сўзин танилаб кўчиринг. Уларни тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Қаландарнинг шошилишини бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз кадамча юрмаган ҳам эдилар, «Ғоғи майдон» томондан от туёқларининг дунтури эшитилди-ю, каминшзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта тош йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт рўнарада, катта йўлнинг у юзидаги тепалиқда ҳам бир гуруҳ отликлар пайдо бўлди. Тепалиқда бирдан пайдо бўлган бу отликлар, қўлларида яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали қийқириқ билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда «Ғоғи майдон» томондан келаётган отликлар саросимага тушиб тўхтаб қолшди, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришди... (О. Ёқубов)

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

279-машқ. Ўқинг. Ёрдамчи сўзларни топиб, уларнинг мустақил сўзлардан фарқини тушутиринг.

1. Аскиябозлиги ва ганга чечанлиги учун Навоий уни севарди ҳам. (*И. Батъ.*) 2. Лекциялар ташкил этишни бошладик-у, афсуски, уларни маълум тартибга солиб, оқаргув ишларини ривожлантириб юборолмай турибмиз. (*О.*) 3. Бу масалани бир ёқлик қилмоқ учун Хиротта фақат амир Алишернинггина юбормоқлик мумкин. (*И. Батъ.*) 4. Бироқ Бухорога кетгунга қадар у синглиси Робияга кўп нарсаларни ўргатганди. (*И. Батъ.*) 5. Башарти ўз сўзи ва ё танкиди билан парити тараф қизарса ёки таъсирланса, унга иккинчи мартаба хужум қилмай қўяди, чунки дупман оёғи остида-да. (*А.Қод.*) 6. Ўқтам уйғонганда, унинг боши узра жийданинг кини-қизил шамалоқ повдалари шамолда вазмин тебранар эди. (*О.*) 7. Танзим нимжон, аммо руҳим снгил. Мен қилич кўтармаймен, бироқ сўзларим аввалгидай кескир. (*И. Батъ.*)

280-машқ. Ўқинг. Мустақил ва ёрдамчи сўзларни топиб, уларнинг грамматик хусусиятини киёслаб тушутиринг.

1. Хусайн бу ишни Алишергагина ишониб топшириш мумкинлигини тушунар, чунки у халқ ўртасида шоирнинг эътибори нақадар баландлигини биларди. (*И. Батъ.*) 2. Саидакбар хожи кутини бепарвогина очди-ю, кўзи тиниб кетди. Унда чиндан ҳам завқи бешиҳоя баланд ва серхафсала устанинг мўъжизакор санъати ўзининг бутун жозибасини намойиш қилиб турарди: бу «етти карокчи» юлдузининг гавҳар доначалари билан аке этган олтин узук эди! (*III.*) 3. Бундай муҳаббат на қилич дамидан, на жаллод доридан қўрқди. (*III.*) 4. Иродали, гўзал ва снгамкор Хадичабегим Хусайннинг қалбини батамом асир этганди: у ҳеч қачон ҳеч нарсани сўраб ўтирмас, балки талаб қиларди. (*И. Батъ.*)

Кўмакчи

281-машқ. Ўқинг, кўмакчиларни топиб маъноси ва вазифасини айтинг.

1. Юнус Ражабийнинг ўзбек музыка санъатини ривожлантириш учун қўшган ҳиссаси бебаҳо ва улкандир. (*С. Кароматов.*) 2. Гоҳо илон каби буралиб, Гоҳ бўлинар мингта ирмоқка. (*Мирм.*) 3. Бутун кўшинда Навоийга Мусабекдан кўра содиқроқ кинини тошини маҳол эди. (*И. Батъ.*) 4. Нағалли оғир этиклар эдинггина ёққан қор устида сабрсизлик билан депсинишади. (*Н. Т.*) 5. Шу йўлдан жўнаган пўлат паровоз, Худди шу йўл узра тўхтайдди соқин. (*Мирм.*) 6. Ёқуб... топишганча Самарқанд сари йўл олди. (*К. Мусеева.*) 7. Шу тарика малика бу ерда қиёмга қадар

бўлар, кейин қалъага қайтиб кетарди. (*К. Моисеева.*) 8. Ростўйлик билан инсон камолотга етишгай, Қўш тил бўлар эл ичра одамларнинг илони. (*Мирм.*)

282-машқ. Ўқинг, кўмакчиларни аниқлаб, уларни асл кўмакчилар, от-равиниш кўмакчилар ва феъл кўмакчиларга ажратиб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирга уч устун шаклида ёзинг.

1. Чеварасининг сурати келгандан бери кампир оромини йўқотди. Тошкентга қараб талпиниб қолди. (*С. Аҳм.*) 2. Космонавт бўлиш учун математикани, физикани яхши билиш керак. (*С. Аҳм.*) 3. Урушдан аввал қанақа яшашган бўлса, ундан кейин ҳам ўзгаришсиз бир хил умр бошланди. (*С. Аҳм.*) 4. Навоий шеърят оламининг ана шу шери билан беллашмоғи керак. (*Л. Батъ.*) 5. Бола-чакалардан тортиб кампирларга қадар барчаси далада меҳнат завқини сурадилар. (*О.*) 6. Қадимий фалакиёт олимларнинг китобати билан таниша борганинг сари, илгари сенга муаммо бўлиб кўринган жумбоқларнинг сирини аста-секин еча боришинг турган гап. (*К. Моисеева.*) 7. Ёлғиз майин, енгил шаббода Водий ичра таңхо теңтирар. Симоб каби тиник ҳавода Шитирлашиб япроқлар титрар. (*Ҳ. О.*)

283-машқ. Ўқинг. Кўмакчи отларни ва от кўмакчиларни аниқлаб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, улар орасидаги фарқни тушутиринг.

1. Кароматов унга Акбаров ва Тошев ҳақида саволлар берди. (*И.Қ.*) 2. У студентлар ичида энг яхши модаларни танлаб қиярди, сочини бўлса кунига ҳар хил причёска қилмаса, кўнгли жойига тушмасди. (*С. Аҳм.*) 3. Сўзлари орасида «Сўғд» ва «Хоразм» маданиятлари, Навоийнинг тили, Амударё тўғони масалаларидан бонлаб то атом бомбасига қадар турли мавзуларда ган борар эди. (*О.*) 4. Исмоилжон Бапиратнинг қўлидан чамадончани олиб, машина томонга юрди. (*С. Аҳм.*) 5. Нўлатжон ариқ бўйида, ўрилган пичанининг устида, чалқанча ётиб ашула айтмоқда эди. (*О. Ё.*) 6. Каттақон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкка кўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узокдан машина чироғини кўриб тўхтади. (*С. Аҳм.*)

284-машқ. Нукталар ўрнига *сари, билан, учун, бери, кейин, қадар, дову, ичра* кўмакчиларидан мосини кўйиб гапларни кўчиринг, уларнинг қайси келишик шаклидаги сўз билан келганини айтинг.

1. Юрак дала ... талпинарди. (*Мирм.*) 2. Умр – доно ... жуда қисқа, танбаи ... керагидан ортик узун! (*III.*) 3. У уйга яқинлашган ... баҳона топишга шошарди. (*С. Аҳм.*) 4. Зебихон шу тарика ўзини олисроқдан бир муддат намоёниш қилиб тургандан... гавдасини ғалатирок эгиб кескин бурилди-да, кетди. (*С. Аҳм.*) 5. Мажлис ярим кечага... чўзилди. (*III. Сиддиқий.*) 6. Юнус Ражабий халқ бойлигини тўшлаб, беиш томлик

китоб қилиб наир эди ва бу ... бен бебаҳо хайкал яратди. (С. Караматов.) 7. Шукрона айғ аввал парча нон учун, Сўнг кулгум сув учун шукрона такрор... (А.О.) 8. Узоқдан Навоийнинг қораси кўрингунига ... у амирнинг келишига ишонмасди. (Л. Батъ.) 9. Зулмат ... нур ёғилгандай, хувилаб турган ҳовли бир нафасда шодликка тўлди. (Ж. Абд.)

285-машқ. Ўқинг. Кўмакчи ва равишларни топиб, фарқини изоҳланг. Кўмакчиларни ўзидан олдин келган от ёки отлашган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Улар икки ёнидан қалин дарахтлар саф тортган теп-текис хиёбонлар, илон изи сўкмоқлар, кишига ажойиб эртақлар ҳадя эгувчи ғорлар ёнида бўлишди. (Ж. Абд.) 2. Яқинда ташкил этилган ўзаро мусобақаларнинг натижалари тўғрисидаги хабарлар ҳам вақт-вақти билан етказиб турилади. (Ж. Абд.) 3. Охири Туябулоққа яқин бир пионер лагерининг автобусини ёлланга тўғри келди. (Ж. Абд.) 4. Теналиклар устида қор уюмлари... тушга яқин эриб яна қумга сингиб кетардилар. (Ж. Абд.) 5. Шамси аввалига анграйиб туриб қолди-ю, кейин шошиб эгарга минди. (С. Аҳм.) 6. Нонуштадан кейин, одатдагидек, кийиниб, комбинат сари жўнади. (Мирм.)

Богловчи

286-машқ. Ўқинг, богловчиларни топиб, уларнинг грамматик маъноси ва вазифасини изоҳланг; тенг ва эрғаштирувчи богловчилар ўртасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Энди гоҳ мовий тус олиб, гоҳ қорамтир ранга кириб, гоҳ опшук кўпикланиб мавж ураётган денгиз тўлкинларини тез-тез келиб кўраркан, у буни айниқса яққол ҳис эди. (Л. Батъ.) 2. Лекин Қалаандарга на гўнг татиди, на қимиз! (О. Ё.) 3. Йўл шундай текис эдики, гўё биз қизил поёндоз устида кетаётгандай эдик. (К. Абуков.) 4. Айвондаги ғўлалар тамом бўлди, аммо тараппа қилинадиган ўғиллар ҳали уолиб ётарди. (К. Абуков.) 5. Меҳри билан кампир мангиналар ва уларда ишлаётган одамлар ҳаракатини кузата-кузата бўёқ ва пардозхонага ўтдилар. (С. Аҳм.) 6. Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу пулларнинг ихтиёрини сенга топшираман. (С. Аҳм.)

287-машқ. Ўқинг, богловчиларни топиб, тенг богловчиларнинг турларини аниқланг. Тенг богловчилар иштираётган гапларни кўчиринг ва богловчининг нима учун қўлланганини айтинг.

1. Малика на юриб чарчайди, на совуқдан шикоят қилади. (Ҳ. Ғ.)
2. Навоий фармонини хотиржам тинглади, вазирга иззат-иқром билан жавоб қилди, аммо унинг қалбида бўрон гурилларди. (Л. Батъ.)

3. Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин ҳали офтоб чиқмаган эди. (О. Ё.) 4. Дам салобатли, дам жозибадор янговчи танбур садоси тингловчини гўё сеҳрли қайиғи билан аллақандай мафтункор соҳил сари бошлар, гоҳ тебратиб, гоҳ тўлқинлатиб борарди. (Ж. Абд.) 5. Шоир ўзининг тинчлик, инсон ва унинг бурчи тўғрисидаги фикрларини бу дostonнинг мазмуни ва муқдарижасига сингдирди. (Л. Бать.) 6. Қасрда ён-яланг тўнланган бўлса, катта чойхона ё гузар бўлса, у ерда ўйин кўрсатади... (О.) 7. У кетди. У кетди-ю, ҳаёлимда ҳам пишин, ҳам аччиқ, ҳам қувноқ, ҳам аламли узук-юлук хотиралар қолди... (Ў. Х.)

288-машқ. Ўқинг, эргаштирувчи боғловчиларни топиб, турини айтинг; эргаштирувчи боғловчиларнинг турларини жадвалга жойланг.

Эргаштирувчи боғловчи турлари	Мисоллар
Аниқлов боғловчиси	
Сабаб боғловчиси	
Шарт боғловчиси	
Ўхшатиш боғловчиси	

1. Ҳамма гап шундаки, биз ҳали давлатнинг зўр харажатларини оқлайдиган катта қонлар тополганимиз йўқ. (Ш. Қ.) 2. Агар ким ҳаётдан олмаса таълим, Унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим! 3. Икки дўст қўлларини бошлари остига ёстик қилиб қум устида чалканча ёғинар, гўё шу ҳолатлари билан роҳат қилмоқда эдилар. (Ж. Абд.) 4. У ўзи кутмаган ҳолда йўлни қумлиқлар қаърига буриб юборган, шунинг учун машина ғилдирақлари... тез-тез тўхтаб қолар... эди. (Ж. Абд.) 5. На у ён, на бу ёнга бурила олмайсан, чунки икки томонингни ҳам ҳамроҳларинг эгаллаган. (Ж. Абд.)

289-машқ. Ўқинг, боғловчиларни аниқланг. Аввал тенг, сўнгра эргаштирувчи боғловчили гапларни кўчириб, боғловчиларнинг турларини устига ёзинг.

1. Бу тасаввурлар сизни шундай чулғаб оладики, гўё ҳамма нарса кўз олдингизда аста жонланиб бораётгандай туюлади. (Ж. Абд.) 2. Гоҳ кўзларини ўйнатар, гоҳ жилмаяр, гоҳ яна бошини кўкси узра тутиб турган даста гуллар ичига суқар эди. (Ж. Абд.) 3. Уни на тошқин, на бўрон, на ўт-олов емира олади, на зилзила, на тухмат қиличи кўпорингга қодир! (Ж. Абд.) 4. Асрлар бўйи сув чиқариш учун қурашлар боради-ю, лекин бу қураш охирига етмай қолиб кетаверади. (Ж. Абд.) 5. У дўстининг бевақт келганига ажабланмади, чунки уларнинг ҳаётида бундай тунги учрашувлар қўн бўлиб турарди. (Л. Бать.) 6. Агар ҳар ким биттадан дарахт Ўтқизганда, бугун дунёни Бошдан-оёқ боғ қилиш

мумкин! (У.) 7. Тинчлик ва озодлик унинг кўниги, Дўстлик ва хамкорлик унинг байроғи, Ҳаёт, шодлик ва бахт унинг йўлдоши... (У.)

290-машқ. Ўқинг, билан қайси ўринда кўмакчи, қайси ўринда боғловчи вазифасида қўлланиганини айтинг, фарқини тушунтиринг.

1. Салим ота билан йигитлар меҳмонни иззат-иқром билан кузатиб ташқарига чиқипди. (С. Аҳм.) 2. Мажидиддин билан Навоий юзларида табассум билан охишта гаплашаётганлари туфайли, ўтирганлардан ҳеч ким улар ўртасида яккама-якка кураш бораётганини пайкамади. (Л. Батъ.) 3. Алёна, Гулхайри, Музаффарлар чарчани нималигини билмай, яъни иштиёқ билан жон қойитишлари энг қолоқ бўлганларни ҳам уйқудан уйғотди. (Ж. Абд.) 4. Алишер шаҳзода билан гаплашишга ошикмади, у Бадиуззамонни ва Балхдаги шароитни яқиндан, синчиклаб ўрганмоқчи эди. (Л. Батъ.) 5. Экскаватор билан скреперларни ишга солишга ҳожат йўқдир. (Ж. Абд.)

291-машқ. Ўқинг. Кўмакчи ва боғловчиларни аниқланг, уларни морфологик таҳлил қилинг.

1. Фил сингари хартумлари билан ер титкилаётган улкан экскаваторлар ботмон-ботмон тупроқни кирғоққа отмоқда эди. (Ж. Абд.) 2. Инсон гўзалик учун интилади, ёрқин уфқлар сари ошиқади. (Ж. Абд.) 3. Агрегатлар океан узра сузиб юрган кемаларни эслатади. (Ж. Абд.) 4. Ўйчан ва вазмин Алишер ёлғизлиқни севар, аввалгидек боғда, қоғоз ва қалам тутган ҳолда соғиниб ўтирарди. (Л. Батъ.) 5. Осмон шу қадар бегубор, шу қадар кўм-кўк кўринарлики, гўё ҳеч қасрда бунақа тириклик бўлиши мумкин эмасдай. (Ж. Абд.) 6. Моҳидил электр плиткани ёкиб, чой қўйгушга қадар ҳам Зубайда ташқаридан нигоҳини олмай тураверди. (Ж. Абд.)

Юклама ва модал сўзлар

292-машқ. Ўқинг. Юклама ва модал сўзларни тоғиб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни изохланг.

1. Одам кўлигина одамга абадий ҳайкал қўйишига ана ўшанда ишонганман. (С. Аҳм.) 2. Афтидан, энелон бу ерда тўхтамайди. (И. Р.) 3. Худди шу пайт саломхона эшиги охишта очилиб, устод кўринди. (О. Ё.) 4. Ҳали хабаринг йўқми? Асрора олам қасалхонадалар-ку. (С. Аҳм.) 5. Бахтимга, қизиллар ўз вақтида стиб келиб қолишди-ю, мен тирик қолдим, фақат шу бир ёк кўзимдан айрилдим. (Иван Ле.) 6. Бизнинг фарёдимиз ҳатто ота-оналаримизнинг ҳам қулоғига кирмас эди! (А. Қ.) 7. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. (С. Аҳм.)

293-машқ. Ўқинг, юклама ва модал сўзларни топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, турларини кавс ичида кўрсатинг.

1. Топшкендан келган хар хил мутахассислар проектни тузиш учун эртагаёқ чўлга сафар қилинади. (О.) 2. Дарҳақиқат, бугунги сайр умрбод эсда қоладиган бўлди. (Ж. Абд.) 3. Номини унутмас халқлар, замонлар, Жонажон шонининг бахти ҳам шу-да. (У.) 4. Балки шу турилда дунёга келадиган янги-янги далаларни, боғларни, яйловларни кўз олдига келтираётгандир? (Ж. Абд.) 5. Тик этган овоз эшитилмас, фақат шамолда тебранган терак барглариғина интирларди. (Л. Бать.) 6. Гиёҳ уймаган жойларда кичик-кичик гулзорлар, шинам-шинам хиёбонлар, икки каватли уйлар, ҳатто кўчалар ҳам пайдо бўлган. (Ж. Абд.) 7. Нима, мен ўзим учун ишлаётиманми, ранс бува? Бошқаларнинг ишига алоқам йўқми? (Х. Н.) 8. Ниҳоят, куёш булут орасини ёриб чиқди. (С. Б.)

294-машқ. Юкламалар иштирак этган гапларни кўчириб, юкламаларнинг тағига чизинг, турлари ва маъно хусусиятини изоҳлаш.

1. Худди бинога яқин жойда бир гуруҳ одамлар донра қуриб, ўйинга туша бошладилар. (Ж. Абд.) 2. Вой, илм увол эмасми, нега ишламайсиз? Ҳозирги замонда сичкон тутмайдиган мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади-я! (А. Қ.) 3. Топди-ю, шу ондаёқ қайта йўқолди. (С.Анорбоев) 4. Аммо табиатида бир хил қиборлик ҳам мавжудки, бу, шубҳасиз, ҳаммага ёқармас, ҳатто, кишида бир оз хайиклиш ҳам уйғотади. (Ж. Абд.) 5. Ахир хар бир давр ўз романтикасини яратади-ку! (Ж. Абд.) 6. Шу жазирамада...ўз даласига ўғит ташигандлари учуноқ мен орденларимни ҳаммасига битта-битта тақиб қўйгим келяпти ҳозир. (О.)

295-машқ. Ўқинг, шакли бир хил ёрдамчи сўзларнинг вазифасига кўра номини айтиш.

1. Салимов билан Пардавой останага қадам қўйишлари билан, Қудрат ўзини четга олди-ю, келган томонига қараб чола кетди. (Ж. Абд.) 2. Болаларки, шундай деяётган бўлса, катталарнинг оғзида нима гап? (И. Р.) 3. Одамлар келаётибди-ю, сиз кетасизми? (А.Қ.) 4. Шунинг билан, бировнинг бахти юзида – ҳусни жамолида бўлса, сенинг бахтинг – бошингда – доно қизсан. (Ё. Шукуров.) 5. “Нима гап эканини тушунтириб берарсиз балки”, – деди. (А. Чаковский.) 6. Мен буйруқнинг ўзиниғина эмас, балки шу буйруқнинг қандай аҳамиятга эга эканлигини ҳам билиб олишим муҳим. (А. Чаковский.) 7. Шундай ажойиб одамлар бўладиларки, уларни мансаб ҳам, даража ҳам, шон-шухратлар ҳам ўзгартирмайди. (Х.Г.) 8. Бу катта шаҳарда улуг мадрасалар, санъатнинг

бутун мўъжизалари билан безалган бой саройлар ҳам боғчалар, ҳавойи кўшклар кўп эди. (О.)

296-машиқ. Ўқинг, юклама ва модал сўзларни топиб, уларни тўлиқ таҳлил қилинг.

1. Хуллас, акасига тенг келадиган йигит йўқдай эди дунё-да. (Ж. Абд.) 2. Моҳидил учун бу учрашув катта мукофот, албатта. (Ж. Абд.) 3. Афтидан, мустакил ҳаёт кечирмоққа илк бор кадам қўйиш ҳам кишида хаяжон уйғотар экан. (Ж. Абд.) 4. Фақат Мастура холагина каттиқ меҳр қўйганидан, у билан худди беморга муомала қилгандай жуда мулойим ва эҳтиёткорона сўзлашарди. (Ж. Абд.) 5. Ахир жўнар пайтида хат ёзиш... ваъда бермаганмиди? (Ж. Абд.) 6. Менимча, улар машинада кетдилар. (Ю. Семёнов.) 7. Хайрият, шунақа ўртоқларингиз ҳам бор экан! (Ш.) 8. О д и л о в. Ғайрати-ку яхши, лекин ўжарлиги ёмон! (А. Қ.)

297-машиқ. Ўқинг. Кўмакчи, боғловчи, юклама ва модал сўзларни топиб, морфологик таҳлил қилинг.

1. Қишлоқнинг у бошидан бу бошига етгунга қадар бирор кимсанинг қораси кўрингани йўқ. (Ж. Абд.) 2. Фақат ширин хотираларнигина эсланга уринишди. (Ж. Абд.) 3. Одамнинг характерини ўзгартиришдан қийин нарса йўқ. (Ж. Абд.) 4. Эртадан бошлаб беш йил ичида орттирган назарий билимини амалда намоёни қилиши керак. Шунинг учун охириги бор дарсликларни кўздан кечирмоқда, чоғи. (Ж. Абд.) 5. Афтидан, уларнинг кўпчилиги кечаги бўрон етказган шикастларни тузатиш, кум тўлиб қолган хандакларни тозалаш билан банд. (Ж. Абд.) 6. Ахир, киши янапи, қурапи, яратиш, бахт учун туғилмайдими?! (Б. Давитов.) 7. Вой, ғалати гапи гапирасиз-а, домласи, она ўз боласига ёмонлиқни раво кўрадимиз? (А. Қ.)

298-машиқ. Ўқинг. Мустакил ва ёрдамчи сўзларни топиб, уларга тўлиқ характеристика беринг.

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса, умри барбод бўладигандек кўркади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчилиқнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси бағтар совуғанини сезиб, ҳозир таъби тиррик бўлиб борапти. (П. Қодиров)

Уидов ва тақлид сўзлар

299-машиқ. Ўқинг, уидов сўзларни топиб маъно ва грамматик хусусиятини тушунтиринг.

1. Куллуқ, куллуқ, ўртоқ вакила, ҳовлидагиларга мен ўзим яхшилаб тушултириб қўяман. (С. Ан.) 2. "Хўн? - деди Ҳасан йўлда, - демак, сен мотористка бўлмоқчисан?" (Ибодол.) 3. Ҳа, баракалла! Ана энди чинакам фронтчи киз бўлдингиз. (З. Фатхуллин.) 4. О, дўстлар, биласиз бахт учун қуран Неча-неча аср давом эггани. (У.) 5. Ҳовлида кий-чув, чапак бўрони авжга чиқди. (О.) 6. Қўн хўкизим, жуфт мугизим, Омочни торт, чу! (Мирм.) 7. Салом, эй лайингани маҳбубам, асسالом, мухаббатим! (М. Қориев.) 8. «Вой-бў-ў... - деди Моҳидил севинчи тошиб, - шунча гул-а!» (Ж. Абд.)

300-машқ. Ўқинг, ундовларни тошиб, турлари ва ғандаги вазифасини айттинг. Аввал хис-хаяжон ундовлари катнашган, кейин буйруқ-хитоб ундовлари катнашган ғашларни кўчириб, ундовларнинг тағига чизинг.

1. Қанот ёзиб учдик, 1ўё «Офарин!» деб бокди дунё. (Э. Раҳим.) 2. Хўн-хўн, оббо, ҳалёб бир ғанин ғанираверасиз-да, - деди Тенабой, жаҳли чиқиб. (М. Исм.) 3. - О-о-о... инн чатоқ, Назирқул! - деди у тиззасига шапалоқлаб осмонга караб қолиб. (Н. С.) 4. Вой-вў, ҳамма ёқ - гул. (Ҳ. Г.) 5. Ўххў, жуда активистка бўлиб кетибсан-ку! (Г. Г.) 6. Хушвақт сурувини ... кўрага ҳайдамоқчи бўлди: «Қур-эй, қур-эй». (С. Нуоров.) 7. Қўркмас ну ерда, акселинкислоб ўчоғида? Эҳ, бечора бола, маъсум инвалид. (Н. С.)

301-машқ. Ўқинг, отланган ва отланмаган ундовларни тошиб, уларнинг ғандаги вазифасини айттинг.

1. Бай-бай-бай! Мунча ҳам ширин ухлангн! Менга бер-чи, бола кўтарини эсимда бормикин... Ўхў! Ползоп киз бўладиганга ўхшайди-ку. Баракалла. (А. Қ.) 2. Лайин ва Ширининин охи, қадимий пашмакомнинг ҳазин мунги синган Нигоранинг қачбидан... Штрауснинг мелодиялари жой олд. (С. Ан.) 3. Эй сўз санъатининг Аскар тоғлари, Юксак шеърятининг шаън булоқлари, Санъат майдонида чиқарганлар ном, Ассалом алайкум! Салом! Ассалом! (У.) 4. Балин, бу шаронгта мослашини белгиси. (С. Ан.) 5. Ва беғзи қилган иншидан пушаймоним ва оҳим йўқдир. (Ҳ. О.) 6. - Бас! - Нигора сапчиб ўршдан турди. - Суюнчи олгани келдингизми? Раҳмат сизга! (С. Ан.) 7. «Чу! чу...!» деб отини савалади. (С. Ан.) 8. Ер қуррасида қадим-қадим замонлардан янграган муеикий «Қур-эй!» булдан кейини ҳам тинмайди. (С. Нуоров.)

302-машқ. Ўқинг, ундовларни аниқланг. Тузилишига кўра турини (солда, тақорланган, жуфт, кўшма) айттинг.

1. «Пингт», - деди. Ҳалиги иккита чўғ йўқ бўлди-қолди. (С. Ан.) 2. Эҳ-ха, бу болалар қачон улғаяди-ю, қачон ўзининг понини тошиб ейдиган бўлади. (Г. Г.) 3. Ўх, ўх, ўх! Жуда ярашсингиз-ку, Хуморхон!

(А. Қ.) 4. Неча марта олдинга кирдим. «Хо раис, чорвага аҳамият бер, хо раис...» – деб оркангдан эргашиб юрдим. (И. Р.) 5. Эҳ, Комил, Комил, қачонгача оёғимга тушов, йўлимга гов бўласан! Ана, ана чирок... Ана Ботирнинг сигнали. Келяптилар. Йўлини тўсмасанг, тўппа-тўғри уйига қараб кетиши мумкин... (И. Р.) 6. Кунлардан бир куни Саидғози Ашир билан гаплашиб ўтириб: «Хў, у куни раиснинг олдида рангинг ўчиб кетди, нима бало?» – деб қолди. (С. Ан.) 7. Хайр. Бахтимга саломат бўлинг, ойижоним. (С. Ан.) 8. Ана ота-бола. Қизчасининг кўлидан ушлаб олиб кетяпти. (И. Р.) 9. Мана, Раънохон. Ма, қизим, жуда ширин эскимо экан. (И. Р.)

303-машқ. Ўқинг, таклид сўзларни топиб, уларнинг ўзига хос лексик-грамматик хусусиятини, нимага таклид қилинганини (таклид объектини) изоҳланг.

1. Така-так... така-так... Така-тук... тақ-тақа-тук... Поезд пишкириб олга чопарди. (Н. С.) 2. Қўрққанимданми ёки совукданми калт-калт титраб секин сўрадим. (Н. С.) 3. ...Оғзини катта очиб, эснаб олиб, сўнг «миёв-миёв»лаб дадамнинг пинжига кирадиган Мош ҳам сандални тарк этган эди. (Н. С.) 4. Назира олдинга кадам ташламокчи бўлган эдики, унинг кўз олдидан бир нарса лип этиб ўтиб кетди. (Н. Бирюков.) 5. Бўрон Мирний устида ғувв, ғувв, ғувв деб наъра тортяпти. (Ю. Смул.) 6. Қачон карама, хиринг-хиринг кулаверади. (Ж. Абд.) 7. Майсазорни оралаб... Бир она типратикан Ўрмалар диконг-диконг. (Р. Неъмат.)

304-машқ. Ўқинг, таклид сўзларни топиб, турларини айтинг. Гап бўлагини сифатида қўлланган таклидий сўзларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирга қўчиринг.

1. Тер окарди манглайда дув-дув. (Мирм.) 2. Гуп, гуп, гуп, гуп... уради дизель. (Мирм.) 3. Ноғоранинг серзавк так-туми Сари каби чулғайди қаддин. (Мирм.) 4. Олимжон тут ва тераклардан чирт-чирт этиб дув тўкилаётган япроқларга кўмилиб бир лахза хаёл суриб турди. (Х. Н.) 5. Дарёнинг нариги томонидаги уфқка қадар қулоч ёйган қумликлар жимир-жимир қилади. (Ж. Абд.) 6. Чой қоғозини бурдалаб ташлагандек ой тангалари сув бетида милт-милт оқади. (С. Аҳм.)

305-машқ. Ўқинг, якка ва такрорланган ҳолда қўлланган таклид сўзларини топиб, маъносидаги фарқни ва гапдаги вазифасини айтинг; уларни икки устун шаклида ёзинг.

1. Ташқарида от туёқларининг дупури эшитилди. (О. Ё.) 2. Ғир-ғир эсар эди кузги шабада, Чирт-чирт этиб тушар эди япроқлар. (С. Назар.) 3. Ширр... этганда ўт тушмасин зинҳор Пахтакорнинг анор бағрига. (Мирм.) 4. Ҳовлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар

эшитилар, эшиклар шарақ-шурук очилиб-ёшилар эди. (О.Ё.)
5. Мўрилардан тутун буркади, Гур-гур ёнар қок ғўзапоя. (Мирм.)

306-машқ. Ўқинг, отлашмаган ва отлашган тақлид сўзларни топиб, уларни ўзи боғланиб келган суз билан бирга кўчиринг. Тақлид сўзлардаги эгалик, келишиқ аффикслари тагига чизинг.

1. Майна уйда ёлғиз ўтириб уй томини чертаётган ёмғирнинг тақир-туқурини тингларди. Тақир-туқур яна зўрайди. (Ш.Тошматов.)
2. Тешаларнинг тақир-туқури, курувчиларнинг бақириб-чақиритганларини, хатто ҳавонини қоплаган тўзон ҳам Навоийга лаззат бағишларди. (Л. Батъ.)
3. У клуб ва чойхонадан ўтгач, ўзидан бир оз нарида ғарч-ғурч босиб кетаётган бир печа қолхозчиларни кўрди. (О.)
4. Сувнинг шилдири-шилдири кучайди. (С. Аҳм.)
5. Ҳеч қутилмаганда катта кўча томонидан поғоранинг «тақа-туми» эшитилиб қолди. (И. Т.)
6. У духобадай майини, ширали овози билан сўзларкан, плёнкалар шириллаб айланар, фотоаппаратларнинг чакмоқлари йилт-йилт ёниб-ўчар, авторучкалар оқ қоғозларда китирларди. (Ҳ. Ғ.)
7. Болохона бўғотларидан мусичаларнинг хув-хуви, попушакларнинг кукуси эшитила бошлади. (И. Т.)
8. Оқ-сарик юзли, оқини-сарғиш сочли озғингина капитаннинг қомандаси билан йиғитлар апила-тапила сафга тизила бошладилар. (Ҳ. Ғ.)

307-машқ. Ўқинг, ундов ва тақлид сўзларни топиб, ўхшаш ва фарқли томонларини айтинг, уларга тўлиқ характеристика беринг; “Ундовлар” ва “Тақлид сўзлар” сарлавҳаси остида икки устун шаклида кўчиринг.

1. Сув жимир-жимир қилиб оқяпти. (С. Аҳм.)
2. Оркестр тинмай ғат-ғут, гумбир-гумбир қилиб турибди. (С. Аҳм.)
3. Э-э, келинг, Оқшаҳон опа, қайси автобусда келишингизни билмаганим учун кутиб олгани чиқолмадим. (А. Қ.)
4. Тўрт томондан... ғир-ғир югуриб чиққан машиналар сквер майдони орқали ғат-ғут билан яна яшилликлар кўйинга учарди. (О.)
5. О, қизларнинг, аёлларнинг қўллари, уларнинг оҳангдор, аниқ, илдам ҳаракати! (О.)
6. Тун сукутини от туёқларининг дунури бузди. (О. Ё.)
7. Тошкент вокзалидаги кузатув, чўлдаги дастлабки учрашувлар – ҳаммаси... лип-лип кўрина берди.. (Ҳ. Ғ.)
8. Қих-ких, ҳа бормисан. (Л. Маҳмудов.)
9. Фақат вагоннинг бир мақомда тебранишиндан чиқаётган тарак-туруқ ҳоким эди. (С. Аҳм.)

308-машқ. Ўқинг. Кўмақчи, боғловчи, юклама ва модал сўз, шунингдек, ундов ва тақлид сўзларини аниқлаб, уларнинг маъно ва вазифасини тушуниринг. Ажратиб қурсатишган сўзларни морфемаларга бўлинг.

1. Демак, у ишончли қўлда. Унинг тақдири хақида ғамхўрлик қиладилар. (Ш.)
2. Унинг дам у ёкка, дам бу ёкка сакраб гул териши қапалак орқасидан қувлаган ёш болани эслатарди. (Ж. Абд.)
3. Вой-ей,

ўшанга хафа бўлиб ўтирибсанми, аллақачон қайтиб келган. (Л. Маҳмудов.) 4. Холидага хат ёзиш учун уч марта қоғоз-қалам олдим-у, аммо ёзолмадим. (Ў.Х.) Икковлари жийдазор оралаб, дала томон юришди. (О.) Январнинг ўн бешиди колхозлар ёппасига чўл сари отланди.. (О.) 7. Овулга тушган кўнокни эт билан, кимиз билан сийламаган козокни булар козок демайди. (С. Аҳм.) 8. Ассалому алайкум, Роҳила кенжойи, яхши келдингизми? (Л. Маҳмудов.) 9. Чол шилдир-шилдир оқаётган арикча бўйлаб борарди. (С. Назар.)

309-машқ. Ўқинг. 1. Мустақил сўзларни аниқлаб, қайси сўз туркумига киришини айтинг. 2. Ёрдамчи сўзларни топиб, турлари ва вазифасини тушунтиринг. 3. Ундов ва тақлид сўзларни топиб, уларнинг мустақил ва ёрдамчи сўзларга ўхшаш ҳамда фарқи хусусиятларини изоҳланг.

1. Солдат. Юлдузли қалпоқ, яшил гимнастёрка, ғалифе пиним, йўғон камар, кирза этик. Қадам босганда ер гурсиллайди. Мен йигитларнинг армияга кетаётгандаги киёфаси билан армиядан қайтгандаги киёфасини фикран таккослаб кўраман. Ер билан осмонча фарқ. Хизматга чакирилган озғин, рангпар йигитлар кўзлари чакнаб, порғул, кип-кизила бўлиб қайтишади. Армия – йигит учун чиникили мактаби. Бунинг устига, йигит армиядан ҳунарсиз қайтмайди. (Х. Г.)

II. Пастдаги сой ва сой бўйидаги кўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша бошлаган ҳам энди, қаердадир олдинда, оламни чулғаб олган майини қоронгиник орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Гулхан хийла олинса ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўланкалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, кўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйнатиб юрган суворилар кўринди. (О.Ё.)

СИНТАКСИС

Сўз бирикмаси

310-машқ. Магнини ўқиб, гапларни аниқланг. Ҳар бир гапни сўз бирикмаларига ажратинг.

1. Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни афзал. (Ғ.Ғ.) 2. Кетма-кет келаётган қурувчилар, техниклар, туپроқ қазувчилар, монтажчилар учун биринчи навбатда макон керак. (Ж.Абд.) 3. Хусайн Бойқаро Навоийнинг уйида уч кун ўтирди. (М.Осим) 4. Тонгги салқин ўрнини аста илқ шабада тафти эгаллай бошлайди. (Ж.Абд.) 5. Фармонов бу жувонини даштда бир-икки марта кўрганди. (О.Ё.) 6. Вазира Шерзоднинг

бу далилини ҳам янши еиёҳ билан белгилади.(П.Қ.) 7. Эртасига Эргаиш куни бўйи рўзгор ишлари билан овора бўлди. (Ас.М.) 8. Намозбой бу гал ишни сал бошқачарок танкил этган. (Х.Т.)

311-машқ. Ўқинг. Гаилар таркибидаги фразеологик бирикмаларни аниқлаш, сўз бирикмаларидан фарқни тушунтиринг.

1. Қон қорайиб қолди. Пасткам тепаликлар қуршаган Жаркок денгиздаги чарогон кемадай узоқ-узоқлардан кўриниб турибди. (И. Р.) 2. Абзамнинг ҳафсаласи пир бўлиб, тарвузи қўлтигидан туңди, баттар тер босди. (Ш.) 3. Ишга иўғиниб кетганидан қўлонга гап ҳам қирмайди. (С. Назар.) 4. Бу яшнаб турган гул қанчадан-қанча кишиларнинг бахридидини очарди. (С. Аҳм.) 5. У шундай остиш-устин бир вақтда бир ўк билан икки куёни урмоқчи бўлди. (П. Т.)

312-машқ. Ўқинг. Сўз бирикмаларини аниқлаш. Факат ёрдамчи сўзлар воситасида тузилган сўз бирикмаларини кўчириб, турини айтгинг.

1. У ҳамини олдинга, қамолот сари интилди. Хўш, қамолотнинг ўзи нима? Қамолот улкан меҳнат ва инсонга инебатан чуқур меҳр-мухаббатдир. Қамолот кишининг ўз истеъдодини юксалтириши ва билимини бойитишидир. Энг муҳими шуки, киши ўзи орттирган билимини бошқалар билан ўртоқлашмоғи лозим. (Л. Батъ.) 2. Қаримжон билан иккаламизга айвонга жой қилиб беришди. Майин шамол дарахт япроқлари билан сўзлашаётган каби, узоқдан сой шивирлайди. Кўргоннинг орқасида булбул хонини қилади. Гулларнинг ёқимли исидимокка уради. Уйқум ўчиб, нотанин ерларнинг сеҳрли тунги манзарасини томонга қилиб ётдим. (С. Юнусов.)

313-машқ. Ўқинг. Аффикелар ёрдамида, ёрдамчи сўзлар воситасида, шунингдек, интонация орқали тузилган сўз бирикмаларидан иккитадан кўчириб, бирикма ҳосил қилишда иштирок этган воситалар тағига чизинг.

1. Ирода инсоннинг қудрати, севиши ва севилиши, нафрати ва қувончи, вафоси ва инпончи демакдир. (Ж. Абд.) 2. Навоний кекса дўстига Хоразмийнинг «Мухаббатнома»си билан сандал дарахти пўстлогининг ширасидан тайёрланган қимматбаҳо дори ҳадя этди. (Л. Батъ.) 3. Турли миллатдан танкил тонаётган бу улкан онла Қизилқумда ҳақиқий дўстлик қасрини ўрнатмоқда эди. (Ж. Абд.) 4. Давлат ишларида сиз каби олижаноб зотлар қанча кўп бўлса, юртимиз шунчалик тез равишда тинчликка эришарди. (Л. Батъ.) 5. Тепақўргонда янграган қарнай-сурнай овозлари бутун кенгликлар сари парвоз қилди. (Ж. Абд.) 6. Қулги бир нафас тинмаса ҳам, вақт жуда секин ўтмоқда эди. (О. Ё.)

314-машқ. Ўқинг, тенглашиш ва эргашини йўли билан боғланган сўз қўшилмаларини аниқлаб, улар орасидаги фарқни тушунтиринг. 1. Тенг

богланиш йўли билан тузилган сўз қўшилмаларини кўчириб, боғловчи воситалар тагига чизинг. 2. Эргашиш йўли билан тузилган сўз қўшилмаларини кўчириб, ҳоким ва тобе сўзларни белгиланг.

1. Пастликларда ғуж-ғуж писта дарахтлари, азамат тошлар орасида синкага солингандек кўк сув гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди. Сойнинг нариги томонида яланғоч тоғлар юксала-юксала водий йўлини тўсиб ётибди. Унинг кизил чўккиларига офтоб тушиб турибди. Ўнгирилларда саратондан яшириниб қолган қор уюмлари кўринади. (С. Аҳм.) 2. Қишлоқлардан, яқин-узоқ далалардан пахталар, қовун-тарвузлар, ҳашак-пичанлар, дон-дун, ўтин-ёғочлар, маккапоя, ғўзапоя, беда ва бошқа нарсалар юкланган аравалар шаҳарга пайдарпай келиб туради. Катта йўллар бўйидаги дарахтлар, уйлар, деворларгина эмас, от-улов юрмайдиган жин қўчалардаги, ҳатто қўча юзидан йирок ҳовли-майдонлардаги дарахтлар, уйлар, деворлар ҳам худди осмондан тупроқ ёққандек икки энли чанг остида сўррайиб ётади. (М.Исм.)

315-машқ. Ўқинг. Ҳар бир гапда нечта бирикма борлигини ва улар қандай муносабатга киришганлигини айтинг. Мослашув йўли билан бириккан сўз бирикмаларини кўчиринг.

1. Тракторчиларнинг овқатланиши ва дам олиши учун Анорхоннинг тақлифи билан қолхоз дурадгорлари қўчма шийпон ясаб берган эдилар. (И. Р.) 2. Жўра қуёшнинг иссиқ нурлари сочилиб турган мана бу осмонни севади, оқ олтинлар етиштирган мана бу ерни севади. лазиз мевалар, соя-салқинлар берган боғларни севади. (Н. Бирюков.) 3. Э, ўрток Одинаев, ҳар бир командир ўзининг жангчиларини ўз фарзандидек яхши билишга, эсида сақлаб қолишга мажбур. (Ф. Ниёзий.) 4. Навоий шарафига тантанали қабул маросимлари ўтказилди, зиёфатлар берилди. (Л. Батъ.) 5. Чол ўрнидан туриб яна гуллар орасига кириб кетди. (С. Аҳм.) 6. Сиз қозоқ халқининг севги, саломин, Дўстлик ҳақидаги ширин қаломин, Қардошлиқ туйғусин ола қелдингиз, Қалбимизга севинч сола қелдингиз. (У.)

316-машқ. Ўқинг. Бошқарув муносабатидаги бирикмаларни кўчириб. бошқарувчи (ҳоким) ва бошқариловчи (тобе) сўзларни аниқланг. улар қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

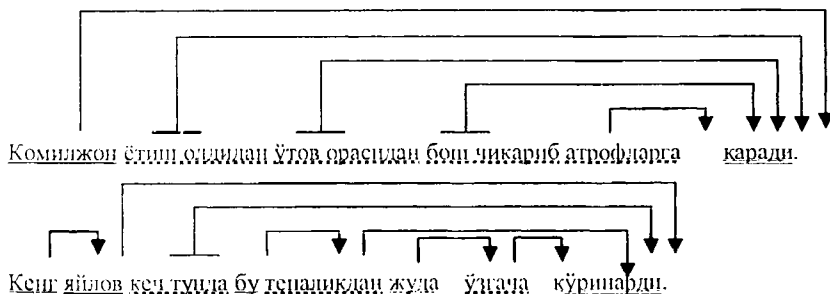
Бутун юртда қизғин иш борарди. Навоий савдогарлар ва сайёҳлар учун ҳамма йўлларда работ ва қарвонсаройлар қурдириш, қўпроқ мадраса, мактаб ва шифохоналар барпо этиш, ариқлар қаздириб, қакраб ётган ерларга сув чиқариш; ўтмишнинг қимматбаҳо ёдгорлиқларини вайронгарчиликдан асраб қолиш, олим ва шоирларни қўллаб-қувватлашга интиларди. Буларнинг ҳаммаси муқтасил назорат қилиб

туришини, сабот-матонат билан меҳнат қилиб, катта маблағлар сарфланиши талаб этарди. (И. Батъ.)

317-машқ. Битишув йўли билан тузилган сўз бирикмаларини топиб кўчириш, уларнинг ифодаланиши ва бошқа бирикмалардан фарқини айтиш.

1. Серфайз баҳор даракчиси бўлган бу хаво Саодатнинг дилига қуйилди, руҳи яна ҳам тетик тортиб кетди. (И. Р.) 2. Мактабнинг катта залида созанидалар саф тортиб музыка чалмоқда. Ёшлар бирин-кетин рақсга тушмоқда. (И. Р.) 3. Саодатнинг юраги соф севгига тўла эди. У ёшлигидан кишлоғи, онаси, жажжи синглисини севарди. Мевазор боғни, унинг ҳар бир туп ўриғи, олмаси, гилосу олчасини, гулини, кушларини, куёсин, ойи, юлдузлари ва оқин сувларини чин қалбдан яхши кўрарди. Кейин бу қалбга Баҳодирнинг илик нафаси, отанинги муҳаббати қўшилди. (И. Р.) 4. Улар новиллаб оқаётган дарё бўйида жимгина туришарди. Ўйноқи кўклам оли бу қўналоч бахтиёр ёшларнинг бонига хунбўй ис таратиб турган олма гулларини ёғдирарди. (К. Моисеева.)

318-машқ. Ўқинг. Гаплардаги сўзларнинг боғланишини аниқлаб, намунадагидек схема билан кўрсатинг.

1. Узоқ-узоқларда гулханлар товланади. Ҳамма ёқ жимжиг. Бу жимликни узоқ-узоқларда ҳуриган кўрикчи итларнинг овозигина бузмоқда. (И. Р.) 2. У кечкурун ва кечаси бўлган ҳамма гапларни фикран қайтарди. Бегуний билан суҳбатини атайлаб секин, тўхтаб-тўхтаб такрорлади. Ҳар бир сўз ўз маъносидан кўра кўп даража аҳамиятли туюлди. Ҳеч ким ҳеч қачон Ҳусайн билан бундай гаплашмаганди. Унга худди мана шу керак эди. (В. Смирнова-Ракитина.)

319-машқ. Ўқинг. Сўз бирикмаларини топиб, улар таркибини сўз туркумлари жиҳатидан таҳлил қилиш.

1. Комилжон ўрнидан туриб атрофга назар ташлади. Атрофда тепалиқлар, қирлар, қорли тоғларгина кўринади. Тоғлардан бегубор

ёкимли шабада эсмоқда. Тоғ қушларининг сайраши кўйларининг маъраган овозларига жўр бўлмоқда. Тўрғайлар майсалар ичида йўрғалаб юрибди. У камашган кўзларини укалаб астойдил каради. (И. Р.) 2. Моҳидил ташқарига югуриб чиқиб, қуйловчини қидириб топишга, кўришга ошиқди. (Ж. Абд.) 3. Мўмин Мирзони қалъага келтириб камашган қуни Навоий Машҳадда эди. (Л. Батъ.)

ГАП

320-машқ. Ўқинг. Гапларни аниқлаб, тегишли тилиш белгиларини қўйиб кўчиринг. Гапнинг сўз ва сўз бирикмасидан фарқини тушутиринг.

Ҳамид Олимжонга акалли Пушкин ёшига етми ҳам насиб бўлмади у бор-йўғи салкам 35 йил яшади ва шундан йигирма йили давомида муттасил ишлади ва ёзди адабиёт ҳақида унинг номисиз, илҳомисиз ёзилган бирорта мақолани топиб беринг-чи унинг номи тилга олинмаган бирорта шеърый анжуман ёки мушоирани эслайсизми шу йиллар ичида, яъни адабиётимизга икки-уч янги авлод кириб келган давр давомида ва ҳозир, шу қушларда ҳам, Ҳамид Олимжонни, Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Ғафур Ғулом қаторида, ўзинга устоз деб билимаган бирорта ижодчи борми. (Ҳ. Ғулом.)

321-машқ. Ўқинг. Гапларнинг ифода мақсадига кўра турини аниқлаб, фарқини айтинг.

1. Биров ён бағирдан гул тергани, биров бўлоқ сувидан ичгани тарқаб кетди. (С. Аҳм.) 2. Оламни қуёш, инсонни ним ёритган. Билмаслик айб эмас, ўқимаслик – айб. (Ш.) 3. Комбинатта борганисан ўзинг? Қирк минг одам ишлайди. (С. Аҳм.) 4. Дунёда эя ва ёрга хиёнат қилишдан, золимга дўст бўлишдан ҳам кўра оғирроқ, разилроқ, мудҳишроқ жинойят борми? (С. Аҳм.) 5. Бу – бизнинг чинакам бағоят ёшимизнинг биринчи қуни! Қандай тағтанали жимлик! Ўсиб ётган ўт-ўланлар гўё қизил аланга бериб ёнаётгандай, оёқ остида тутаб ётгандай туюлди. Биз фақат даштдагина байрам нашидасини сездик. (К. Абдуқов.)

322-машқ. Ўқинг. Сўрок гапларни топиб, турларга ажратинг: соф сўрок гаплар, риторик сўрок гаплар, сўрок-буйруқ гаплар. Аввал сўрок оқшомлари, сўнгра сўрок юқламалари, ундан сўнг сўрок оҳанги орқали ифода қилинган сўрок гапларни кўчиринг, сўрок ифодаловчи воситалар тағига чизинг.

1. Пулни олмаганимни, виждоним поклигини ким билиб ўтирибди? (Т. Машқ) 2. Сени ҳам кўрбоши йигитлари қидирдилар? (А. Қод.) 3. Бу аҳволда сувга тушган бўлка нонга ўхшаб чуқиб ўтирганингдан руҳи ранжимайдими? (С. Аҳм.) 4. Ўша лим-лим дарёни айёҳаннос солган

билан оркага кайириб бўларканми? (*Ў.Усм.*) 5. Майли, танаси бошка лард билмас, деганларидек, унинг дарду хасратларини билмаганлар нималар демайди? (*О.Ё.*) 6. Уруш курбонларига ёлгорлик ўрнатишдан савоб иш борми? (*О.Ё.*) 7. – Мен сени кет деяманми? Яхши одам бўлсанг, ўзингга фойда! Ёшнинг йигирма бендан ошди. (*П.Қ.*) 8. У чиқадиган вагондан кейингисининг қаршисидаги газета-журнал сотиш дўкончаси ёнида Гулом ака турарди. Моҳидилни кутянтимикин? Худди шу бугун, шу соатда келишини қаёқдан билдийкин у? (*Ж.Абд.*) 9. Ўз номин билан кора бўлган бу кора қинчлоқда одамлар хору зорлиги булоқдай қайнаб ётмаяптими? Ота-бувалари бу ерни шунинг учун ҳам Қорабулоқ деб атаб кетишмаганмикин? (*М.Исм.*) 10. Ахир кўкрак остида гуп-гуп уриб турган юракнинг ўзи ҳамма сирини билдириб тургандан кейин уни тил билан ифода этишга ҳожат қолдими? (*Ж.Абд.*) 11. Дам ўтмай сув ичгани тушаверса, иш унумли бўлармиди? (*Ж.Абд.*)

323-машқ. Ўқинг. Ёуёруқ гапларни кўчириб, маъно муносабати ва тиниш белгиларини изоҳланг.

1. Дарвешали. ... ҳар ишга бел боғлар экансиз, элнинг манфаат ва заруриятини ўзингиз учун бир мезон деб билинг. (*О.*) 2. Навоий, қилишни кўтармасдан, ...кескин турда сўзлади: “Қиличларни қинга жойлангиз, шу лаҳзада таслим бўлингиз!” (*О.*) 3 Муродовани сиз кутиб олинг, шундай кутиб олингки, бу ёғи маҳкам бўлсин. (*И. Р.*) 4. Приборларни ўз жонингдан ҳам авайлаб сакла. (*А. Чаковский.*) 5. Картани сизга қолдираман. Белгиларни ўз картангизга ўтказиб олинг. Кейин сиздан оламан. Ҳозир эса, келинг, соатларимизни бир-бирига тўғрилаб олайлик. (*А. Чаковский.*) 6. Ўзингни тут, Саодат, кишиларни шубҳага солма, сен уларнинг ҳаммасига бир кўз билан қарайдиган кишисан. (*И. Р.*) 7. Бир қоп сомон сувга ташлансин, Қасрда чарх урса айлланиб, Қувур шунда тўса бошлансин. (*С. Назар.*)

324-машқ. Ўқинг. Ундов гапларни топиб, уларни турларга ажратинг: дарак-ундов, сўроқ-ундов, буйруқ-ундов гаплар.

1. Доимо олға қараб интилиш, ҳамма вақт янгилик қидириш, ютуқлардан мағрурланмаслик, муваффақиятсизликлар кўндаланг бўлганида ҳам тушқунликка берилмаслик, шухрат кетидан қувмаслик меннинг олғи маслагим бўлсин! (*Ж. Абд.*) 2. Инсон қалбига йўл топиш – жуда мушкул, айни маҳалда қатта санъат! Орзу-хавасларга тўла, нозик ҳиссиётлар билан яшовчи, қайноқ эҳтиросли қалбни асрай билиш, эҳтиёт қилиш – фазилат! Инсон атрофидаги ҳамма нарсани ана шу қалб кўзи билан кўради! Ана шу қалб шишадай чил-чил синса, ноҳақ тоғталса, изтироб ўтида қовурилса, уни ўнглаш қийин бўлади! (*С. Абд.*) 3. Ўз қўлим билан аччиққина палов қиламан. Қани, емасдан кетиб кўр-

чи! (О.) 4. Ҳой, ўроқ-кетмоннинг асл эгалари! Ер-сувнинг сохибкорлари! Кўзларингизни очинглар! Ер-сув, ҳукумат, жамики бойлик сизларники! Бой ва эшонларга нонингизни туя қилдириб келганингиз етар! Ўғил-қизларингизни ўқитинг! (И. С.) 5. Табиат ошиқлари ва туристлар! Қўниб ўтган жойингизни асло ифлос қила кўрманг. Ўзингиздан кейин келадиған кишилар ҳақида ҳам қайғуринг! Кишининг маданияти унинг табиатга бўлган муносабати билан белгиланишини унутманг! (А. Колбашев.)

325- машқ. Тегилсин тиниш белгисини қўйиб, гапларни кўчиринг, ифода мақсадига кўра турини айтинг.

1. Мен ўз бахтимни, қувончимни, бойлигимни узоқда, олис тоғлардан топиб келтирдим (М.Қориев) 2. – Онанг қандок хотин эди Қандок хотин эди (С.Аҳм.) 3. Баҳромов билан бирга чизадиған лойиҳаларинг Бўзеув бўйларини ҳам хунук қилиб қўядиған бўлса, уни қайтадан обод қилгунча, қанча қуч кетади, қанча вақт кетади (И.Қ.) 4. – Вазмин бўлинг, Шоввоз – Мен вазмин бўлай – деди Шоввоз хансираб. (О.Ё.) 5. Бас қилинг – деди Нигора. – Ҳозир бас қилинг ё (О.Ё.) 6. Эмақлаб у томон кела бошлади: - Мени кечиринг Кечиринг (С.Аҳм.) 7. Рақиблар ўртасидаги масофанинг таноби торғиниб, тобора қисқариб борарди (А. Ҳасан) 8. Ундан ташқари, отахонимизга Самарқандини кўрсатмоқчимиз (С.Аҳм.) 9. Бекорга ҳаллослаб юргандан кўра, бойиникида яшап яхшироқ эмасми (F.F.)

326- машқ. Ўқинг. Гапларнинг тузиллиш жиҳатидан турини айтинг, улар орасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Ўртоқлар, биз фарзандларимизнинг тарбиясига қанча эътибор берсак, улар шунча одобли, ақлли ва моҳир бўлиб чиқади. (А. Мираҳмедов.) 2. Бизда ҳар ким ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши керак, бировга қарам бўлинг, кимгадир бўйсунинг деган эскилик сарқитлари аллақачон барҳам еган. (Ж. Абд.) 3. Унинг бетиним ҳаракат қилаётган эпчил қўлларига қарай-қарай Сатторовнинг кўзлари тилиб кетди. (С. Назар.) 4. Сен институтга тайёргарлик кўрасан, мен эса дугоналарим билан колхозга ишга чиқаман. (К. Абуков.) 5. У бирам чиройли куларканки, беғубор қалби, самимийлиги худди шу кулгисида акс этиб тургандек эди. (С. Аҳм.) 6. Денгиз довули билан машхур, сахро – бўрони билан! (Ж. Абд.) 7. Ҳақиқий турмуш ҳалол меҳнатда экан. (М. Салом.)

327-машқ. Ўқинг. Солда гапларни топиб, таркибига кўра турини айтинг. Бир бош бўлакли ва икки бош бўлакли гаплардан иккитадан кўчириб, фарқини тушунтиринг.

1. Ватан ўғлимизни ўз хизматиға лойиқ топибди. Борсин. Хунар ўрганади, меҳнатда пишади, тенгдошлари олдида юзи ёруғ бўлади.

(*Ҳ. Ғ.*) 2. Келмайди. Мотоциклини патиллатиб Сулувингизнинг олдида кетди. (*С. Аҳм.*) 3. Мен ўғлимнинг Ватан олдидаги бурчи ёзилган бир эшик қоғозни қайта-қайта ўқиб, эшик олдида бир неча дақиқа туриб қолдим. (*Ҳ. Ғ.*) 4. Астрободга келинган дастлабки кунларда гўда-гўда меҳмонларни қабул қилишга, уларнинг тахсинларини тинишга ва ўз навбатида уларга маслаҳатлар бериб, насиҳатлар қилишга тўри келди. (*Л. Батъ.*) 5. Биринчи бўлиб моторга ўт бериш билан бошқаларни ҳам жадал ишга чорлайди. (*Ж. Абд.*) 6. Дарахтзор ховлидаги скамейкалардан бирида Малика уч-гўрт хотин билан суҳбатлашиб ўтирарди. (*Ҳ. Ғ.*) 7. Маликанинг сўзларини залдагилар қарсақлар билан кутиб олишди. (*Ҳ. Ғ.*)

328- машқ. Ўқинг. Ўйиқ ва ёйиқ икки бош бўлакли гапларни аниқланг. Ўйиқ икки бош бўлакли содда гапларни ўйиқ гапларга айлантириб кўчиринг.

1. Комилжон янги ферма биноси ичидан чиқарилган қувур олдида қазилётган ариқнинг нариги юзига ўтиб тўхтади. (*И. Р.*) 2. Ҳайдар – монтер, Анорхон – звено бошиғи. (*И. Р.*) 3. Ахир, Ватаним бепосён, кенг-ку. Мирзачўлда билгимни шимариб мен ишламасам, ким ишлайди!? (*Б. Дамитов.*) 4. Кечаси. Вакт алламаҳал бўлиб қолган... Эрта-индин имтиҳонлар бошланади. Кеча-қундуз берилиб китоб ўқийман. (*Ш. Сиддиқов.*) 5. Тоғ йўли бошланади. Ўстак адирлар оралаб кетган қафтдек йўл илон изи бўлиб майяла ранг қирлар орасида йўқолиб кетарди. (*С. Аҳм.*) 6. Ҳамма жимиб қолди. Одамларнинг кўз олдига тошларни Фарходдек қулатган Рустамжоннинг нахлавон киёфаси келарди. (*С. Аҳм.*)

329- машқ. Ўқинг. Ўйиқ содда гаплардаги эга ва кесим таркибини айтнинг.

Дастлабки кунлар йўл унча машаққатли бўлмади. Чўл ўтлари энди қовжираб келаётган бўлса ҳам онда-сонда булоқлар атрофида кўм-кўк ўтлоқлар учраб турарди. Бора-бора чўл саҳрога айланди, одамлар ва отларнинг сувга эҳтиёжи оша борди. Афсонавий отларнинг такаларига ўхшаб уюлиб қолган қумтёналардан ошиб ёки четлаб ўтиш осон эмас эди. Қора терга тушиб хансраган отлар оёқларини қумдан аранг тортиб олиб, бошларини қуйи солганларича битта-битта кадам ташлаб борарди. Саҳронинг бераҳм қуёшни ёмон шиятда келаётган бу қуролли одамларнинг бошидан олов селини қуяр, ичларини қуйдириб, ташналикдан лабларини қовжиратар, қумлар устида жамирлаб турган қайноқ ҳаво ўпкаларини ёндирарди. (*М. Осим*)

ГАП БЎЛАКЛАРИ

330-машқ. Ўқинг. Гапларнинг эга ва кесимини топиб, қайси сўз туркуми билан инфодаланганини айтиш.

1. Кўз кўрқоқ, кўл ботир. (*Мақол.*) 2. Ишлаган ерни яшнатар. (*Мақол.*) 3. Ақлиш ўзини айблар, ақсиз дўстини. (*Мақол.*) 4. У кундузи устага қаранар, дамни босар, чўғда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товок, чойдини ва қумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди. (*О. Ё.*) 5. Оксой водийси бўйлаб пастга томон юришнинг ҳам ганти бор. (*А. Қолбашев.*) 6. Бу шовқинларга Баннорат кўндан кўнникиб кетган. (*С. Аҳм.*) 7. Бу ер тўхташ ва дам олиш учун жуда қулай. (*А. Қолбашев.*)

331-машқ. Кўчиринг. Эганинг тагига бир, кесимининг тагига икки тўғри чизик чизинг; кесимнинг тузилиш жиҳатдан турларини изоҳланг.

1. Ана шу саксовуллар, ана шу барханлари, қўй-қўзилар меннинг одамлигимни танитди. (*М. Салом.*) 2. Бу ер худди қалъанинг деворидай тик. (*Ҳ. Ғ.*) 3. Фонарь кўтарган тўрт қиз ичкари киришди. (*С. Аҳм.*) 4. Энди ишимиз – беш. Энди сен билан биз ғолиб чиқдик. (*Ю. Семёнов.*) 5. Икки юзга яқин курсантлар ўртасида энг ёши мен билан Оқил эди. (*Н. С.*) 6. Бу одамдан жуда қатта жасоратни, бардошни, чидамни талаб қилади. (*О.Шарафиддинов*) 7. Адолатсизлик гардларини киши қалбидан ювиб ташламоқ – улуг бахт! (*Ш.*) 8. Китоб ўқимайдиган бошлиқ – шўримиз, у на санъатнинг, на адабиётнинг, на илмнинг қадрига етади. (*Мирн.*)

332-машқ. Ўқинг. Содда ва таркибли кесимларни аниқлаб, фарқини тушутиринг.

1. Норқўзи кўчатларни чуқурларга биттадан ташлаб чиқди-да, кетмонни чолнинг кўлидан олиб, туяроқ торта бошлади. (*Ҳ. Ғ.*) 2. Уруш – куён ови эмас. (*А. Қ.*) 3. Иван Андреевич Мудров – хизмат кўрсатган ирригатор. (*Ҳ. Ғ.*) 4. Дунёда уч нарсга ёмон дейишарди. Бири - ёлғиз қўйни етаклаш, иккинчиси – бировни кутини, учинчиси –тарвуз кўтарини. (*С. Аҳм.*) 5. Кечаси ҳам шудгор олишяпти, бир-икки соат дам олиб яна ишга тушиб кетишади. (*С. Аҳм.*)

333-машқ. Ўқинг. Эга билан кесим орасига тиренинг қўйилиш ва қўйилмаслик сабабни изоҳланг.

1. Демак, шу ишнинг муаллифи учовимиз!.. (*Ў.Усм.*) 2. Бу авлиёга эса ҳали-ҳали бир гап оз, икки гап кўп. (*Ў.Усм.*) 3. Тўлишиб қолган ой хийла кўтарилди. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 4. Донолиқнинг бир белгиси – адолат, зулм билан ҳамроҳ эрур жаҳолат. (*С. Назар.*) 5. Унинг

пазарида ҳар бир чанок – бахт табассуми, ҳар бир тола – қон томири; у пахта билан тирик, пахта – унинг ҳаёти, пахта – унинг касби, унинг қувончи. (И. Р.) 6. 7. Бармоқ ўйини – полвонлар санъати! (Т. Мурод) 8. Пияти – саҳрода ҳам янги шаҳарча барпо этиб, чўлни боғ-бўстонга айлантириш! (О. Ё.) 9. Яна биз учун энг зарури ҳозир экаёдан “Ф” гўзамиздан олти-етти кун олдин етилишидир. (Ў. Усм.) 10. Аммо орзуларингизни тезда қондириш учун бирдан-бир йўл – орангизга беш-олти ўртокни тарқатиш. (А. Қод.)

334-машқ. Ўқинг. Керакли ўришларда эга билан қесим орасига тире қўйиб, гапларни қўчириш; эганинг тагига бир ва қесимнинг тагига икки тўғри чизик чизинг.

1. Унга Ватанингки иши тушибдими, демак, у етук гражданди. (Ҳ. Ғ.) 2. Орзуим яна Мирзачўлга, жонажон қишлоғимга бориб ишлаш. (М. Қориев.) 3. Сиз ўша азамат мерган, энг қучли, энг довиорақ, энг ҳимматли йиғитсиз. (Ш. Батъ.) 4. Бу кум юзасидан бир қарич ичкарида ётган, ҳали совиб улгурмаган қундузги жазираманинг тафтидир. (Ж. Абд.) 5. Киприқлар ўқ, мўлжал юрак, кўзлар бўлса сал қийғоч. (Ш. Руставели.) 6. Ўзи қорамағиз, Тўлагина, юзлари лўғи. (Мирм.) 7. Унинг овозига қулоқ солмоқ, шикоятларини сабр-тоқат билан тингламоқ вазифамиз. (О.) 8. Бу ўсимлиқларга доир қалингина китоб эди. (О.) 9. Бу ер меҳнат, ижод, роҳат манзили, Бу ер донг чиқарган мардлар макони. (У.)

335-машқ. Ўқинг. Гапларни йиғиқ гап тарзида қўчириб, қесимнинг эга билан мослигини аниқланг.

1. Бу пайт Мунавварнинг кабинетига ҳамшира кириб келди. (С. Ан.) 2. Республикада донг таратган атоқли артистка зўр завқ билан янги бир ашулани ижро этарди. (Ш.) 3. Жалолободдаги катта майдонга уч юз тоғли одам тўпланди. (С. Қалмиқов.) 4. Дехқон тоғ отгандан қун ботгунча далада. (С. Қалмиқов.) 5. Шаҳарнинг бир чеккасида ўтрок арабларнинг тахта ва қаминидан қилинган қулбалари жойланган эди. (Ж. Верн.) 6. Биз дипломатлардан ҳам, генераллардан ҳам қучлимиз. (Н. Т.) 7. Дадамнинг чапгаларида семиз беданани қўриб дунё-дунё қувонганим ҳали-ҳали осимда. (Н. С.)

336-машқ. Ўқинг. Тўлдирувчиларни тошиб, тури ва қандай ифодаланганини айтинг. Тўлдирувчининг ўзи боғланиб келган (бошқараётган) сўз билан бирикма тарзида қўчириш.

1. Мен чолларнинг гапига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тикиламан. Улар аллақандай хонлар, беклар, қўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзланади. Аллақимлар қандайдир катта

дарвозаларни беркитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган. Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. Нихоят чоллар жим бўлишади, гўё ёшликларини соғингандай, бошларини қуйи солишади. (О.)

2. Сен яна яшнаб кетасан, сени бўстонга айлантираётган халқинг ҳеч кам бўлмайди. Сен давр сурадиган замон келди. Шу замонни, мустақил ҳаёт заминини қураётганларга мен чин юракдан зафар, омад тилайман. Насиб этса оз бўлса ҳам уларга қўлимдан келганича ёрдам бераман. (Ў.У.)

337-маишқ. Ўқинг. Аввал воситасиз, сўнгра воситали тўлдирувчиларни ўзи боғлаиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг, фарқини тушунтиринг.

1. Шу кичкина оппоқ қўлчалар Ватан бурчинни оқлар, албатта! (Мир.м.) 2. Наккошга ясагинглик бир от инъом қилинади, қолган меҳмонларга эса қимматбаҳо сарполар кийгизилди. (Л. Батъ.) 3. Эркин, қирин, дарёларин, чўлин қўмсаб қолди дил. (Ш. Руставели.) 4. Мунаввар баланддан олинган тунроқни ернинг чуқурроқ ерига тўккач, ... бир коса қатқ келтириб, меҳмон олдига қўйди. (С. Назар.) 5. Узоқ-узоқ элатларга, элларга, Жануб ёқда турфа-турфа гулларга, Мушток бўлган қанча-қанча дилларга Биздан салом элғадилар турналар. (Х. Ғ.)

338-маишқ. Ўқинг. Келишиқ аффикслари ва кўмакчили сўзлар билан келган тўлдирувчиларни топиб, ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Отанг, албатта, келади, онанг сени қидириб юрибди, бутун-эрта келиб қолади, деб болалар қалбида умид чироғини сўндирмай юрган ҳамширалар, мураббияларни кўрганда одам учун фахрланмай бўладими! (Ҳ. Тожибоев.) 2. Гулноз тўрттагина узум ғужумини пиёлага солиб эзди ва чой қошиқда буви лабига тутди. (Ҳ. Ғ.) 3. Уруш ҳақида ҳам, тинчлик, арзончилик ҳақида ҳам ҳеч нарса демади. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. “Азиз отамизнинг фикрини, йўлини ҳимоя қилмоқ учун, — деди Султонмурод бўғиқ ва ҳазин овоз билан, — қиличингизни маҳкам тутинг, баҳодир!” (О.) 5. “Ўзбекнинг ўз халқига қилган хизмати унинг пахтачилик ривожига қўшган ҳиссаси билан ўлчанади”, — дея ўз сўзини дабдаба билан тугаллади Халилов. (И. Р.) 6. Мен тинчлик ҳақида қўшиқ айтаман, Булбул гул ишқида қуйлаганидай. (У.)

339-маишқ. Ўқинг. Тўлдирувчиларни топиб, ифодаланишини айтинг, бирикма ҳолида қўлланган тўлдирувчиларни ўзи боғлаиб келган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Қиз боланинг бунчалик мард бўлишини мен энди кўришим. (II. Қ.) 2. На Мансуров Зебинисодан гуна қилди, на Зебинисо ундан. (Ф. Ниёзий.) 4. Тўғонлар, қотловонлар учун, сувни тез окизиш зарур бўлган жойлар учун бетон керак. (Ж. Абд.) 4. Қандай қилиб эшиклардан ўтганини, зиналардан чиққанини билмади. (III.) 5. Салтанат шуларнинг барини катталардан эшитган эди. (Ў. Усм.) 6. Мен бувиملарни тез-тез кўришни, бизникига келишларини, ё уларникига боришни яхши кўрардим. (Ў. Умарбеков.)

340-машиқ. Ўқинг. Ажратилган тўлдирувчиларни топиб, улар қайси сўзнинг ихсолаётганини тушунтиринг.

1. Машхур теримчи Хосиятойини – гавдаси ҳам, кўзлари ҳам кичкинагина, лекин зуваласи нишиқ, ҳаракатлари енгил, чаккон ёш аёлини – ҳурмат билан тўрға ўтказишди. (О.) 2. Бола таклидчи бўлади, у сизга, ўз отасига, таклид қилишга ҳаракат қилади. (С. З.) 3. Биз учун, суви кул ранг денгиз фарзандлари учун, бу – бир жонли афсона. (Ю. Смул.) 4. Турсунали акага, шундай катта оғимга, куёв бўлиш ҳазил гап эмас! (Ў. У.) 5. Аксари дилгир бўлган чоғларида у ўзининг энг асл дўстлари – китобларига мурожаат қиларди. (Л. Батъ.)

341-машиқ. Ўқинг. Аниқловчиларни топиб, сўроғи, ифодалангани ва қайси сўз билан боғланиб кетганини айтинг.

Алишер расталардан илдам ўтиб борди. Бозор чеккасидаги қўл ёзма китоблар тахлаб қўйилган кичик дўкончалар унинг эътиборини жалб қилди. Бу совуқ ва ним қоронғи дўкончаларда шисон ақлининг хазиналари ўйма гулли чарм муковаларга ўралиб тахланиб ётарди. Китоб дўконлари ёнига муковасоз устанларнинг дўкони жойлашган. Алишер тўхтаб, машхур муковасоз устаннинг гул солиш олдида чарминг таранг қилиб торғиб, ийлангани узок томоша қилди. Айниқса, ана шу расталарда Алишер ўзининг хиротлик эканини яққол ҳис этди. Эски қўл ёзмаларнинг хидини ҳузур қилиб искаркан, у кетинга шошилмасди. (Л. Батъ.)

342-машиқ. Ўқинг, аниқловчиларни топиб, турини, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг. Сифатловчиларни сифатланмишлар билан бирга кўчиринг, сифатловчи тагига тўлқинли чизиқ чизинг.

1. Чой устида ширингина оилавий суҳбат бошланиб кетди. (Ж. Икромий.) 2. Янги клуб. Катта залда ўтган куни бўлди бал. (Қ. Х.) 3. Минг бир хил даво бор тотли қимизда. (Мирм.) 4. Чанг-тўзон билан қопланган осмонда майда-майда юлдузлар ғира-шира милтирарди. (Н. Бирюков.) 5. Бойчечакларнинг хушбўй, сезилар-сезилмас хидини найнинг ёқимли хиди билан учуриб келди. (И. Р.) 6. Бир қарашдаёқ

- унинг зехили, удли-шудли эканлигини билиб олдим. (Ш. Сиддиқий.)
 7. Унинг на мол-давлатга, на шон-шавкатга иштиёқи бор. (К. Мусеева.)
 8. Қизнинг онаси муаллима, отаси хизматчи эди. (И. Р.)

343-машқ. Ажратилган қараткич аниқловчисини топиб, қайси сўзни изоҳлаётганини айтинг; уларни қаралимиш билан бирга кўчиринг.

1. Биз, ана шу синалган кучнинг вакиллари, дўстлигимизнинг тарихий изларидан келиб, унинг ветеранлари, янги авлодлари билан танишдик. (Ас.М.)
2. Ўрик гулини эслатувчи лайлак қор гирдобидан қутулмоқчи бўлгандек слаётган суворийнинг – Фарғона йигитининг – бор диққати илон изидек ўрмалаган йўлда. (С. Азимов.)
3. Афтидан, майорнинг фюрерга яқинлиги ҳақидаги овозлар бу ердагиларнинг – госпиталдагиларнинг ҳам қулоғига етган кўринарди. (А. Чаковский.)
4. Лекин ҳар иккови ҳам бир нарсани – Гавҳарнинг эндиги тақдирини ўйлар эдилар. (Ў.Ҳ.)

344- машқ. Ўқинг. Изоҳловчиларни топиб, уларнинг маъно хусусиятларини айтинг.

I. Ҳали жуда ёшлик чоғимда Исмоил бобонинг тўй базмида тошкентлик машҳур Тўйчи ҳофиз, бешариклик Ҳазратқул қори, қўқонлик машҳур ҳофиз ва аскиячи Эрка қори, марғилонлик машҳур Юсуфжон кизик, Самарқанд созандагарининг сардори машҳур созандахонанда устоз Ҳожи Абдулазизларнинг дутор, чилдирма ҳамда танбурлари, ялла, аскиялари, нчак узди кизикчиликлари авжига чиқиб, тўй базмининг файзига файз қўшилганди. (Н. Сафаров.)

II. 1. Маҳаллада Исроил ва Муслим дегрез, Одил Варшав, Ҳайитбой оқсоқол, Аҳмад қалтадум, биринчи граммофон олиб келган Абдулла форумлар билан улфатчилик қиларди. (Мирм.) 2. Раққоса киз товланиб хил-хил, Қушдек учар саҳнада енгил. (О. Холдор.) 3. Мастер Фёдор Кузнецов билан бош мураббий Омонов бир-бирларига қараб, кўз уриштириб олишди. (Иббохон). 4. Нафиса опа илгари болалар боғчасида мураббия бўлиб ишларди. (Мирм.)

345-машқ. Ўқинг. Ҳанлардаги изоҳловчиларни топиб, изоҳланмиш билан бирга кўчиринг.

1. Уста Қамбар яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдида борди. Фогима кампирнинг саксон ва саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. (Ў.Ҳ.)
3. Биз, экспедиция қатнашчилари, иккинчи ер йўлдоши ҳақида жуда оз нарса билар эдик. (Ю. Смул.)
4. Йўрғада етим қолган бу гўдакни бувиси – ойсининг ойсиси – Хуринисо хола туғруқхонадан ўз уйига олиб келди. [И. Р.]
5. Сиз, ўқитувчилар, бу янгиларни зўр бериб турмушга оширишларингиз керак. (Р. Гуттекин.)
6. Биз – қизлар уни кузатиб юрардик. (С. З.)

346- манақ. Ўқинг. Холларни топиб, сўроғи, ифодаланиши ва маъно муносабатини айтнинг.

Ўшанда эртасига у дадасининг ўртоғига қонни кўрсатадиган бўлди. Куёили куз эртаси жуда чиройли эди. Йўл бўйидаги қайрағочларнинг шапалоқдек-шапалоқдек қизғин барглари оёқ остида ширтилайди, кўлмак сувлар жимирайди. Тоғ шабадаси Шодасойнинг совуқ шовқинини дараларга таратмоқда, узокда қорли чўққилар куёшга ўчакингандек йилт-йилт чараклайди, қунағай ёнбағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўрнади. Сўкмоқ йўл қадам сайин юқорига ўрлаб боради, пастда эски Шодасой қишлоғи сарғин дарахтларга бурқаниб ётибди, сал берида унга тутаниб кетган қон шаҳарчасининг туңука томлари. Қончилар еменадан чиққандан кейин уйга қайтадиган йўлни зап манзарали жойлардан солинибди-да! Кела-келгунча қордиги ҳам чикиб кетса керак. (Ас. М.)

317- манақ. Ўқинг. Аввал қилишқ аффиксларни, сўнгра қўмақчилар билан ифодаланган ҳолларни ўзи боғлиқ келган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Эртасига кечкурун клубда умумий йиғилиш бўлди. (И. Р.)
2. Улар уйга қирганда Ягона билан Ожиза ошхонада овқат пиширишгаётган эди. (И. Р.) Ўнгирдан билдурдек тишиқ, ичсанг тишингни сирқиратиб юборадиган сув жиддираб оқиб чиқади. (С. Ан.)
4. Анорхон тракторчиларнинг ўзлари билан гаплашиш учун далага жўнади. (И. Р.) 5. Турдимат юк машинасида бир неча киши билан Лабгардонга жўнади. Адирдан сойга тушаётган сел суви қаттиқ хайқиради. (И. Р.) 6. Бу арийни ҳам у қатта хаяжон ва ёнлик ғурури билан қуйларди. (С. Азимов.) 7. Ер юзида, тоғларда, саҳроларда, океанларда минглаб дўстларим бўлади, мен улар билан истаган вақтимда гаплаша оламан. (Ас. М.)

348-манақ. Ўқинг, бирикма билан ифодаланган ҳоллар иштирок этган гапларни кўчириб, ҳолларнинг тағига чизинг.

Чимёнда дам олиш учун деярли йил бўйи шароит қулай. Тоғ ён бағирларида ҳали қор қетмаган, тоғ этаклари эса хилма-хил қўқатлар билан қопланган, баҳор пайтида у ер айниқса гўзал бўлади. Ўт-ўланлар орасида оқ ва сариқ бойчечаклар, алвон қолақизғалдоқлар очилиб ётади. Чимён ёзда ҳам ажойиб истирохат ўчоғидир. Текисликда жазирама иссиқ бўлган бир пайтда у ерда ҳаво мўътадил келади, кечалари бўлса жуда салқин ҳаво туради. Тез-тез ёмғир ёғиб ўтади. Куз пайтида табиат алвон ва олтин бўёқларга бурқанади. Қечаси осмон гумбазида юлдузлар чараклаб туради. Чимён қишда ҳам гавжум бўлади. Бу ерда дам олиш қишлари қорли тоғ ён бағирларида чанги ва чаналарда учини учун, қор

хавосидан тўйиб нафас олиши ва хордик чиқарини учун минглаб кишилар келади. (А. Қолбичев.)

349-машқ. Ўқинг. Равиш ҳолларини топиб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирга кўчиринг, ифодаланишини тушунтиринг.

1. Офтоб ердаги қорларни қандек эритиб оқизди. (Мир.)
2. Жомий аста-аста тетикланиб, яна икки қадрдон дўст самимий суҳбат қурдилар. (Л. Батъ.) 3. Теварак-атрофни хайбатли тоғ халқа қаби ўраб олган. (А. Пўлат.) 4. Тоғ чўкқилари ёнида, теварак-атрофдаги қорла ва мовий осмон тағида оқ қайишлар нақадар гўзал ва тантанали қад кўтарган. (А. Қолбичев.) 5. Аскарлардан бири шошилмасдан, истар-истамас жавоб қилди. (С. Б.) 6. Биз бобонинг хаёти тўғрисидаги ҳикояларини зўр қизиқиш билан тингладик. (А. Пўлат.) 4. Йўл яна тошлоқ ён бағридан буралиб-буралиб кўтарилиб боради. (А. Қолбичев.) 8. Совхозларнинг ҳисобсиз чорвалари, минг-минглаб қўй подалари узокдан қатта тўлкиндек чайқалади. (А. Пўлат.)

350-машқ. Ўқинг, сифатловчи аниқловчи ва равиш ҳолларини топиб, улар орасидаги фарқни изохланг. Сифатловчилари бирикмаларни чап томонга, равиш ҳолини ўзи боғланиб келган сўз билан ўнг томонга ёзинг, сифатловчи ва ҳолининг тағига чизинг.

Ҳол №	Сифатловчилари бирикмалар	Равиш ҳоли бирикмалар

1. Баҳорда бу тоғлар ям-яшил ўтлар ва гуллар билан безанади, ёзда бўлса қовжираб, қандайдир кўрмесиз манзара ҳосил қилади. Лекин бу ернинг ёз пайғида ҳам ўзига хос фойзи бор. Уфқкача чўзилиб кетган салобатли тоғлар осмон гўмбазини тағида гўё қотиб қолган денгиз тўлкинларига ўхшаб кетади. (А. Қолбичев.) 2. Раис чўпоннинг завқ-шавқ билан айтаётган кўшиғидан мамнун бўлиб, отни кўшиқ оҳангига йўрттириб, камчисини беихтиёр ўйнаб борарди. Қирнинг энг чўққи жойига чиққанимизда, пастда қолган “Виллис” машинаси, олдинда эса ўша қирнинг нариги пастлик жойида ёйилиб юрган қўйларга тикилиб, кўшиқ айтаётган Ражаб бобонинг гавдаси ва унинг қўлидаги тағи яққол кўринди. (А. Пўлат.)

351-машқ. Ўқинг, ўрин ҳолини топиб, сўроғини ва қандай ифодаланганини айтинг, ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг.

1. Тошкентдан эллик километр юришгач, чорраҳа келади, кўнриқдан ўтиб чапга қараб юрсангиз, Оқтошга, ўнгга бурилсангиз, Газалкентга борасиз. (А. Қолбичев.) 2. Қуёш тоғ чўкқилари орқасидан бош кўтариб, тўғини бизга тўғрилади. Энг йирик, мўл ҳосилли райондан ўтиб

кетаётганимизда, куёш юкорилаб, ўзининг сахий нурларини беноён пахта далааларига, кир-яйлонларга сочиб. Халк меҳнати билан қазилган шифобахш Шохимардон канали анча орқада қолиб кетди. (А. Иллат.) 3. Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқа ёкка жила олмасди. (С. Аҳм.) 4. Йўл ҳар канча кийин бўлмасин, сиз ажойиб манзараларни кўрасиз, баъзан йўл сув ёқасигача тушиб келади, баъзан ўрмонзор орасига шўнғийди. Бу жакка сёй кўпирилган жойда бир-биридан гўзал қояли иккига дара икки томонга қараб кетади. Ана шу ерда қалин дарахтлар бор. Бу ерда қайин билан заранг, терак билан арча ёнма-ён ўсади. (А. Қолбашцев.)

352- машқ. Ўқинг. Ҳождарни аниқлаб, турини айтинг. Пайт ҳождини ўзи боғланган сўз билан бирга қўчириб, ҳождининг тағига чизинг ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Арпасойда эрлаб ва кечкурун, айниқса, гўзал манзарани кўрасиз. Шунинг учун ҳам Тошкентдан ва республиканинг қўнғина шаҳар ва қишлоқларидан дам олин қишлоқ бу ерга қўшлаб қишлоқлар келиб истироҳат қиладилар. (А. Қолбашцев.) 2. Бу ҳикматли сўз доим енгилга, орқага қайтмасликка ундарди. (А. Иллат.) 3. Кўкнамда адирлар ранг-баранг ўтлар ва гуллар гиламига бурканади, ёзда эса олтин буғдойзорлар билан қопланади. (А. Қолбашцев.) 4. Оқшомдагина қўчаларда, боғ ва майдонларда одам тўлкини епдиради. (О.) 5. Илсон қалби ҳам бир вақтларда кўролмаслик, мамманлик, нуҳратнарастлик туйғулари бўлганини унутди. (Н. Бирюков.) 6. Экскурсантлар XV асрда Самарқанд яқинида Улуғбек томонидан қурилган машҳур обсерваториянинг қолдиқларини кўздан кечирадилар... (А. Қолбашцев.) 7. Кўкда турна қатор бўлиб тизилиб кетган юлдузлар ахён-ахёнда настига учиб гуллар эди. (А. Иллат.)

353- машқ. Ўқинг. Сабаб ва мақсад ҳолларини топиб, уларнинг сўроғи, қандай ифодалангани ва бир-биридан фарқини тушунтиринг; уларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирга алоҳида-алоҳида қўчириг.

1. Мен врачман, одамларни ўлдиринг учун эмас, уларни ўлимдан сақлаш учун яшайман. (Ас. М.) 3. Султонмурод дўстнинг табассум билан тинглаб, Ҳиротнинг баҳорда тоза ҳусн билан яшнаган ажойиб-манзараларига суқланиб қарар, шодлиқдан, ҳисларнинг шўхлигидан кўксин тўлиб-тошарди. (О.) 4. Дўстнинг шеърларида унга аввалдан белгили бўлган баъзи умумий нуқсонларни едириб кетинг учун кўпроқ завқ ва руҳ билан ўқингга тиричили. (О.) 5. Кечга томон ҳордик чиқариш мақсадида дарё бўйига отланган элим, марказ томондан кетма-кет узилган ўқ овози эшитилди. (Мурод ас-Сибойи.) 6. Уларнинг марҳумлигини, хушчакчақлигини ёктирганидан йигитларга бирор қори ҳол бўлмасин деб безовталанарди. (Ж. Қош.)

354-машқ. Ўқинг. Даража-микдор ҳоллари иштирок этган гапларни кўчириб, ҳоллар тагига чизинг. Қайси сўз туркуми билан инфодаланганини айтинг.

1. Меҳмонларга ҳар нав ширилиқлар, pista, бодом, курук мевалар жуда мўл-кўл тортилди. (О.) 2. Болалар жуда ёмон кўркиб кетишди. (М.Ис.м.) 3. Султонмуродга бир-икки соат дарс бермоқ учун у баъзан ўз уйида ҳафталаб китоб кўрар эди. (О.) 4. Думбул бошқоқлар кўрда пишиб, анча мазали бўлади. Болалар ундан бир кафт-бир кафт еб олишса, барвақтроқ ухлашади. (С. Улуғзода.) 5. Султонмурод... бир оз энкайиб, унинг қўлини сикди-да, бир қадам орқага ташланди. (О.) 6. Тахтда ўтирган Ҳусайн Бойқарога уч марта букилиб расмий таъзимни бажо қилгач, ижозат сўраб ўтирди. (О.) 7. Мактабни, мактабдошларимни ҳар канча кўмсасам ҳам, отамнинг раъйини қайтара олмадим. (П. Қ.)

355-машқ. Кўчиринг. ҳолларни топиб, турини устига ёзинг.

1. Бепоеъ ям-яшил яйлов. Узоқ-узоқларга сукланиб қарайсан киши. Қирларни гиламга ўхшатиб бегаб турган майса-ғиёҳлар елда оҳиста тебранади. Яйловда на дарахт, на уй бор. Олисидаги «Юлдузтоғ» киши кўзга жуда яқин бўлиб туюлади. Совлиқлар билан диқир-диқир сакраб юрган дўмбоққина кўзиларни айтмайсиэми! Уларнинг қуёида порлаб турган қорақўллари жимжимадор товланиб, мунчок кўзларни ёқутдай чакнаб, киши диққатини ўзига тартади. (А. Пулат.) 2. Санго хонада сочилган нарсаларни йиғиштириш учун ўрнидан турди. (С. Эквенси.) 3. Ўрта асрларда Ҳўжанд анчагина йирик шаҳар бўлган. Шаҳардан Эрон. Олд Осиё, Узоқ Шарқ, Ҳиндистонга борадиган қадимги савдо йўллари ўтган. Той-той ипак ортган қарвонлар бу ерда қиска вақт дам олишган. (А. Қолбинцев.) 4. Ота-боболаримиз сув ва нур тўғрисида жуда кўп орзу-умид қилганлар, ўз орзу-умидларига эришиш учун чексиз азоб ва уқубатлар чекканлар. (А. Пулат.)

356-машқ. Гапларни кўчиринг. Бир хил келишиқ шаклида қўлланган тўлдирувчи ва ҳолларни топиб, фарқини тушунтиринг.

1. Мамлакатимизнинг бепоеъ ерлари бўйлаб автомобилда ва мотоциклларда саёҳат қилиш тобора оммавий тус олмақда ва тобора кўпроқ кишиларга манзур бўлмақда. (А. Қолбинцев.) 2. Навоий Ҳиротга кириши билан, унинг махсус фармон олиб келганлиги бутун шаҳарга яшиндек тарқалди. (О.) 3. Бухорода тарихчи Наршахий, шоирлардан Рудакий ва Дакийий, бутун дунёга машҳур Абу Али ибн Сино яшаган ва ижод этган. (А. Қолбинцев.) 4. Нигора ҳам уларнинг ҳазилларига ҳазил билан жавоб қайтарарди. (С. Аҳм.) 5. Ўзбек боғларидан дўстларга элт деб, Қўлимга гулдаста узатар баҳор. (У.)

357-машқ. Кўмакчи воситасида ифодаланган тўлдирувчи ва ҳолларни аниқлаш; уларни ўзи боғланган сўз билан бирикма тарзида икки устун шаклида қучиришни; фарқини изохлаш.

Кўмакчи воситасида ифодаланган тўлдирувчининг бирикмалар	Кўмакчи воситасида ифодаланган ҳолли бирикмалар
--	---

1. Фарғона... Ўзининг битмас-туганмас бойликлари, сўлим боғлари, шалола сувлари, поёнеиз пахтазор, гулзорлари билан кишилар ишқини қозонган, кўкрагини баланд кўтарган бу олтин водийни ким билмайди! Айниқса, бу ерда халқ учун, Ватан учун душманларга қарши ўз азиз жонларини фидо қилган баҳодир кишиларимиз озмунчами!

Гўзал Фарғона ва унинг оловли йиллари ва жасоратли кишилари тўғрисида гапириш кишини завқ ва шавқ бағишлайди. (*А. Иўлат.*)

II. 1. Биз халқни асраб қолмок учун, халққа далолат бермок учун шу ерда қолишимиз керак. (*С. Б.*) 2. Торғина ёлғизоёқ йўл баъзан қуёш нуруни эмиб ётган гулзор ўтлоқ орасидан ўтса, баъзан калин ўрмон орасига кириб кетади. (*А. Қолбашев.*)

358-машқ. Ажратилган ҳолларни топиб, ҳолнинг қайси тури ажратилганини тушунишни.

1. Тепаликда, қуюқ дарахтлар остида, гиламчаларда тўп-тўп ўтириб, қағза сопила лаганиларга уюм-уюм сузилган паловни зўр иштаҳа билан бир-бирига қизиқиб ойнаётган... ошхўрлар орасидан ўтиб, пастга тушаркан, Ўктамнинг юраги бирдан “тин” этиб кетди. (*О.*) 2. Темур Малик отдан тушиб, икки-уч навқари билан юқорига – қоровулхонага кўгариди. (*Мир.*) 3. Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда, Мирзо Улуғбекнинг олти жыллик тарихий асарлари ёнида унинг – Али Қушчининг ҳам китоблари турибди! (*О. Ё.*) 4. Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шаҳзода хандакка яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги тепаликда бир гуруҳ суворийлар пайдо бўлди. (*О. Ё.*) 5. Пастликдан, Қичқирик томондан, эсаётган салқин шамол эшигимиз олдиндаги азим туп ўриқнинг тилла ранг барглариини чигир-чигир узиб учиради. (*Х. Ғ.*)

359-машқ. Қучириш. Равишдан ўрам шаклида ажратилган ҳолларнинг тағига чиқиб, маъно муносабатини айтиш.

1. Илм дарахтини яхши парвариш этиб, юрт тупроғига чуқур томир ёйдирмоғимиз ва ундан мўл ҳосил олмағимиз керак. (*О.*) 2. Ёшлар автобуслар тўнишлари билан, худди отасидан суюнчи олгани чопган болалардай, югурганларича Қаллақулади тепалиғига чиқиб олишди. (*Ж. Абд.*) 3. Тонг саҳарда чўл паррандаларининг бегиним қўшқлари

сизни уйғотиб юборади. Кўзингизни очиб карасангиз, теварак-атрофингизда шудринг тушган гуллар ва майсаларни кўрасиз. (А. Колбинцев.) 4. Халқ, кучли ел билан чайқалган денгиз қаби, бирдан кўзғалди. (О.) 5. Машинамиз турли-туман рангларга ғарк бўлиб, чўндай товланардики, эҳтимол у ўнлаб километр наридан кўзга танланиб турган бўлса керак. (Ч. Айт.) 6. Йигит, Алида унинг ортидан қараб турганини сезса-да, жўрттага орқасига қарамай кетаверди. (Ж. Қоул.)

360-машқ. Ўқинг. Иккинчи даражали бўлақларни топиб, тури ва ифодаланишнини айтинг.

Шохимардонга гўзал Водил кишлоғи орқали яхши автомобиль йўли боради. Водилда, улкан чинор тагидаги чойхонада, маза қилиб дам олса бўлади. Бу чинорни биолог олимлар жонли табиатнинг ноёб объекти сифатида махсус ҳисобга олиб қўйишган.

Кончилар посёлқаси ҳисобланган Қадамжойдан ўтгандан кейин йўл Шохимардонсойнинг торғина тошлук дарасига кириб кетади, шундан сўнг йўл яна кенг водийга чиқади. Водий ён бағри кўм-кўк дарахтлар, теракзорлар ва тамакизорлар билан қопланган. Сой суви ўтлар ва буталар билан қопланган ерлардан кўнчириб-топиб оқади. Йўлдан сал нарида, тошлук тепалик устида, бир қоя бор, бу қоя ётиб олган фанга ўхшайди. Қояни туристлар ҳар доим сурагга олишади. Қаринингизда бир-бирига улашиб кетган қатор тоғ тизмалари юксалиб туради. Бу тоғларнинг ён бағирларида чуқур даралар бор. Узоқда, мовий осмон тагида, Олой тизмасининг мангу қорлар билан қопланган юксак чўкқилари сузиб кетаётгандай кўринади. Йўл водий тагида ва ён бағирлар бўйлаб жойланган катта кишлоқнинг кўчаларига олиб киради. Бу – Ҳамзаобод кишлоғи. (А. Колбинцев.)

361-машқ. Ўқинг. Ғалларни ғал бўлақлари жиҳатидан таҳлил қилинг.

1. Бу халқ жаҳонга не-не машҳур олимлар, меъморлар, усталар ва мутафаккирларни етиштириб бермаган, ахир! (К. Моисеева. 2. Кишининг кучи–унинг онги, дунёқарани, тушунчаси, иппончи, руҳи, яшашга қобилияти, нияти ва интилишида, ҳудудас, унинг продасида. (И. Р.) 3. Кўл бўйида эрта саҳарда айникса манзара гўзал бўлади. Илк куёш нурлари тоғларнинг доволаридан мўралаб мовий осмон остида товланиб турган кўл сувига юзини ювади. Кўл бўйида кечқурун ўтириб ором олиш нақадар ёқимли. (А. Колбинцев.) 4. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шнор қилсалар, халқни парваршиш этсалар, ҳаётининг зағинини олтинга айланттирмोक мумкин. (О.)

362-машқ. Ўқинг. Ғал бўлақлари нормал ҳолатда келган ва ғал бўлақларининг норматив тартиби ўзгарган ғалларни аниқлаб, инасреияга

учраган гаиларни кўчиришг. улардаги ган бўлақларининг тартиби қандай ўзгарганини тушутиришг.

1. Паловга сабзини печоғлик текис ва майин тўғралса, он шунча пириш бўлади. (О.) 2. Ниқилиб умид учқунлари ўчмай, узоқдан бўлса ҳам йилт-йилт кўзга таълалиб турганидан мамнуи у. (Ж. Абд.) 3. Туристлар дастлабки беш кун давомида Самарқандда бўлиб, унинг меъморчилик ёдгорликлари ва диққатга сазовор бошқа жойларини томоша қиладилар, шаҳарликларнинг севиб дам оладиган жойларига борадилар. (А. Колбашев.) 4. Ҳатто айрим жиҳатдан Комилжондан ҳам устунроқ томонлари бор эди унинг. (Ж. Абд.) 5. Институтга кириб олиш эса ҳаётида энг қатга мукофот ҳисобланарди унга. (Ж. Абд.) 6. Бу кийинида у қандайдир жуда қамтар, айни маҳалда бурунгисидан ҳам жозибали бўлиб кўришди менга. (О. Ё.) 7. Ҳақиқат шундай бир нарсани, у сувга тунса чўкмайди, ўтга тунса ёнмайди. (Н. Р.) 8. Моҳидиҳон биз билан байрам қилади бугун. (Ж. Абд.) 9. Мард курашда, дўст таъвишда, доно ғазабда синалар. (Мирм.) 10. Юзларидан шарбат томизиб Ётар бунда дўндик хандалак. (Мирм.)

363-машқ. Ўқинг. Уюшиқ бўлақли гаиларни топиб, қандай бўлақ уюшганини. уюшиқ бўлақлар ўзaro қандай боғланганини айтишг. Уюшиқ бўлақларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчириб, уюшиқ бўлақларининг номини устига ёзиб кўйинг.

Атрофи кўркам боғлар билан ўралган, улутвор бинолар қад кўтарган Самарқанд ниҳоятда гўзал ва бой эди. Узоқ мамлакатлардан келиб кўрган сайёҳлар ундаги қурилишлар, дон-дун ва шаробга, анво турли мевалар, парранда, гўшт-ёкка тўла бозорлар, ажойиб қурол-аслаҳа, ниҳоятда позик заргарлик буюмлари, пишна ва сопол идишлар ясовчи, ранг-баранг шохи-адрастар тўқувчи моҳир хунармандлар ҳақида ҳайратланиб ҳикоя қилишарди. Оч пушти ранг манхур Самарқанд кимхоби кўп мамлакатларга олиб бориб сотиларди. Самарқандда ишланган қоғоз жаҳонда энг яхши қоғоз саналарди. Шунингдек, унинг расталаридан ажнабий мамлакатлардан келтирилган ҳар хил молларни харид қилиш мумкин эди. Нималар топилмаас эди дейсиз бу ерда! Россиядан келтирилган сурп ва нафис мато, хитой шохиси, хинд марвариди ва пиришликлари...

Самарқанд гўзал ва бой эди. Аммо бу ерда илм завоқ топди, илм-фан аҳллари хўрланди ва қувғин этилди. (Л. Батъ.)

364-машқ. Ўқинг. гаилнинг қайси бўлағи уюшиб келганини аниқланг. Уюшиқ эгали тўртта гаилни кўчириб. уюшиқ бўлақлар тагига чизинг ва улар қандай ифодаланганини тушутиришг.

1. Олмалар, анору анжирлар, шафтоли, бехилар, гилослар
гайнолилар, поклар камолга етди. (Х. Г.) 2. Ҳамма ўз қариндош-уруғ,
ошна-оғайни ва яқинлари билан кўришмоқда ёки хайрлашмоқда.
(М. Муҳамедов.) 3. Қанчадан-қанча ажойиб йиғитлар, кизлар жасораг
кўрсатишияпти! (Х. Г.) 4. Эрининг хотираси, болаларининг тарбияси,
тинимсиз меҳнаги, юрт гамидан бошқа таъининг йўқ у мухтараманинг!
(Х. Г.) 5. Бўриларнинг эгши жимирлаштирадиган ушини, тўнғизларнинг
кўксев йўталидек ёкимсиз товуши, эчкеларларнинг совуқ боқини, илон
пўстларининг ожиз йилтираши, чўл бургутларининг викорин боқини бу
икки йўловчининг юрагига ваҳм соломасди. (С. Аҳм.) 6. Музаффар
навқарларга, уларнинг чангга беланган, толлуккан, аммо кучли отларига
тикилиб, сукуг қилди. (Л. Батъ.) 7. Мевазорлар гулла-чечакда, Тол,
чинорлар тугал куртақда. (О.)

365-машқ. Ўқинг. Кесими уюшган гапларни кўчиринг, эганинг тагига бир
кесимнинг тагига икки тўғри чизик чизинг, кесимнинг қайси сўз туркуми билан
ифодаланганини айтнинг.

1. Андиран Сабо хунмуомала, сертақаллуф, ёкимгон, хунсухбат
эди. (С. Қазмиков.) 2. Қурувчилар учун... шаҳарча қурилди; озиқ-овқат
палаткалари, бараклар, ошхоналар, чой-хоналар, кизибурчаклар,
кутубхоналар, амбулаториялар, касалхоналар, омборлар, магазинлар
барпо қилинди. (Н. Бирюков.) 3. Қун салқини ва изғирини. (С. Б.) 4.
Ҳамманинг дилида бир-биридан яхши, тез, тоза, қун пахта терини
туйғуси. (А. Мўҳиддин.) 5. Кўл ҳаракатсиз, нуъладор, кимсансиз. (Ч. Айт.)
6. “Комилжон билан Татьянани чакиринглар!” – деди у қабулхонадаги
ходимасига. (Н. Р.) 7. Тўтихон хатни кўзларига сурғар, ўнар, хидлар эди.
(С. Аҳм.) 8. Очлуккан, толлуккан отликларга ўтган-кетганлар хайрон
бўлиб қарашарди. (Л. Батъ.) 9. Наимноҳ... Шакар баҳодирни иззат-
хурмат билан кутиб олди ва меҳмонхонага бошлаб кирди. (С. Улуғзода.)

366-машқ. Ўқинг, тўлдирувчиси уюшиб келган гапларни топиб, уюшми
тўлдирувчиларни ўзи боғлашиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг,
тўлдирувчининг турини устига ёзиб қўйинг.

1. Ўтган йили Мадаминхўжа хирмонда ёкилган умид чироғи
қалбига на сурур берди ва на нур! (М.И.) 2. У срда Саодатни яхши кутиб
оладилар, ювиб-тарайдилар, киёинтирадилар. (С. З.) 3. Қўбиз адирлар
оркасига ёнбошлаётган қуён ҳақида, ҳар ёкка салқинлик таратаётган
майин шабада ҳақида, йўл ёкалаб келган кўм-кўк явилон ва сан-сарик
чаловларнинг секин-секин тебраниб гул чангларини тўкаётгани ҳақида
куйларди. (Ч. Айт.) 4. Бесўнакайроқ юзини, қора кўзини бу йиғит ақли
кўришарди. (В. Карнов.) 5. Ўразқулга кўрсатишган ҳурматлар учун,
зиёфатлар учун, қарзлар учун, ваъдалар учун ҳисоблашадиган наинг

келиди. (*Ч. Айт.*) 6. Бирдан уйини, кизини, шийпонини кўргиси келиб кетди. (*С. 3.*) 7. Буларнинг ораларида поиралар, ғазалхонлар, созанда, кизикчи ва раққосалар бўларди. (*Ш. С.*)

367-маниқ. Уюшшқ аниқловчиларин тошиб, аниқланмиш билан бирга кўчирини: сўроғи, турн ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Эй, тим кора сочин, кўзларидан нур ёғилиб турувчи мураббия! Қадамларингга хасанот! (*Фодил ас-Сибойй.*) 2. Ёмон, яхши иш йўқ, ҳамма иш яхши! Бизда ҳалол меҳнат одамнинг нақши! (*У.*) 3. Катта, дехконга фойдали, ўз кўнглига ёқадиган иш қилмоқчи эди у. (*С. Пушов.*) 4. Қанча-қанча тўқнашувлар, янги ташвишлар, қувонч, иккиланиш, муваффақиятлар, мағлубиятлар ва курашлар кутади бизни. (*Ж. Абд.*) 5. Бўм-бўн, жимжит кўчалардан ёлғиз кетдим. (*О. Ё.*) 6. Зебо ва барно бу кизнинг жасорати одамлар назарида чиндан ҳам хайрон қоларли эди. (*С. Удугзода.*) 7. Ташқари гулларга кўмишган, садарайхонлар, кашкаргул ва атиргулларининг хиди ҳавода анқирди. (*О.*) 8. Йўлчи учун Петров... бутун ҳаёти ва кураши билан муаллим бўлди. (*О.*)

368-маниқ. Ўқинг. Уюшган ва уюшмаган сифатловчиларин аниқланг, улар орасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Унинг меҳнатда чиниккан қорамтир юзида, жонли, тийрак йирик кўзларида болаларча маъсумлик жилванларди. (*О.*) 2. Юртда адолатли давлат, одил ва илмпарвар ҳукмдор кўрмқ орзуида бўлган Навоий Ҳусайн Бойқародан кўн нарса умид қилар эди. (*О.*) 3. Ҳозир Мирзачўлга борган ҳар бир киши у ердаги янги, обод шаҳарларни, кўп қаватли мухташам биноларни, ҳашиаматли уй-жойларни, ҳар икки томони кўм-кўк дарахтзорлар билан қопланган кенг ва текис асфальт йўлларини кўради. (*А. Нўлат.*) 4. Мулозимлар унинг ювош, лекин жуссаси жуда келишган йўрга қорабайир отини кўндаланг қилишиди. (*О.*) 5. Чол катта заранг товоқда лим тўла тарик олиб чиқиб, тоза сунгурилган кенг саҳнга сочди. (*О.*)

369-маниқ. Ўқинг. Уюшган ҳолларни аниқлаб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчирини; тағига қилиб, устига турини ёзиб қўйинг.

1. Королёв майорни... дов юраклиги, соф дил ва ростгўйлиги учун яхши кўрарди. (*А. Чаковский.*) 2. Ёнғин тутуни барра ўтлар устида, энди иши уриб чиққан экинлар устида, дарахтлари қуртак чиқарган боғлар устида, кўпириб-хайкириб оқаётган бўғана сойлар устида сузиб юрарди. (*С. Б.*) 3. Бўғиқ шовқин сув орқали аниқ ўтиб, даҳшатли ва дабдабали эшитилар эди. (*Ж. Верн.*) 4. Лекин ҳозир қахрамонлар минглаб, ўн минглаб чиқяпти. (*А. Чаковский.*) 5. Яна кўрқувдан ва танҳоликдан юрагим ўйнай бошлади. (*Самим аш-Шариф.*) 6. Денгиздай чайқалиб,

дарёдай тошиб. Кўҳна киргоклардан кўшириб тошиб, Шаркираб, яркираб, барк уриб, серзавк Қалбимга тўлдириб хаяжон ва шавк Ҳаёт чакиради мени ёнига! (У.)

370-машқ. Ўқинг. Умумлаштирувчи сўз катнашган уюшиқ бўлакли гапларни тошиб, қандай бўлак уюшганилигини айтинг.

1. Тракторларнинг тариқлаши, тоғ-тоғ харсанг тош, тупрок уюмларининг қулаши, ваҳимали гўмбурлашлар -- буларнинг ҳаммаси ҳақиқий жанг майдонини эслатарди. (Ж. Абд.) 2. Бу ерда ҳамма нарса: кизил дарахтдан ишланган панель ҳам, кўркам ва қулай мебеллар ҳам, биллур қандил ва қимматбаҳо матодан тикилган дарпарда, полга тўшалган майин турк гилами кишида таассурот қолдиришга мўлжалланган. (В. Егоров.) 3. Унинг юриш-туриши, кафедра олдидан сўзлаш усулларига тақлид қилувчилар ҳам кўп. (Ж. Абд.) 4. Зиёфатга Ҳиротнинг энг илғор кишилари: олимлар, шоирлар, ҳофизлар, машшоқлар, ҳаттоғлар, тери ишлайдиган ва қимхоб тўқийдиган машхур ҳунарманд усталар, муқовасозлар ва эгарсозлар тўпланишган эди. (Л. Батъ.) 5. Мен ҳамма нарсани: чарчокни ҳам, ёр-дўстларимни ҳам, коллекцияларимни ҳам унутдим. (Ж. Верн.) 6. Шу дақиқаларда унинг фикру ҳаёлини уч нарса банд қилган эди: фарзандларининг беморлиги, Олим мо-жароси, Норзода билан муносабати. (Ф. Ниёзий.) 7. У мингларча йилги маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди. (О.)

371-машқ. Ўқинг. Уюшиқ бўлакли гапларни аниқлаб, қандай бўлак уюшганини, уларнинг ўзаро боғланишини айтинг. Тегиниши тиниши белгиларини кўйган ҳолда кўчириб, уюшиқ бўлақлар тагига чизинг.

1. Бу кенгайда ҳар ким ўз фикрини мулоҳазасини кўнглига тугиб юрган дардини бамайлихотир ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан хавотир олмасдан тан тортмасдан айтди истаган тақлифини қилди. (А. Қ.) 2. Нозимжон ёшланидан меҳнатқаш, сезгир, ерга ва молга меҳр қўйиб ўсди. (С. Нуоров.) 3. Стол атрофида мажлис ҳайъати қотиб бола раёнжироком вакили ва завод директори Ҳикмат Ҳатамов ўтиришибди. (О.Ё.) 4. Участка учун ҳам график план иш сифати одамларга тўғри маон тақсимлаш учун ҳам коллектив ўртасидаги аҳилликка ғўбор қўнмаслиги учун ҳам туриш-турмуш емишлар кишилариининг руҳи-раёйини кўтариш учун ҳам биринчи галда у жавобгар! (Ж. Абд.) 5. Сув ер электр булар ҳаёт баҳорига янги ғўзаллик ва янги напъа бағиниловчи қучлар эди. (О.)

372-машқ. Ўқинг. Гашнинг ажратилган ва уюшиқ бўлақларини аниқлаб, улар орасидаги фарқини айтинг.

1. Йигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. (С.Аҳм.) 2. “Оғайнилар, – деди Йўлдошбой халойикка ўғирлиб, – бу ерда хуррият, озодлик тўғрисида гапирилди...” (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 3. Ёзилаётган рисоалар, қапчадан-қанча илмий тадқиқотлар четга суриб қўйилди. (Ж. Абд.) 4. Жаноб профессор, мен ким, қанинган Немо, бугун, 1868 йилнинг йигирма биринчи мартада, Жанубий кутуба... етдим ва ер шарининг ана шу қисмига эгалик қила бошладим. (Ж. Верн.) 5. ...Осиб қўйилган инқилобий шиорлар кишиларни янги ҳаётга – бахтиёр, озод ҳаётга, даъват қиларди. (Ж.Икромий.) 6. Ғалабамиз учун бу имкониятдан қай даражада фойдалана билиш бизларга, ҳарбийларга, боғлиқ. (Ю. Семёнов.) 7. Лутфиниса инқиллаб, ҳарсиллаб қизини олиб жўнашга киришди. (О.) 8. Бундан бир ой олдин, олмазор боғлар нафис пушти ранг гулга бурканган илик баҳор қушларидан бирида, икки отлик қишлоқдан чиқиб, тоққа қараб йўл олди. (О. Ё.)

373-машқ. Ўқинг. Ундаймаларни топиб, уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини, ўринини ва интонациясига кўра қўйилган тилиш белгиларини тушунтиринг.

1. “У уйга чой сўрапса, йўлчи акалгта келиб кишининг, Гулнор қизим!”—деб тўй бекаси Лутфинисо кетди. (О.) 2. Ғанир, Қўзивоё, гапир, бўғалоқ, сўз сеники! (Ҳ. Ғ.) 3. Қани. Сиччалақхон қизим, мана буни кийиб олинг-чи! (А. Қ.) 4. Қўйлангиз, хоним қизлар, чевар қизлар, Бошларда инак рўмол хилинмасин! Қўйлангиз, аёл қизлар, донидор қизлар, Қўкракларда Юлдузлар ятилмасин. (Мирм.) 5. Дадагани хурмат қил, пучук. (Ҳ. Ғ.) 6. Ой юзли, шакар сўзли, оламда танҳо гўзал, айтинг-чи, сиз чиндан ҳам шу уйнинг бекаси бўласизми? (Ҳ. Ғ.) 7. Хадича! Сарви! Қумри! Эркиной! Саодат! Уйларингизга боринглар. Эрталаб “Бахт уйи”да учрашамиз. (Ҳ. Ғ.) 8. Дўшлар қутлук, аскар бола!—Қулук, опок бува. (Ҳ. Ғ.) 9. Суюкли қиз, қора кўз Наврўз, Бадахшоннинг нозли қантари, Сен ҳақингда юритаман сўз... (Мирм.)

374-машқ. Ўқинг. Ундаймаларни аниқлаб. Ундайманинг эгага ўхшаш ва фарқли томонларини тушунтиринг. Ундаймаларни эгага айлантирган ҳолда гапларни қайта тузиб кўринг.

Н а м у н а: *Ҳали ҳам тердирганингиз йўқми, ота?* (М.Нам.) – *Ота! ҳали ҳам тердиргани йўқми?*

1. Умматали, сени ўрток Охунбобоев таъриқлаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўки! (С. Аҳм.) 2. Лекин шуни ҳам инобатга олингки, майор, Туркистонда сиз бошқа фамилия билан юрасиз. (С. Калмиков.) 3. Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат

килма. (О.) 4. -- Хой, тентаккичаларим, тоганни бевоплик қилиб қийнаманглар. (С.Аҳм.) 5. Кампир, аччиққина хўрда қилиб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. (С. Аҳм.) 6. Дунё тургунча турунг, маликам, Бахтингиз дарёдай мавжлансин, бекам. (С. Назар.) 7. Сира таъянин тортмагайсиз, ойи, мен тинчман. (О.) 8. Ҳашамсиз пурвикор қоямсиз, Тиз чўқмас, гард юқмас ғоямсиз, кифт тутган минг пилааноямсиз, Эй баланд чўққилар, қоялар. (З.О.)

375-маниқ. Ўқинг. тегишли тинини белгиларини кўйиб, ундаймали гапларни кўчиринг. Ундаймаларининг таънига чизинг ва уларнинг уюшиқ бўлаклардан фарқини айтинг.

1. Ўлмас ўз муаллиманинг танқид қилишининг яхши эмас. Сenga бу иш ярашмайди. (ИЛ) 2. “Туғилган кунингизга одамнинг жонидек азиз бир нарса келтираман азизим”, – деди кушлардан бирида Маҳмуджон хотинига. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Шу нарса ёнингизда бўлсин Менибой миллатидан катъи назар, ишчи билан дехкон хамиша оғайни. (С. Калмиков.) 4. Баҳорой Салима Нанима Ҳалима Юринглар, менга қараниб юборинглар. (Ҳ. Г.) 5. Сизни илгарирок сайласак бўларкан Аширали ака. (Ҳ. Г.)

376-маниқ. Ўқинг. Кириш сўз, кириш бирикма ва киритма гапларни топинг, тиниш белгиларини кўйиб кўчиринг.

1. Қўққисдан шамол ёнроқ кўринган қизнинг зотан ҳар иккови ҳам ёш қизлар эди, шаянасига қатилган узун яшил тўрни очиб юборди, қизнинг сутга қайилгандай ошпоқ юзи, олтин тусли сочи, тиниқ мовий кўзлари кўриниб кетди. (Ф. Қўпер.) 2. Олтиншоҳ кўрфази. Маъмурлар улар орасида Америка офицерлари ҳам кўринади ҳаммоллар, таксичилар, гадоилар ҳар бири ўз мақсади йўлида теплоходни кутнишга ҳозирлик қўрар. (С. Азимов.) 3. Дарё тайёрлашдан қарчаб университетга кириш учун тайёргарлик кўраётгандим, дарёчага чўмилгани кетаётган эдим. (К. Абуков.) 4. “Отамнинг тахти шак-шубҳасиз меники, бу жиҳатдан кўнглим тўқ”. – дер эди ваалиахд тўра. (С. Улуғзода.) 5. Афтидан бу ишга... ҳокимлар ҳам енгил-елли қараётган кўринадилар. (С. Улуғзода.) 6. Саҳроин бир одамнинг фаҳмича уни номард дейишдан кўра шармандалиқ йўқ эди. (С. Улуғзода.) 7. Манзилга етгач Насибалар шаҳарнинг чеккасида бир ҳовлида турар эдилар Насиба мени қўярда-қўймай ичкарига бошлаб кирди. (О.Ё.)

377-маниқ. Ўқинг. Киритма гапларни топиб, унинг ўзи киритилган гапнинг қайси бўлагига алоқадор эканини, ажратилган бўлаклардан фарқини айтинг.

1. Кенг, узун, нахтаси чиқиб ётган тўнимнинг (бу дадамнинг эски жомакор тўни) барини белимга боғлаб олган бўлсам-да, лойга беланган

орка этаги товонимга шалп-шалп урарди. (И. С.) 2. Совуқ кунларнинг бирида, октябрнинг охирида (Польшада эса кини эрта тупада) бизларни бараклардан хайдаб чиқишди. (Д. Кьюсак.) 3. Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига (Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди) зар билан шу сатрлар битилган эди. (О.Ё.) 4. Бирок икковни ҳам — улар давлат секретари Мейснер билан президент Гинденбургнинг ўғли Оскар эди — ҳеч ким танимайдиган бу ирқчининг афғ-башараси қанақалигини ҳам билишмасди. (А. Чаковский.) 5. Устози профессор Данилович ўз шогирдини кибиятга йиғит эканлигини мактар, у билан фахрланарди ҳам. (Ким билади дейсиз, балки бу гапларни Ҳошимнинг ўзи таркатгандир.) (Ж. Абд.) 6. Ёзда кишлоққа борганларида камина...(у маҳалда мен ўн уч — ўн тўрт яшар бола эдим) уларга почтачилик қилардим... (О.Ё.)

БИР БОШ БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

378-маниқ. Ўқинг. Икки бош бўлакли ва бир бош бўлакли гапларни аниқлаб, улар орасидаги фарқни айтинг. Бир составли гапларнинг тишини белгиланг.

I. Шу кун кишининг қўлига қарамағ газета. Ҳамма ёқ ари уясидай ғувиллаб қолган. Тунки овқат маҳали ҳам баҳс устига баҳс очиларди. Истаган хонағизга қирманг, икки-учтадан бўлиб олиб радиобиология лабораториясини тилга олиб турганини кўрасиз. Ҳар ким ҳар хил талқин қиларди. Бировлар Гойибнинг гуруҳисига ачининлар, шунча меҳнатлари зое кетганидан афсус қилинларди. Мақола муаллифини эса шаддодликда айбланларди.

“Ўтқир ёзилбди, - дерди бошқа бировлар, - эгасини топиб ёзишибди!...” Яна бир хиллари бор эдики, улар на у томонга, на бу томонга бўлишга гаранг эдилар. (Ж. Абдуллахонов)

II. Мана ўша чўл. На бир қўқайган уй, на бир қултум сув ва на тиккайган дарахт бор. Поёни йўқ яйлов. Бу ерда йил фаслларининг ўзига хос файзи, гапга бўлади. Баҳор шабадаси эсиб, осмонда оқ-қора булутлар сузади, чакмоқ гумбурлаганда, булар ларзага келади, киши уйқусида тош қотиб ётган жониворлар момақалдирок наърасидан чўчиб уйғонади. (Н. Сафаров.)

379-маниқ. Ўқинг, эгасиз бир бош бўлакли гапларни топиб, тишларини айтинг. Аввал шахси аниқ, сўнгра шахси ноаниқ, ундан сўнг шахси умумлашган ва эгаси топишмас гапларни кўчириб, улар орасидаги фарқни тунуштиринг.

1. Бу ерни сахро дейдилар. (И. Р.) 2. Эсинг борида эл тани, кучинг борида ер тани! (Мақол.) 3. Кабинадан чиқишга тўғри келди. (Ч. Айт.) 4. Биз томонларга ҳам боринг, Ферузахон. (Ҳ. Г.) 5. Уни қайтадан биринчи курсга қабул қилинди. (С. Ан.) 6. Келинг, яхшиен кузатув-

ларимизни давом эттира қолайлик. (Ж. Верн.) 7. Энди ўтириб ишласа бўлади. (Ю. Семёнов.) 8 Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. (Мақол.) 9. Тоштемирга боғ оралаб кичик-кичик калта ариқлар очишни, сувни жилдиратиб қўйишни ўргатди. (Х. Г.)

380-машқ. Гапларни ўқиб, бир бош бўлакли гап тишларини аниқланг; эгаси топишмас гапларни кўчириб, унинг бир бош бўлакли гапларнинг бошқа тишларидан қандай фарқ қилишини айтинг.

1. Сессия олдида бундай темаларни пишиқроқ такрорламаса бўлмайди. (С. Ан.) 2. Қаршисида осиглик турган Комилжоннинг портретига боқди. (Ж. Абд.) 3. Тушларни бомбапанада ўтказишга тўғри келарди. (В. Кудрявцев, К. Распевин.) 4. Аскияни ҳам дўндиради, дейишди. (Ж. Абд.) 5. Ўта тепса тебранмас Консёлдай одамнинг шунчалик хаяжон билан гапирганига қараб ҳам тасаввур этса бўлади! (Ж. Верн.) 6. Кўкка бокма, кўнга бок! (Мақол.) 7. Катта-катта харсанглари майдалашга тўғри келди. (Л. Батъ.) 8. Хушбўй, ширин олма-ларни хузур қилиб едим. (С. Юнусов.) 9. ...Хафталаб, ойлаб. йиллаб бир кичкина парса устида бош қотириш, кийналиш керакдир. (Ж. Абд.)

381-машқ. Ўқинг. Кесимсиз бир бош бўлакли гапларни (номинатив) топиб, эгасиз бир бош бўлакли гаплардан фарқини айтинг. Номинатив (атов) гапларни кўчириб, уларнинг мазмун ва структурасига кўра тишларини аниқланг.

1. Баланд тоғ. Унинг чўққиси а қараган одамнинг дўпписи тушади, кўзи тиниб, боши айланади. (Н. Р.) 2. Ёз. Атрофга қаралса, кўз қувнаб, кўнгил канот ёзадиган қушлардан бири. Кечқурун. Йўлчи Адашев машинасида керилиб ўтириб олган. (А. Мўҳиддин.) 3. Ўшандан бери қирк икки йил ўтди. Қирк икки ташвишли баҳор, қирк икки қаҳратон киш... Унинг юз-манглайдаги ажинлар – шу ташвишларнинг излари: соч-соқолидаги ок – шу қишлардан қолган қиров... (Д. Г.) 4. Мана, ок уй. Кабинет. Стол. Микроскоп ёнида Мавжуда. (Мирм.) 5. Балки бу йўлда сонсиз шафқатсизликларни, мусибатларни бошдан кечиришга тўғри келар. (Ж.Абд.) 6. Тантанали кеча. Катта зал ҳамма ёқдан қелган турли касбдаги одамлар билан лим-лим. (А. Мўҳиддин.)

382-машқ. Ўқинг. Бўлақларга ажралмайдиган гапларни топиб, уларни мазмунига кўра изоҳланг, бир бош бўлакли гаплардан фарқини айтинг.

1. – Ассалому алайкум, домла! – деди югуриб келиб унинг қўлидан сумкани оларкан. – Қалай, тузалдингизми, домлажон? – Раҳмат! – деди Баширжон кабинага чиқиб ўтираётди. (Н.Аминов) 2. М а р а с у л. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан дарвешман-ку, ахир. Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан? Н а с и б а (қулимсираб). Ростми? (А. Қ.) 3. Н а с и б а. Вой. Тилла соатим бор эди-

ку! М а р а с у л. Икковимиз ўтказадиган олтин умрининг олтин минутларини ҳар қанча олтин соат сачаса ози! Н а с и б а, Раҳмат... (А. Қ.)

4. Ҳормани, Дўсимбой ота! - деди Абдуқодир ўна томонга юриб. - Саломат бормисиз? (Ў.Умарбеков)

5. -- Сизга овқат беришимиз? -- сўради Мюллер қайтиб келгач. Балки тамадди килиб олармиз?

-- Яхши, -- кўнди Штирлин.

-- Юқоридан бирон нима олиб келишларини айтдим.

-- Раҳмат. Одамларни чакиртирдигизми?

-- Чакиртирдим.

-- Кўринишдан мазангиз йўқ...

-- Э, -- деди Мюллер кўлини сийтаб (Ю. Семёнов.)

6. Йўлчининг сўзларига ҳайратланиб, чол ёқасини ушлади:

-- Астағфирулло!

7. -- Тешавой сой бўйида кутиб турмоқчимиди?

-- Ҳа. (Ҳ. Г.)

8. -- Машиначингиз менга ёқмади, қакеткани ўхшатолмас экан.

Бошқасини тонамиз.

-- Ҳўп. (Ҳ. Г.)

383-маниқ. Ўқинг. Тўлиқсиз гапларни тоғиб, қандай бўлақлар тушириб қолдирилганини, унинг содда гапнинг бошқа турларидан фарқини айтнинг.

1. - Бу киньокнинг ҳаммаси сизга.

-- Менга? - Қодирбобо тушунмасди

-- Ҳа, сизга.

-- Ҳаммаси-я?

-- Ҳаммаси!

-- Бепул-а?

-- Бепул.

-- Таг-туғи билан-а?

-- Таг-туғи билан. (Ш. Тошматов.)

-- 2. -- Қайси ҳислат оламни нағд даражадан аъло даражага кўтаради?

-- Ақл ва тамиз.

-- Одам нима билан одам бўла олади?

-- Одамгарчилик билан.

-- Адаб, тарбия одамга қандай фойдалар беради?

-- Адабли, тарбияли одам бошқаларга мухтож бўлмайди, балки улар бунга мухтож бўлади.

-- Қайси нарсалар инсон учун айб саналади?

-- Бахилик, ёлгончилик, чакимчилик, дўстларининг озгина камчиликларини кўриш билан улардан юз ўгириш, ўз айбини кўрмай, бошқаларнинг айбларини ошкор қилиш. ("Оз-оз ўрганиб доно бўлур")

384-машқ. Ўқинг. Гапларнинг ифода мақсади, тузилиши, таркибига кўра турларини аниқланг; 4 та гапни танилаб, синтактик жihatдан тўлиқ таҳлил қилинг.

I. Ҳожи уни ўзи чиққан хонага эмас, ундан паригисига бошлаб кирди. Бу ер меҳмонхонаси бўлса керак, жуда серҳанам ва дабдабали эди. Бурчакда одам бўйидан баланд курант соат, тўрда туркман корабайиридек тим снёҳ пианино, унинг орқаси—деворда антика рангли «қизил оёқ» гилам. Гиламда эса Таманшоннинг рангдор, чиройли сурати. Шифтда мухташам, уйнинг ҳуснига яна ҳусн кўшиб турган биллури қандил. Жавонда япон чинпилари. Жавон устида бир жуфт аждаҳо нақшли хитой кўзаси. Деразаларда ҳарир парда. Хонанинг гир айланган навосида тошқисқича ганч ўймакорлигининг ажойиб намунаси.

Анча паст-баланди кўрган Қошлонбекнинг эси оғиб қолди. Ичида беихтиёр “мана, яшаш!” деб юборди. Осиқан дорнинг жуда баланд эканини энди бутун салобати билан ҳис қилди ва юраги орқасига тортиб кетди. (*Шухрат.*)

II. 1. Ҳа, лаббай? Салим Салимов?? Хўш, хўш? Билетни олди? Тайёрланипти? Хайрият. (*Ҳ. Г.*) 2. Саркарда эмасман, арбоб ҳам эмас, Аммо элга таниш камтар овозим. (*Мир.*) 3. Жомий ҳақида гап кетди, унинг шеърларини, саҳийлиги, олижаноблиги, ўтқир ақлини мактапти. (*Л. Батъ.*)

ҚЎШМА ГАП

385-машқ. Берилган матидан аввал соҳда гапларни, сўнгра қўшма гапларни ёзинг. Қўшма гап қисмлари сенини, қандай боғланганини изоҳланг.

Дарада ҳаво иссиқ, ҳамма ердан қарағай ва арча ҳиди анқирди. Теварак-атроф игна баргли кўм-кўк дарахтлар билан қопланган. Йирик шағал йўлдан тепаликка кўтарилиши анча мушкул эди. Ҳаво иссиқ, сув ичкилари келарди. Ҳамон сув учрамаслигидан ҳайрон бўлишарди. Шу дарадан қор босган Қрасная Поляна деган жойга ўтишлари керак эди. Шу ерда дарёча бўлини керак, лекин ундан ҳамон дарак йўқ эди. Қарағайлар учини пинтирлатиб шамол эсарди, аммо шамол овози сукунатни бузмай уни янада чуқурлаштирарди. Борган сари оёқ остидаги кул ранг, баъзи жойларда эса ошпоқ тус олган шағал бирданига қорая бошлади ва ўн минут ўтмасдан шағал орасида шилдираб оқаётган ариқчани кўрдилар, олисдан эса шовиллаган овоз эшитилди. Сал кейинроқ улар айкириб оқаётган оқим бўйлаб кетавердилар, сувдан эсан муздек шамол оёқларини жунжиктирди. Кейин улар қор босган майдончага кўтарилдилар, ҳамма ёқни яна сукунат босди, чунки қор эриб, унинг остидан чиқаётган оқим пастда қолган эди. Улар қор устидан яна баландроқ кўтарилдилар ва ҳеч зот йўқ шу баландликда

уларда қандайдир нотанин юксак таитана, кўтаришқилик рухи пайдо бўлди. (Ю. Семёнов.)

386-маниқ. Гапларни ўқиб, боғланган ва эргашган қўшма гапларни ажратиб, улар орасидаги фарқни изоҳланг.

1. Қовун пишмаган, лекин сап-сарик пишган дўмбок-дўмбок хандалаклар кўп эди. (О.) 2. Кун совук бўлса ҳам, у терлаб кетган эди. (С. Камиков.) 3. Бизнинг нафратимиз дахшатли, иродамиз, ғалабага бўлган иштиёқимиз эса чексиздир. (Ю. Семёнов.) 4. Кечкурун тиник осмонда илк юлдузлар чарақлаганда, ҳамма кинлокқа қайтади. (О. Ё.) 5. Туман тарқалди ва мен бутун астрономик кузатувларимизни амалга ошира олишимизга умидвор бўла бошладим. (Ж. Верн.) 6. Менинг ҳамма истакларим, бутун вужудим илм тарқатишга қаратилгандир ва мен буни ўзим учун энг улуг бахт деб биламан. (Абу Райҳон Беруний.) 7. Биламанки, ҳар бир орзунинг ўзига яраша ташвиши бор. (М. Муҳамедов.) 8. Уч-тўрт гўла арралагунча, онам қора терга ботди. (Н. С.) 9. Кўз ёшидек тоза томчилар Қилар экан дарёни пайдо, Дарё бўлса гул водийларни Этар экан ўзига шайдо. (А. О.)

387-маниқ. Қўшма гапларнинг турини аниқланг. Боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гапларни кўчиринг, боғланганини тушунтиринг.

1. Улар бутун вужуди билан ишга шўнғиб кетинганди-ю, аммо техника етишмасди. (Ч. Айт.) 2. Ҳамма қувнок, ҳамманинг юзида бахт балкиб турибди. (С. 3.) 3. Мен уни танийман, аллақайси бир заводда ишлайди. (М. Муҳамедов.) 4. Апрель ойининг охири бунда-да, кеча худди сентябрдагидек қон-қоронғи эди. (Н. III.) 5. Қатта ариқнинг нариги соҳили уларники, бериги соҳили бизники. (Ч. Айт.)

БОГЛАНГАН ҚЎШМА ГАП

388-маниқ. Боғланган қўшма гапларни кўчиринг, боғловчи воситаларни топиб, гапларнинг ўзаро қандай боғланганилигини изоҳланг.

1. Умид илжайиб кулди-ю, лекин юраги пичок санчилгандек зиркираб кетди. (Мирм.) 2. Аммо тирикчилик қилиши учун манба керак, манба эса йўқ эди. (М. Исм.) 3. Ўзи гапини тополмай нима аҳволда-ю, сизлар яна уялтирасизлар қулиб. (М. Исм.) 4. Уруш босилган, аммо қаҳатчиликнинг дами қайтмаган кезлар эди. (С. Сидёв.) 5. Халқ қонунга хизмат қиладими ёки қонун халққа хизмат қиладими? (Ш. Тошматов.) 6. Ниҳоят, машина терими ҳам изга тушиб кетди-ю, Ҳилол ака у билан суҳбатлашини вақт топди. (Ж. Абд.) 7. Тошқўлат гап қайтармади, лекин аламиндан, жажлидан лаблари ҳамон дириллар эди. (Н. Бирюков.) 8. Дарахтларнинг барги тиник ва улардаги ёмғир томчилари ботиб

бораётган қуёшнинг қизғиш нурида жилваланаар эди. (А. Қ.) 9. Тавба, шунча пахтани ўзим тердимми ё биров қўлиб қўйдими? (С.Аҳм.)

389-машқ. Берилган зидловчи боғловчи ва бўлса, эса сўзлари орқали боғланган қўшма гапларни изоҳланг.

1. Биз ҳокимиятни қўлга киритдик бу эса жуда мушкул иш эди. (Иван Ле.) 2. Сиз севасиз покиза ҳам мард йиғитларга хос севги билан, Аммо гоҳо поёнсиз ўйлар Хаёлимни чулғайди ёмон. (Мирм.) 3. Ҳар ким ҳар хил фикр юритар, лекин ҳеч қайсиси аниқ бир нарсга айтолмасди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. Завод ёпилди-ю, биз ҳам кўчада қолдик. (И. С.) 5. Мана сиз ташаккурнома олдингиз, мен бўлсам виговор олдим. (Н. Бирюков.) 6. Электр станцияси чирокларни ўчирди, Штирлиц эса камин олдида узок вақт қорамтир-қизғиш ўтинларини кўм-кўк олов чирмаб олаётганини томоша қилиб ўтирди. (Ю. Семёнов.)

390-машқ. Айирув, инкор боғловчилари ва юкзамалар орқали боғланган қўшма гапларни тонинг.

1. Шу чок қўнғирок чалинди-ю, болалар синфларига киришди. (П. Т.) 2. Факат на униси бир нарсга дея олди, на буниси овозини чиқаришга ботинди. (Ч.) 3. Яктақ, мол-дунё топилади, аммо одам топилмади. (И. С.) 4. “Шўрон ислом” ва “Уламо” ўлка комитетида кўконликлардагидек на куч бор, на пул бор. (С. Қалликов.) 5. Меҳмон, саллангизни ё ўзингиз ечинг, ё биз счамиз! (Ҳ. Т.) 6. Онаси сопол товоқда тула (угра) ош келтириб қўйди-ю, у ҳам сандалга тикилди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 7. На бирор уйнинг мўрисида тугун чиқади, на бирор дарахт кўринади. (Ш. Тошматов.)

391-машқ. Бадний асарлардан боғланган қўшма гапга тўртта мисол топиб ёзинг. Қисмларнинг қандай боғланганини тушунтиринг.

392-машқ. Тушириб қолдирилган тинини белгиларини қўйиб, гапларни кўчириш ва уларнинг қўйилиш сабабини изоҳланг.

1. Дилдорнинг гавдаси ўтирилди-ю юзи, кўзлари ҳамон Ўзамжон кетган томонда эди. (С. Аҳм.) 2. Ҳеч ким жавоб бермади аммо ичкаридан олим чолнинг овози эшитилиб турарди. (Н. Бирюков.) 3. Сиз чироксиз порлаган Мен эса парвонангиз. (Мирм.) 4. Бу ер ости кўлида хавф-хатардан тамоман ҳолисиз ва ҳеч қанақа чақирилмаган меҳмон сизни безовта қилолмайди. (Ж. Верн.) 5. Хайриятки, учинчи сигнал чалишиб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади. (А.Қ.) 6. Ҳеч кимнинг ҳаёти олижалооб ва ҳимматли одамларининг ҳаётидан азизроқ бўлиши мумкин эмас сизлар эса ҳам олижалооб ҳам ҳимматли кишиларсизлар! (Ж. Верн.) 7. Тунги смена топшта яқин тугайди-ю, одамлар уй-уйларига қайғиб, ҳордик олинга ётадилар. (Ж.Абд.)

ЭРГАШГАН ҚЎЙМА ГАН

393-машқ. Эргашиган қўйма гаиларни ўқиб, бош ва эргаши гаиларни ажратинг. Эргаши гаини бош гаига боғловчи воситаларни айтинг.

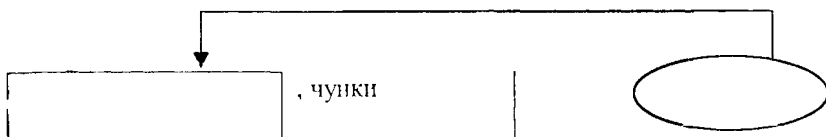
1. Дарсилар аллақачон тамом бўлган бўлса ҳам, залда негадир ғала-ғовур босилмасди. (С. 3.) 2. Ўзи сингари кекса ирригаторлардан илгари бошқа бирор кини гаиниб қўймаслиги учун, у бу фикрни комиссия аъзоларига энг биринчи бўлиб хабар қилгани келган эди. (Иван Ле.) 3. Сен бахтлисан, чунки эркинг ўзинида. (С. Саъватонг.) 4. Бу ерга ҳеч ким оёқ босмай қўйганидан, атрофини ўт, тиканак босиб кетган эди. (Ч. Айт.) 5. Биламанки, ҳар бир орзунинг ўзига яраша таъвиши бор. (М. Муҳамедов.) 6. Ўрни шундай юмшокки, гўё гул барги тўшалган дейсиз. (Мир Аммон Дехлавий.)

394-машқ. Эргаши гаиларнинг ўринини аниқлаб, тиниш белгиларининг қўйилишини изохланг. Қўчириб, эргаши гаини бош гаига боғловчи воситалар тагга чизинг.

1. Гарчи нибда йўл босиб чарчаган бўлса ҳам, нотаниш шаҳардаги олаговур, Марғилонда учрамайдиган ҳар хил одамлар уни кизиктирган эди. (Х. Нутмон. А. Шораҳмедов.) 2. У мени коридордан бошлаб борар экан, менда бир ажиб туйғу пайдо бўлди. (Ю. Смул.) 3. Ҳасан чикиб кетгани билан, Турсунов жиринглаб турган телефонга кулоқ солди. (Иббохон.) 4. Ватан инсонга дунёдаги барча нарсадан азиз туюлса, у вақтда одам нўлатдан ҳам мустаҳкам бўлиб кетади. (С. Саъватонг.) 5. Улар олмазор этагидаги сўкмок йўлга бурилишида, қуёш тоғ ортидан эндишша мўралай бошлаган эди. (Ў. У.) 6. Оқалъада ҳам сўнгги беш кунликда шундай гайрат кўрсатилдики, деярли бир ойлик вазифа охирига етказиб қўйилди. (Ж. Абд.) 7. Уни осмонга кўтарилган чап-тўзон хайратда қолдирди, гўё Самарқанд бозорига душман ўт қўйиб юборгандай эди. (С. Б.) 8. Тонинўлат акамлар, мен нимани хоҳласам, шунини қиладилар. (П. Бирюков.) 9. Одам, нима яхши бўлса, шунини қилиши керак. (Ў. У.)

395-машқ. Эргашиган қўйма гаиларнинг схемасини намунадагидек чизинг.

Н а м у н а : Шу учрашувдан у умидвор бўлган эди, чунки кармokka жууда мазали хўрак илинган эди. (Ю. Семёнов.)

1. Бу ердаги иш суръати бизнинг портларимиздагига қараганда жуда сууст, шу сабабли ҳам кемалар бир ерда анча тўхтаб туради. (Ю. Смул.) 2. Унинг орзуси бир қарашда романтик қасоскорнинг орзуси бўлиб кўринса ҳам, тагидаги ҳақиқат чуқур, ўта ҳаётий. (Х. Ғ.) 3. Ўтган кунни Саида тамаки саройидан ишдан қайтиб келаётганда, орқасидан Мирзақул ҳам етиб келди. (Ч. Айт.) 4. Домла тезда келавермагач, ўқувчилар безовта бўла бошладилар. (Н. С.) 5. Энг сўнгги аскар ичкарига кириши билан, дарвоза маҳкам бекитилди. (С. Б.) 6. Ўша гузар тамом бўлгач, кўча шарқдан ғарбга бурилади. (С. А.)

396-машқ. Эргашган қўшма гапларни ўқинг. Қайси эргаш гаплар бош гапдаги бирор бўлакни қайсилари умуман бош гапни изоҳлаётганини аниқланг.

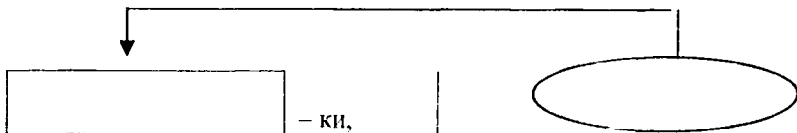
1. У хотин шундай гўзал эканки, оламини безатиб турган порлок юлдузлар ҳам унинг ҳусни олдида хираланар экан. (Н. Бирюков.) 2. Шу гапим қулоғингда бўлсинки, мен йилнинг икки кунинигина ўз ҳаётиёшим учун сарфлайман. (К. Моисеева.) 3. Йўлак қоронғи бўлгани учун, у кишини таний олмади. (С. Ан.) 4. Қуёш порлаб турган бўлса ҳам, кун анча совуқ эди. (С. 3.) 5. Шуни биламанки, машинага ажратилган каттакон бир картага Арслонбек акам мўйлов килиб одам қўйдириб юбордилар. (А. Қ.)

397-машқ. Ўқинг. Эга ва кесим эргаш гапларни аниқланг. уларнинг бош гапга қандай боғланганини изоҳланг.

1. Гап шундаки, ҳар қайси жойнинг ўзига яраша қоида-қонун бор. (Б. Бош.) 2. Янги гап шуки, дардингизга даво бор. (Х. Ғ.) 3. Гап шундаки, у йигитда ҳамма нарсага қизиқиш бор. (Н. Бирюков.) 4. Ҳаммаёйизга маълум, ҳар бир литр сув учун колхоз пул тўлайди. (Ч. Айт.) 5. Сизга равшан бўлдики, сэр, қиролик ҳукуматидан олаётган пулларимни ўрнида сарфлаяпман. (С. Қалмиқов.) 6. Дарвоқе, қимки ўзининг тилсиз дўстлари учун ҳам чекса, у ёмон одам бўлмайди. (Ф. Қупер.) 7. Нимаки нафратимга дучор бўлган бўлса, ҳаммаси мана шу кемада! (Ж. Верн.)

398-машқ. Аввал эга эргаш гапли. кейин кесим эргаш гапли қўшма гапларни кўчиринг. уларнинг бош гапга боғланишини схема билан кўрсатинг.

Н а м у н а: Яна шу ҳам сир эмаски, мана шундай кўп болали оилаларда ота-оналар ўз фарзандларига баъзан бир кўз билан қарамайдилар. (М. Исм.)

1. Буйрук шуки, биз шу ерда қолишимиз керак. (Э. Хеллингсвэй.)
 2. Орзум шуки, куёвимиз қарга бўлмасин, булбул бўлсин. (Х. Г.)
 3. Кимки Дуематов усули билан ишласа, у уч кишининг нормасини бажаради. (Н. Бирюков.) 4. Демак, Англия разведкасига нимаки маълум бўлса, буларнинг ҳаммаси америкаликларга ҳам етиб борган. (С. Калмиков.) 5. Шу нарса сир эмаски, Фарғонада босмачиларнинг ири... Наним Қудрат эшондир. (С. Калмиков.)

399-маниқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, эга ва кесим эргаш гаши қўшма гапларни қўчиринг. Эргаш гаши бош гапга боғловчи воситалар тагига икки тўғри чизик чизинг.

1. Ҳақ гап шуки Бухоро дунёда энг арзон, энг сифатли газ чиқаришни мумкин. (Н. Р.) 2. Бахтеизлигим шундаки мен сахнаи, унинг қонун-қондаларини, талабини билмайман. (Ю. Смул.) 3. Сиз нима десангиз муаллим ўша маъқул. (Ч. Айм.) 4. Маълум бўлдики бунги сиз мос эмас экансиз. (Ю. Семёнов.) 5. Кимки тартибни бузса ўзидан ўпкаласин. (Н. С.) 6. Қизиги шундаки ҳеч қачон Қодирхон ҳар гапга бу қадар ойна-осон унайдингача кўнгличан одам бўлмаганди. (К. Моисеева.)

400-маниқ. Ўқинг. Тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гаши қўшма гапларни аниқлаб, эргаш гаши бош гапга боғловчи воситаларни айтинг.

1. Кимки сизни олиб чиқиб кетишимга рухсат берган бўлса, қариндошларингиз ўшалар назорати остида. (Ю. Семёнов.) 2. Шундай қушлар бўладикки, халқнинг тарихий тараққиёти учун бир неча ўн йилларга арзийди. (Н. Бирюков.) 3. Ким қудратли бўлса, ўшанга эргашини керак. (С. Калмиков.) 4. Яхши биласизки, меҳрсиз яшаш мумкин эмас. (Э. Усмонов.) 5. Кавказни мутоъфаа қилаётган ҳар бир жангчи шуни билсинки, унинг орқасида кенг жонажон юрти ва йўлига кўз тиккан оиласи турибди. (Я.)

401-маниқ. Тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гаши қўшма гапларни алоҳида-алоҳида қўчиринг, эргаш гаши бош гапга боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Аммо шундай вазият юзага келдики, ўша қушларда мен душман уясига бориб қолдим. (В. Карпов.) 2. Сен шуни унутмаслигинг керакки, ҳеч ким бировга ўйлаш, исташ, орзу қилишни ман эта олмайди. (Ч. Айм.) 3. Биласан-ку, бизнинг ўлкада Аллақачон тутқунлик битган! (З.) 4. Табиатда шундай модалар борки, улар қисқа муддат ичида куёш нурини ўзига сингдириб, қоронғиликда яна бўшиққа қайтаради. (Ж. Абд.) 5. Шунга иқроф бўлишим керакки, қашган Немонинг бу ишни элди менга ўта эҳтиёсизликдай туюла бошлади. (Ж. Верн.)

402-машқ. Бадний асарлардан эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гапни қўшма гапларга биттадан мисол топиб ўзинг ва уларнинг фарқини тушутиринг.

403-машқ. Берилган ўрин ва пайт эргаш гапни қўшма гапларни ўқинг. Бош ва эргаш гапни аниқлаб, эргаш гапни бош гапга боғловчи воситаларни изоҳланг.

1. Босқинчиларнинг аскарни тор тоғ йўлига кириб келган маҳалда, ерли аҳоли бу жойни тошлар билан химоя қилган. *(С. Б.)* 2. Қайрағоч учидagi барглarda қўш нурлари эдигина жилава қила бошлаганида, Назирахон, Мелибой, ва Расулжон Аравонга кириб келдилар. *(С. Калмиков.)* 3. Сой қаёққа оқса, тош ҳам ўша ёққа думалайди. *(Ҳ. Шамс.)* 4. Хаёл оғушига ғарқ бўлиб, айни вақтда бу улугвор манзарани борица хотирамда сақлаб қолишга интиляётган пайтимида, капитан Немо сув ўтлари қолилаган устунга суяниб, ҳаракатсиз ва тунг одамдай турар эди. *(Ж. Верн.)* 5. Назира олдинга қадам ташламоқчи бўлган эдики, унинг кўзи олдидан бир нарса лин этиб ўтиб кетди. *(Н. Бирюков.)* 6. Кемалар музликлар майдони бўйлаб сузишнинг ўрганмагуналарига қадар, улар узлуксиз яхлит музликлар олдида тўхтаб қолишга мажбур бўладилар. *(Ж. Верн.)* 7. Қасрда тинчлик бўлса, бахт ҳам ўша ерда, болаларим. *(Ч. Айт.)*

404-машқ. Тиниш белгиларини қўйиб, ўрин ва пайт эргаш гапларни алоҳида-алоҳида қўчиринг. Эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Мен қасрга борсам сен менга ҳамроҳ бўлурсан. *(О.)* 2. Қаримжон урушга кетгач Асрора бирон ой тиббонамо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. *(С. Аҳм.)* 3. Катта кема қаёққа юрса қичик кема ҳам шу ёққа юради. *(Мақол.)* 4. Дўсматов қўлига энди инёлада чой олган эди таржимон қиз савол берди. *(Н. Бирюков.)* 5. Қомил қолхоз идораси ёнидан ўтиб кетаётганда секретарь Толибжон қўлига бир хат тутқазди. *(А. Мўҳиддин.)* 6. Мен қасрга борсам сен ҳам ўша ерга борасан. *(Ж. Икромий.)*

405-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Пайт эргаш гапни бош гапга боғловчи воситаларни изоҳланг. 1- ва 5- гапларни қўчириб, схемасини чизинг.

1. Теміржон келганда, Қундуз эдигина уйкуга кетган экан. *(Ж. Абд.)* 2. Мироншох ўз саройига яқинлашган сари, уни қуршаган сарой аҳллари қамайиб борарди. *(С. Б.)* 3. У мени коридордан бошлаб борар экан, менда бир ажиб туйғу пайдо бўлди. *(Ю. Смул.)* 4. У сув тўлдирилган кўзани жойига қўйган чоқда, чол қандайдир қийин бир мисра устида ўйлашиб ўтирган эди. *(С. Б.)* 5. Ҳамнаҳарлари чиқиб жавоб қилгунга қадар, Пушпок анчагача сабр-матонат билан бўйин эгиб қугди. *(С. Б.)* 6. Тоғни оқшом қоронғиси чулғаб ола бошлагач,

манғаллар ёкидди. (С. Б.) 7. У ҳали зинадан тушмаган ҳам эдики, юқорида Аҳрор пайдо бўлди. (С. Абдуқаҳҳор.) 8. Биз ўйинга киришиб кетгунча, гулханлар бўй чўзди. (Ч. Айт.) 9. Тилла ранг бўёқлари ялтираган вагонга киришингиз билан, узун коридор бошланади. (Х. Нўмон, А. Шорахмедов.) 10. Бир куни мактабдан келсам, ҳовлимизда икки бегона от боғловчи турибди. (Ч. Айт.)

406-маниқ. Қуйдаги гапларни ўқинг. Эргаш ва бош гапларни аниқлаб, эргаш гапларнинг турли ва бош гапларга боғловчи воситаларни айтинг.

1. Сиз касрни хоҳласангиз, ўна ер менга ёқади. (О.) 2. Кимки ўзининга ҳушёр бўлса, у ҳеч қачон янглимайди. (Фурманов.) 3. Халқ шундай бир дарёни азимки, унинг мавжидан на шохнинг, на дарёсининг кулбаси қолур. (О.) 4. С о қ и е в. Шун билиб қўйингки, хонимча, мен Умиддан ҳам кўрқмайман, Замондан ҳам. (Х. Г.) 5. Эмомроҳ ғарамдан сирганиб тунар экан, боланинг ҳаракат ва авзойи эшонга бошқача кўришди. (И. Т.) 6. Мен “Авраам Линкольн” бортига чиққан пайтимда, бу орол турклар зулмига қарши бош, кўтарган эди. (Ж.Верн.) 7. Биламанки, менинг ихтиёримга қарши бормайди. (С. Б.) 8. Бу оқнадар ўғил билмайдики, ўзи жеркиб, ерга ураётган киши - отаси! (М.Исм.) 9. Мен сизга шунинг учун инюнаманки, бир бошингиз билан ўн одам кўтара олмайдиган машаққатни енгансиз. (Х. Г.) 10. Сендай қонхўр золимдан Қолмасин деб бирор зот, Бош кўтардик, зулмдан Бўлмоқчи эдик озод. (Х. О.)

408-маниқ. Сабаб ва мақсад эргаш гапларни алоҳида-алоҳида кўчириб, эргаш гаплар бош гапларга боғловчи воситалар тағига чизинг. 1- ва 3- гапларнинг схемасини чизинг.

1. Харорат ортди даражада иссиқ бўлганидан, соат бешда бўлажак йиғилиш кеч соат саккизга қолдирилди. (Ибодон.) 2. Қаландаррв сўзини айлантириб, бюро составида қолишга ҳоҳин билдириб қўймасин учун. Саида яна унинг сўзини оғзидан олди. (А. Қ.) 3. Совук сабаб бўлди некилли, Улуғбек бугунги дарсини қисқа қилди. (Т.Малик) 4. Гулсум опа ҳаммадан кўра бу одамнинг мана шундай киши қўнглини овламоқчи бўлишидан кўрқарди, чунки бунинг тағида ҳаммаша бир ёмон гап, бир совук хабар ётарди. (О.Ё.) 5. Умр бўлсин деб зиёда, Меҳнат қилар эрга-кеч. (Мирм.) 6. Дошёрбековчилар Газободдан анча олислаб кетганликлари учун, Бобомирза уларнинг ишини кўздан кечиролмади. (И. Р.)

409-маниқ. Ўрин, пайт, сабаб, мақсад эргаш гапларга қўшма гапларга бадий асарлардан биттадан мисол таълаб ёзинг ва уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини айтинг.

410-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, эргашган қўшма гапларни кўчиринг. Ҳар бир гапдан сўнг эргаш гапнинг турини кавес ичида ёзиб кўрсатинг.

1. Қудрат миннатдорчилик билдириб уч-тўрт кадам босганди ҳамки орқадан ҳалиги қизнинг овози эшитилди. (*Ж. Абд.*) 2. Қуёш гўё хира ойнадан нур сочаётгандек Шохимардон тоғларининг чўкқиларига кўтарилганда Муҳиддин Қора водийнинг деворларини ғира-шира кўра бошлади. (*Н. Бирюков.*) 3. Мана шу маблағ беҳуда сарф этилмаслиги учун комиссия катъий бир қарорга келиши керак. (*Иван Ле.*) 4. Қузла дарахтлар саргая бошлаганда у ер чиройли бўлади. (*Э. Хамитсул.*) 5. Қизим хурсанд бўлсин деб қўлидан келган барча ишни қилди. (*Т. Либен.*)

411-машқ. Ўқинг. Шарт ва тўсиксиз эргаш гапларни қўшма гапларни аниқланг. Бош ва эргаш гапларни топиб, боғланишини айтинг. Шарт ва тўсиксиз эргаш гапларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Уфқ узра қуёшнинг баландлигини аниқлай олмасам, унда бу ишни олти ойга кечиктиришга тўғри келади. (*Ж. Верн.*) 2. Гарчи бу нотинч ўлка дунёвий машғулотлардан беҳабар бўлса-да, унинг ўрмонларига одамлар говури тез-тез жон бахш этиб турарди. (*Ф. Купер.*) 3. Агар Фирузабону клуб мудираси бўлса, хотин-қизлар озодлиги юз фоиз бўлади. (*Ж. Икромий.*) 4. Агар ғойибдан етишгандек Беруний дуч келиб қолмаганда, на ҳодиса рўй бериши мумкин эканлигини айтишга тилим бормайди. (*К. Моисеева.*) 5. Сиз болани ҳурмат қилмас экансиз, бола сизни тингламайди, сизни севмайди. (*С. 3.*) 6. Бу халқни тиз чўктира олишга унинг илгаригидек ақли етмаса ҳамки, эрталаб уйда кечирган ҳаяжонни энди йўқ эди. (*Н. Бирюков.*) 7. Агар бу лаънати гитлерчилар бўлмаганда эди, ҳар бир хонадонда шодлик, фаровонлик бўлур эди! (*Н. Бирюков.*) 8. Иш вақти бўлишига қарамай, гузарда одам кўп эди. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*)

412-машқ. Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» достонидан келтирилган қуйидаги парчада эргаш гапнинг қайси тури қатнашган? Исталган тўрт гапнинг бўлақларини аниқланг.

Сен агар кетар бўлсанг,
Қалбимдан кетар ором.
Сен агар кетар бўлсанг,
Юзим бўлар заъфарон.
Мен агар кетар бўлсам,
Онам бўлади мурда.
Мен агар кетар бўлсам,

Мен агар кетар бўлсам,
Сен агар кетар бўлсанг,
Қасалвон онам нетар?!
Сен агар кетар бўлсанг,
Қулар бахтим юлдузи.
Мен агар кетар бўлсам,
Қурир хонам илдири.

Дил бўлар бурда-бурда.
Сен агар кетар бўлсанг,
Уйимиздан файз кетар.

Сўниб тушар куёшим.
Мен агар кетар бўлсам,
Тинмас онам кўз ёши.

413-машқ. Тушириб қолдирилган тинини белгиларини қўйиб, шарт ва тўсиқсиз эргаши гапни қўшма гапларни алохида-алохида кўчиринг, боғловчи воситалар таънига чизинг.

1. Темури нақадар олға таллиммасини қўйини ҳамон орқада қолиб кетар эди. (С. Б.) 2. Уларни сизмас экансиз фаровон ҳаёт эртақ бўлиб қолаверадилар. (С. Калмиков.) 3. Ёмғир аралаши қор ёғиб турган бўлса ҳам у негадир шонимас ҳаёл билан банд эди. (С. З.) 4. Эгилган дарахтга суянсанг агар у дарахт сени ҳам ўзидай эгар. (Я.) 5. Ҳали лабидан табассум аримаган бўлса-да офтобда қорайган юзлари борган сари қучлироқ оқармоқда эди. (Иван Ле.) 6. Агар Жўра тоғам қасалланиб ёғиб қолмаганда балки мен ҳам темирчилик хунарини эгаллаб олган бўлармидим. (Н. С.) 7. Ҳа, зулим қанча зўр ва шайқатсиз бўлмасин бари бир умри қисқа! (Н. С.) 8. Мабодо оламни тарқ этса акли Шодлигу қайғунинг бўлмайдилар фарқи. (Ҳ. Ғ.) 9. Кўчалар лойроқ бўлса боғлар оралиб боришимиз ҳам мумкин. (И. Содиқов.)

414-машқ. Баъдий асарлардан шарт ва тўсиқсиз эргаши гапни қўшма гапларга иккигадан мисол тапилаб ёзинг, ҳар бирининг схемасини чизинг.

415-машқ. Натижа ва ўхшашини эргаши гапни қўшма гапларни топиб ўқинг. Эргаши гап бош гапга қандай боғланганини тушутиринг.

1. Дарё суви қанча оққан билан қамаймагани каби, одам қалби дунё-дунё шодлигу тоғ-тоғ қайғу-аламларни сиздира оларкан. (Ҳ. Н.) 2. Эшон жавоб ўрнида шундай бир инградики, суяқлари зирқираб кетгандай бўлди. (П. Т.) 3. Шундай ғазаб алангаси кўтариладики, бу аланга золимларни ва босқинчиларни қуйдириб, қулини қўққа совуради. (З. Самадий.) 4. Ҳар қандай янгилик бирон эскилик қаршилигига дуч келганидек, янги мактаб йўлига ғов тўсувчилар ҳам пайдо бўлиб қолганди. (Н. С.) 5. Шу кун уч ўртоқ чунон ишлашдики, Аскарнинг ойиси ўглини таниёлмай ёқасини ушлади. (Л. Маҳмудов.) 6. Гўё кишлоққа Чиккан каби кун, Минг-минг чироқдан Ёруғ бўлар тун. (Қ. Ҳ.)

416-машқ. Аввал натижа эргаши гапни, кейин ўхшашини эргаши гапни қўшма гапларни кўчиринг. Эргаши гапни бош гапга боғловчи воситалар таънига чизинг.

1. Дарслар шунақа ўтадиган бўлдики, гўё билган нарсаларингни қайта такрор қилгандек бўласан киши. (М. Р.) 2. Арча атрофидаги болаларни шу қадар қулқирдики, Турди билан Аскарнинг ичаги ўзила ёзди. (Л. Маҳмудов.) 3. Бир қафтгина ховурланган тупроқ турар қўлимда,

Гўё шунда яшнаган бог пайдо бўлди йўлимда. (З. О.) 4. Ҳаво шундай дим, исенк эдики, кўзини юмиб турган киши ўзини олов гувиллаб ёнаётган тандир олдида тургандек хис қилар эди. (Н. Бирюков.) 5. Деразадан тунаётган шўъла чеварнинг сўлим юзини ёритар, гўё куёш ҳам инсон гўзаллиги олдида бош эгиб турарди. (Б. Иқлимов.) 6. Бу йилги киши шундай чўзилдики, одамлар йилт эгиб офтоб чиқишига зор эди. (Й. Сулаймон.) 7. Соё ва жиғалардаги сувлар қуйилиб катта дарёни вужудга келтирганидай, тўп-тўпи билан кўзғолончиларга қўшилиб бошлаган халқ катта оқимга айланимда эди. (З. Самадий.)

417-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйиб, эргашган қўшма гапларни кўчиринг. схемасини қавс ичида кўрсатинг ва эргаш гапнинг турини айтинг.

1. Саридё, қазини шундай усталлик билан паррак қилиб тўғралган эдики бирон жойида пичок тирнаб кетган ғадири кўринмасди. (Ў. У.) 2. Лекин биз шапқур одам турли рангларни бир-биридан ажратолмагани каби ҳозирча вужудга келмаган асарларимизни аниқ, бус-бутун тасаввур қила олмаймиз. (Ю. Смул.) 3. Ҳамқишлоқлари дераза олдидаги гиламга давра қуриб ўтиришди гўё оқсоқоллар гиламини қуришаб олгандек эдилар. (Н. Бирюков.) 4. Эртасига Рамазон қори шу қадар ҳовлиқиб келдики эшикдан кираёғиб остонага қоқилиб кетди. (П. Т.) 5. Элмурод буқун шундай маза қилиб ухладикки ҳатто туш ҳам кўрмади. (П. Т.) 6. Кўзги сипов яқинлашган сари Раҳбархоннинг Умридан хавотири ошмоқда эди. (Х.Н.) 7. Бабушкин кўпроқ Мелибойга мурожаат қилиб ганирар чунки у Қўқондаги аҳволни яхши биларди. (С. Калмиков.)

418-машқ. Аввал даража-миқдор, сўнгра равиш эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг, эргаш ва бош гапларни аниқлаб, қандай боғланганини тушутиринг. Боғловчи воситалар тағига чизинг; иккинчи ва учинчи гаплардаги киемларнинг ўзаро боғланишини схемада кўрсатинг.

1. ^РНасиба қанчалик сергап ва сермулозамат бўлса, Маҳбуба шунчалик камгап, камсуқум эди. (О. Ё.) 2. Музлаган арик бўйидаги ёш ^Ртолчалар эгилишиб, бутоклари у ёқ-бу ёққа тебраниб турарди. (Ч. Айт.) 3. Чўл қанча иссиқ ва жазирама бўлса, ^Рковун ҳам шунча ширин ва мазали бўлади. (С. Б.) 4. Занжир шик эгиб тушиб, дарвозанинг бир ^Ртавақаси очилди. (Х. Ё.) 5. Қари отда пойга чопиш қанчалик кийин бўлса, кекса кишининг қоронғида тоғларда қолиши ҳам шунчалик хавфли. (Н. Бирюков.) 6. Қун ҳам қайтиб, ҳовли ўтиришли бўлди. (Х. Ё.) 7. Охирги даредан чиқишга қўнғироқ чалиниб, синф бир нафасда бўшаб қолди. (Ж. Абд.) 8. Сенинг қўлинг нақадар қаттиқ бўлса, душманининг қўли шу қадар кучсиз бўлади. (С. Б.) 9. Булутлар аста-

секин таркалиб, хаво ҳам илий бошлади. (Ч. Айм.) 10. Меҳрибон отанинг боладан ранжимоғи канча кийин бўлса, аччиғидан қайтмоғи ҳам шунча кийин. (З. Самадий.)

419-машқ. Бадий асарлардан натижа, ўхшатиш, даража-миқдор, равиш эргаш гапли қўшма гапларга биттадан мисол топиб ёзинг, боғланган усулини кўрсатиб, схемасини чизинг.

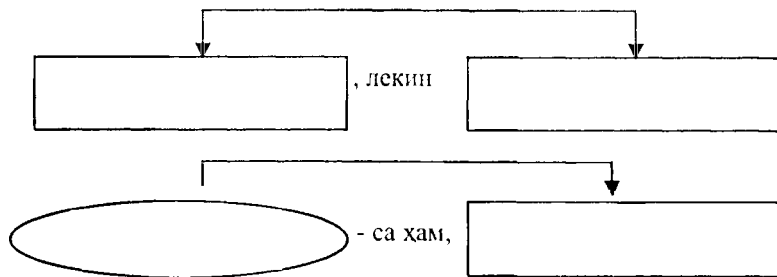
420-машқ. Эргашган қўшма гапларни ўқинг. Эргаш ва бош гапларни аниқлаб, эргаш гапининг турини, бош гапга боғланган йўлини айтинг.

1. Америкадаги халқ озод бўлмагани учун, у ердаги бойлик қандай қилиб умумхалқка хос бўла олинган мумкин? (Иван Ле.) 2. Илोजи шуки, кўпчилиكنинг раъйига қарайсиз. (Х. Г.) 3. Машина деразалари ёпик бўлса ҳам, тишларимиз орасида кум ёчирларди. (Ю. Смул.) 4. Ердан нимаки топилса, шунинг дарров уларга маълум қилишларининг сўрашади. (Н. Б.) 5. Улар олмазор этагидаги сўкмоқ йўлга бурилишганда, қўёш тоғ ортидан эндигина мўралай бошлаган эди. (Ў. У.) 6. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (Мақол.) 7. Қон-қовоғи уюлиб, башарасидан захар томиб турарди. (Ж. Абд.) 8. Юрагидан оққан ҳар бир томчи қон яраланган бугу учун қанчалик қимматли бўлса, биз ҳам ўзимиз учун шунчалик қимматга эга вақтни зос кетказаямиз. (Ф. Купер.) 9. Сандикнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб, аранг кўтаришди. (О. Ё.) 6. Бундан келиннинг бош-нобоғлиги қанча аниқланса, келин тушган хонадон одамларининг янги аъзога муносабатлари ҳам шунча равшанлашади. (М. Исм.)

421-машқ. Беришган қўшма гапларни ўқинг. Аввал боғланган, кейин эргашган қўшма гапларни кўчиринг; ҳар бирининг боғланган усулини кўрсатган ҳолда схемасини чизинг.

Н а м у н а: 1. Тошлўлат гап қайтармади, лекин аламиндан, жаҳлидан лаблари ҳамон дириллар эди. (Н. Бирюков.)

2. Ой ботиб кетган бўлса ҳам, ҳали тонг ёришмаган. (С. Б.)

1. Қора ерга яқинроқ келсин деб қуёш, Улуғбек йўқотди кўкдай улуғ бош. (Г. Г.) 2. Охтимол, у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир,

лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда ханузгача лоақизғалдоқлар очилиб ётгандир! (О.Ё.) 3. Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хираланиб қолган. (О.Ё.) 4. Тор кўча чекиниб, олдида кичикроқ бир гузар кўрибди. (О.Ё.) 5. Али Қушчидай шогирдлари бор экан, унинг асарлари изсиз йўқолмайди. (О.Ё.) 6. Уни тасодифан топдим ва бу тасодиф менга озмунча хизмат қилаётгани йўқ. (Ж. Верн.) 7. Сухбатдан шу нарса маълум бўлдики, ўртоқ Валиев илгари тупна-тузук лавозимларда ишлаган. (М. Пиёзов.) 8. Идора йўлагига қирган ҳам эдики, Олимнинг кимгадир баланд овоз билан дўқ уриб гапираётгани кулоғига чалинди. (Ф. Ниёзий.) 9. Қизғин шундаки, мама шу корхонага дастлаб директор бўлиб келибди. (М. Пиёзов.) 10. Кимки тахтта содиқ қолса, шохдан инъом олади. (Ш. Руставели.)

422-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб гапларни кўчиринг. Ҳар бир гапнинг тузилишига кўра турини (боғланган ёки эргашган) кавс ичида кўрсатинг.

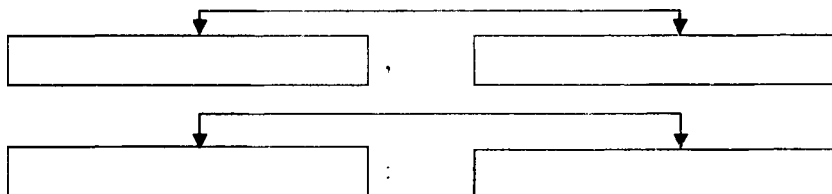
1. Совук тушиб далаalarda изгирин шамол эса бошлади. (Ч. Айт.) 2. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан сифдошлари уни “индамас” деб чакиришарди. (С. Аҳм.) 3. Гарчанд ноябрь энди бошланган ҳали узун кий қиров остида қимирламай турган бўлса ҳам тўсатдан тушган совук одамларни шонириб қўйди. (Ҳ. Ғ.) 4. Илм мисоли бир дарахт бўлса амал — унинг меваси. (К. Мусеева.) 5. Мени кўрқитиш кийин, ҳайратлантириш эса ундан ҳам кийинроқ. (Н. Т.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП

423-машқ. Боғловчисиз қўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро қандай боғланганини айтинг. Ҳар бир гапнинг схемасини чизинг.

Н а м у н а: 1. Баҳодир халқимиз ғалаба қилди. Яна изга тушди фаровон ҳаёт. (3.)

2. У биладди: кимдир Маширабининг кўнглига шубҳа солган. (О. Ё.)

1. Қўшни тоғ устини кўкиш туман қоплаган, кишлоқ чошғоҳ қуёшидан чарақлаб турарди. (С.Б.) 2. Асосийси миллатлар ҳамкорлиги манфаатларини кўзлашдир, қолган ҳаммасини тарих кечиргусидир. (Ю.

Семёнов.) 3. Ўзбек халқининг сиздан қатъий талаби битта: душман йўлини тўсингиз, уни улоқтириб ташлангиз ва тезроқ тор-мор эттингиз! (Я.) 4. Доно гапирмайди, подон вайсайди. (С. Калмиков.) 5. Дўстни душман қилиш – бир нафаслик иш, Душманны дўст бўл деб кўндириш қийин. (Ас. М.) 6. Бу йиғитнинг ёши ўттизларга бориб қолган, киёфасида қандайдир улуғворлик бор эди. (Н. С.) 7. Ҳал қилинмаган жуда кўп муаммолар мени ташвишлантирар, талай кишилар кўз олдимдан нари кетмас эди. (Ж.Верн.) 8. Қадимда афсоналарда ҳам ботинмай орзу қилинадиган нарса бирдан ҳақиқатга айланди қолди: ерлар бойлардан камбағал деҳқонларга олиб берилди. (Н. Бирюков.)

424-машқ. Боғловчисиз қўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини изохланг. Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапларни кўчиринг.

1. Яхши дўст – жон озиғи, ёмон дўст – бош қозиғи. (Мақол.) 2. Хоразм далаларига аллақачон оқшом чўккан, осмонда юлдузлар милтиллайди. (Мирм.) 3. Болалар балогатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади. (С. Аҳм.) 4. Мен биламан, сен донг чиқаришни яхши кўрасан. (Н. Бирюков.) 5. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. (Н.) 6. Сандиқ қопқоғи очик, латта-пугталар сочилиб ётибди. (Ҳ. Ғ.) 7. Биз ҳосил етиштириш билан, улар ҳисоблаш билан овора. (С. Б.) 8. Ҳар ким ўз совғасини топингиди, ҳар кимнинг насл-насаби ва мавқеига қараб подшо ҳадя улашди. (Мир Аммон Делавий.)

425-машқ. Боғловчисиз қўшма гаплар қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини аниқлаб, эргашган қўшма гапларга синоним бўлганларини ажратиб кўчиринг.

1. Аммо сиз ҳам тушунингиз керак: бизнинг нефть қопларимизга ўхшаган муассасаларда қатъий тартиб ва интизом бўлиши керак. (С. Жамол.) 2. Қаландаров ўғли Қозимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйида ўтказди. (А. Қ.) 3. Зулматни зиё енгар, Чин аҳду вафо енгар. (Ҳ. Ғ.) 4. Юқори қаватга чиқингга аҳд қилдик -- у ер беҳавотирроқ. (В. Карпов.) 5. Киёфоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан: кечга томон келди-кетди кўпайди. (А. Қ.) 6. Бундан ўн йил илгари ахвол бутуллаб бошқа эди: у вақтларда Мўхторбек бунинг олдида қўл қовуштириб турар эди. (Н. Бирюков.) 7. Мен уни узокданок танидим: у худди опасига ўхшарди. (Ю. Смул.) 8. Ука бўлар акасининг қаноти, Ўғил фарзанд – отасининг улфати. (Шўжан.) 9. Заъфар юртга нур тўқар оқшом, Боғда гуллар жавлон урган пайт. (С. Е.)

426-машқ. Берилган боғловчисиз қўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини тушунтиринг; боғланган қўшма гапга ҳам, эргашган қўшма гапга ҳам синоним бўлмаган туринигина кўчиринг.

1. Бу ерда сурон йўқ, сукунат ҳоким. (3. О.) 2. Қай касбни килма, кай ишни. Ҳаммага тенг паравфдир меҳнат. (Шукрулло.) 3. Ҳали у ердан, ҳали бу ердан гулдурос чапаклар эпитилади, артистлар, музихачилар томоша кўрсатмоқдалар. (Н. Бирюков.) 4. Ҳамон кўз олдида Анпирали жонлар, кулоқларида унинг сўзлари жараңларди. (Ҳ. Ғ.) 5. Кўм-кўк ўтлар бодраб чиқминди, Кўм-кўк эди ариқлар чети. (Мирм.) 6. У ер хавфсизроқ эди, ўт ўчирувчилар ҳам биз томонда туришарди. (Ю. Семёнов.) 7. Хаёллари – учар гилам, чарх урар еру само. (3. О.) 8. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади. (С. Аҳм.) 9. Кулба олдидаги йўлдан қўшинлар ўтиб борар, уларнинг оёғидан кўтарилган тўзон ёғочларнинг баргларига ўтирарди. (Э. Хемингуэй.)

427-машқ. Қўйидаги боғловчисиз қўшма гапларни ўқинг, қисмлар орасидаги тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини изоҳланг.

1. Денгиз соқин, атроф яққол кўринар эди. (Ж. Верн.) 2. Баҳодир халқимиз ғалаба қилди. Яна изга тушди фаровон ҳаёт. (3.) 3. У билади: кимдир Маширабининг кўнглига шубҳа солган. (О. Ё.) 4. Азизхон акам – герой, Турсунбой – қочок. (С.Аҳм.) 5. Аскарлар товуш чикармай йўл босар, уларнинг дарагини эшитган халойиқ ҳам индамай жўнаб қоларди. (С. Б.) 6. Қуён аллақачон ботган, поёнсиз далалар ортидаги қорамтир уфқ тубидагина ниматтир шафақдан ожизгина қизғимтир асар кўринарди. (Ҳ. Ғ.) 7. Бу ерда, Петсдамдан унча узоқ бўлмаган Бабельсбергга, ўзининг мўъжазгина коттежида яққа ўзи турарди; унинг хизматчиси бир ҳафта олдин Тюрингияга, тоққа, жияниникига жўнаб кетган эди. (Ю. Семёнов.)

428-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйиб, боғловчисиз қўшма гапларни кўчиринг. 1-, 3- гапларнинг схемасини чизиб кўрсатинг.

1.Тўғри тил тош ёрар ҳар эгри тил – бош. (Я.) 2. У пастдаги эшик ёпилганини эшитди бояги икки киши кириб келди, шекилли. (Ю. Семёнов.) 3. Мен Дуйшэннинг отига миндим у ёнимда пиёда кетди. (Ч. Айм.) 4. Бутун теварак-атрофни тит-пит қилиб чиқдик аёлни топиб бўлмади. (Ю. Семёнов.) 5. Бизни умр бўйи хўрлаб, оёқ ости қилиб келишди жоҳилликда ўтди умримиз. (Ч. Айм.) 6. Акбар билан ўчақиниб бўлмасди ҳозир Расулжон буни тушунди. (Ж.Абд.)

429-машқ. Ўқинг, қўшма гапларнинг турларини аниқланг. Боғловчисиз қўшма гапларни кўчириб, қавс ичига схемасини чизинг.

1. Паҳлавон элишда бошланди тинч иш, Яна гуркуради меҳнат ва ижод. (3.) 2. Билмаганини сўраб ўрганган олим, Орланиб сўрамаган ўзиға

золим. (II.) 3. Отрядга ёндашиброк юргим келса-да, лекин бошимдаги нон сават халакиг берарди. (II. С.) 4. Мени теъда таниб олиш мумкинку-я, ammo сизларни таниш мункул бўлиб қолибди, огайнилар! (К. Моисеева.) 5. Унинг кириб келиши ҳеч кимнинг егти ухлаб тушига кирмаганидан, Ёкубин эшик олдида ҳеч ким қарши олмади. (К. Моисеева.) 6. Сиз чегарадан ўтасиз, мен эса синглингизнинг хавфсиз жойда бўлиши учун ғамхўрлик қилиб тураман. (Ю. Селёнов.) 7. Темурнинг кетидан машъал олиб кирдилар, шу он уйнинг ичи ёришиб кетди. (С. Б.) 8. Қангитан Немо менинг ёнимга келди ва биз биргаликда тез ҳаракат қилаётган манометр мишини кузатдик. (Ж. Верн.)

430-машқ. Қўшма гапларни ўқиб, турини аниқланг: I абзацдаги гаплардан боғланган қўшма гапларни ажратиб, қисмларининг ўзаро боғланиш усулини тушунтиринг; II абзацдан эргашган қўшма гапларни топиб, қисмлари қандай воситалар ёрдамида боғланганини айтгинг; III абзацда боғловчисиз қўшма гапларни аниқлаб, қисмларининг мазмун муносабатини изоҳланг; боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гаплардан иккитадан қўчириб, синтактик таҳлил қилинг.

I. 1. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлар аллакандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялғилиб турарди. (О. Ё.) 2. Офтоб ҳали чиқмаган, лекин қорли чўққилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. (О. Ё.) 3. Шунин билангки, ҳар бир янгилик беҳосият бўлмайди. (А. Мўҳиддин.) 4. Сен ақлли кизсан ва биз сенга ишонамиз. (Ф. Ниёзий.) 5. Кўкда гоҳо ғазаб чакнар, гоҳ қуш балқир нуроний. (Ш. Руставели.) 6. Собирвойиннинг кўзлари шу манзарада-ю, ўзи кўнгли тусаган томонга йўл олди. (А. Мўҳиддин.) 7. Ҳасадгўй мисли чаён, чаён эса Ўзига ўзи пангтар урар эмин. (У.)

II. 1. Инсон умри қанчалик кеска бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! (О. Ё.) 2. Давлатианоҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош эгамиз. (О. Ё.) 3. Одинаев бу ўй-фикрлардан бирон мурод ҳосил қила олмади, лекин бу ўй-фикрлар миёсидан сира чиқиб ҳам кетмасди. (Ф. Ниёзий.) 4. Тунга яқин... ҳужум суръати сустлашиб, жангчилар ўринларидан қимирламай қолдилар. (Ф. Ниёзий.) 5. Олисда, Кўксарой томонда, ҳамон поғоралар гумбурлар, қарнайлар сурон соларди, (О. Ё.) 6. Билиб қўйки, севги билан машаққат шерик икков. (Ш. Руставели.) 7. Қарима уйғониб қолмасин деб, оёқ учида секин-секин босиб қиради. (С. Ан.)

III. 1. Кнтоб доно учун ақл хазинаси, подон учун тутангирикдир. (К. Ҳамро.) 2. Жаҳл билан қартаясан, қушги билан ёшарасан. (К. Ҳамро.) 3. Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринарди. (О. Ё.) 4. Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган позаниннинг яланғоч

кўлларини кўрганда англади: бонунинг хусниҳати хина кўйилган бармоқларидай позик ва гўзал эди. (*О. Ё.*) 5. Ёмоннинг уруғи йўқ, у микробдай ўз-ўзидан кўнаяди. (*К. Ҳамро.*) 6. Иккита 18-19 га қирган қиз арик лабида мункайишиб шафтоли сийпаар, елкаларидан осилиб тушган йўғон соч ўрими ерда чулганар эди. (*У. Н.*) 7. Сохта гўзаллик бездиради, табиий гўзаллик севдиради. (*К. Ҳамро.*)

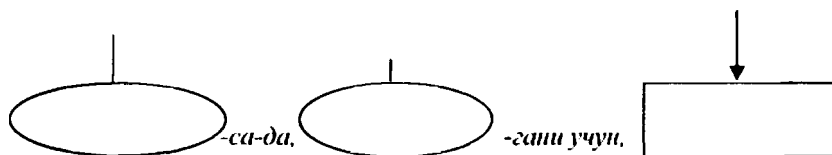
МУРАККАБ ҚЎШМА ГАҲЛАР

431-машқ. Мураккаб қўшма гапларни ўқинг, неча қисмдан тузилганини ва олдий қўшма гапдан фарқли томонларини тушунтиринг.

1. Плейшнер яна эшикни итарди, аммо у ёпик эди, кичкина ойначадан эса чиқиб кетишнинг иложи йўқ. (*Ю. Семёнов.*) 2. Билиб қўй, бугундан бошлаб биринг дўстимсан, биринг-синглим! (*П. Қ.*) 3. Минора баланд, зинапоялари тик, ўй-хаёллар эса зилдек оғир эди. (*С. Б.*) 4. Бу фикр ҳаммага маъқул тушса ҳам, Алоиддинга ёқинқирамади, чунки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш бўлиб, бошқаларни шерик қилишга тоби йўқ эди. (*О.*) 5. Унинг замонида халқ тўқ, хазина тўла, лапқар бахтиёр, ғарибу ғураболар осуда яшар экан. (*Мир Азмун Деҳлавий.*) 6. Куз кириб, ёмғир кетидан ёмғир куйиб бергач, қаптанларнинг япроқлари дув тўкилди-да, шохлари кин-яланғоч бўлиб қолди, дарахтларнинг тспалари ёмғирдан қорайиб кетди. (*Э. Хелмгезўй.*)

432-машқ. Берилган мураккаб қўшма гаплар ичидан қисмлари эргашиб йўли билан тузилган турини кўчиринг, уларнинг схемасини кўрсатинг.

Н а м у н а: Пахта йиғим-терими ҳали бошланмаган бўлса-да, асфальт йўллар солинаётгани учун, бу ердаги қолхозларда иш аини кайнаган бир пайт эди. (*Н. Бирюков.*)

1. У гапини тугатмаган ҳам эдики, эшик очилиб, остонада Йўлдош пайдо бўлди. (*С. Ан.*) 2. Ҳанифа тизгинини чаңга тортди, отларнинг боши бурилиб, арава эгиллиброк пастга тушди. (*Х. Ғ.*) 3. Мен солдатман, уруш урушлигича қоладим, мен ўзимга енгиллик берилишини кутмайман. (*Ю. Семёнов.*) 4. Шу пайт отишмаларнинг ҳам овози эшитилмай, бир лаҳзага уруш даҳшатлари унутилиб, тинчлик ҳукм суларди. (*Ч. Айм.*) 5. Гарчанд бу тўғрида Мухторов ҳали ҳеч нарса демаган, шунингдек, бу тўғрида ҳали қўл қўрилгани бўйича берилган буйруқда ҳам ҳеч нарса ёзилмаган бўлса-да, лекин ишнинг боришидаги маънавий хулоса шунга

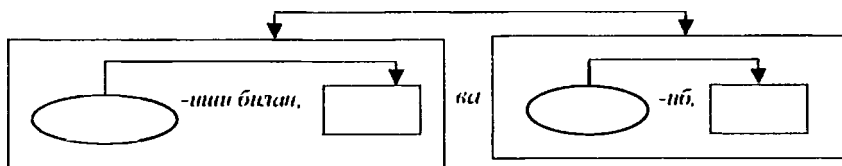
олиб борарди. *(Иван Ле.)* 6. Ферма баяндрок ерда жойлашганигидан, теварак-атроф кафтда тургандай кўринар, мен йўлни, йўл чеккаларидаги дарахтларни, далалар ва четанларни, чекиниб бораётган кўшинларни кўздан ўтказдим. *(Э. Хемингуэй.)*

433-машқ. Мураккаб кўшма гапларни ўқинг, улардаги қисмлар ўзаро қандай боғланишини айтинг. Боғловчи воситаларсиз тузилган мураккаб кўшма гапларни кўчиринг, схемасини чизинг.

1. Эътикод ва мухаббат ёнма-ён бўлгани маъқул, бири – қалб, бири – қанот. *(Мирм.)* 2. Киши қанча хафа бўлса, алам ўтиб юрган бўлса, қилган иши ҳам шунча унумсиз бўлади. *(Н. Бирюков.)* 3. Далалар кўм-кўк майса билан қопланган, узум новдалари найча қуртак отганди; йўл ёқасидаги дарахтлар япроқчалар чиқарган, денгиз томондан шабада эсиб қолганди. *(Э. Хемингуэй.)* 4. Чўи яшнаб, чипорлар барг ёзганда, атрофни хушбўй гуллар хиди қоплаганда, завод ва фабрикаларининг кучли гудоқлари янраганда, Саид кўкракларини кериб, жонсиз сахрога жон киргизган меҳнат гўзаллиги мактовини кўкка кўтаражак! *(Иван Ле.)* 5. Атрофи кўм-кўк дарахтзор, ўртадаги гуллар кўз камаштирарди, офтобда ял-ял ёниб бир тун лола ҳам очилиб ёнибди. *(Л. Маҳмудов.)* 6. У шунчалик хурсанд бўлганига ўзи хайрон қолди: инглизлар Берлинни бомбардимон қиларди, Франкфурт остоналаридан рус тўпларининг гүмбур-гүмбурни энигилиб турарди, Рейнда ҳамма нарса вайрон бўлмоқда, у эса ўч олаётган кишидек қувонарди. *(Ю. Семёнов.)* 7. Тоғ шабадаси Шодасойининг совуқ шовқинини дараларга таратмоқда, узокда қорли чўккилар куёнга ўчақнишгандек йилт-йилт чарақлайди, қунағай ёнбағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўринади. *(Ас.М.)* 8. Ана, қаердандир қуш сайради, ариқдаги сув шаловилади; тонг ёриша бошлади. *(Н. Бирюков.)*

434-машқ. Қуйидаги мураккаб кўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро боғланишини изоҳланг. Аралаш тилда тузилган мураккаб кўшма гапларни кўчиринг, схемасини чизинг, 5-гапни синтактик таҳлил қилинг.

Н а м у н а : Котиба қиз кириши билан, ичкаридан гўнғир-гўнғир овоз эшитилди ва кейинги дақиқада эшик ланг очилиб, Зокир Қўшмоқовининг ўзи чиқиб келди. *(Ў.Усм.)*

1. Шундай одамни юбориш керакки, у кўпчиликка маълум бўлмаган киши бўлсин, ундан ҳеч ким шубҳаланмасин. (*Х.Ғ.*) 2. Такси олдимизга келиб тўхтади, мен Кэтринни машинага ўтказдим, шофёр эса чамадонни олд ўрнидikka қўйди. (*Э. Хемингуэй.*) 3. Араваларнинг ўқлари ғижиллар, отлар пишкирар, темирлар шиқирлар эди. (*С. Бородин.*) 4. Фазилат юраги увишиб ўрнидан турди, лекин шу пайт тўрдаги эшик очилиб, Латофат ўзи чикиб келди. (*О.Ё.*) 5. У керилиб ётар, лекин самарқандликлар унинг ёнига келиб ўтиришга ошиқмадилар, чунки улар ўз ташвишлари билан эдилар. (*С. Б.*) 6. Кун илиқ эди. кўклам хиди эсарди, мен деворга қуёш нури тушиб турган, офтобда исиган қатор дарахтзор кўчадан ўтиб бордим ва биз ҳамон ўша ўзимизнинг уйда турганлигимизни, шунча вақт ўтса-да, ҳамма нарса қандай бўлса шундай қолганлигини кўрдим. (*Э. Хемингуэй.*)

435-машқ. Тушириб қолдирилган тининг белгиларини қўйиб, мураккаб қўшма гапларни кўчиринг; иккита гапни синтактик таҳлил қилинг.

1. Осмон кенг уфқ поёнсиз денгиз чуқур табиат саҳий. (*Х.Ғ.*) 2. Нусратжон ош едими ё ош Нусратжонни едими буни биџиб олиш кийин эди. (*Ф. Насриддинов.*) 3. Улар коридордан ўтиб кетаётганларида Вася Степанов мудирнинг кабинетидан чиқди ниши шошилинич бўлса керак болаларга эџтибор қилмай ташқарига томон зипиллаб кетди. (*П. Т.*) 4. Гарчи отлар типирчилаб безовталансалар ҳам эрталаб ҳовлида ҳамма ухлаб ётгани учун отбоқарлар отларга бакириб, ўшқирмас эдилар. (*С. Б.*) 5. Рим фақат шунинг учун ҳалокатга учрадики у бутун дунёга ҳоџим бўлмокка интилдди ва натижада ваҳший кабилалар зарбаси остида ҳалок бўлди. (*Ю. Семёнов.*) 6. Қўз ўтади орқасидан қор қелур Қор кетади изма-из баҳор қелур Чаманларга қанча-қанча ёр қелур Улар сизни қутадилар турналар. (*Х. Ғ.*)

436-машқ. Бадиий асарлардан мураккаб қўшма гапларнинг ҳар бир турига биттадан мисол топиб ёзинг ва синтактик таҳлил қилинг.

437-машқ. Ўқинг. Аввал боғланиш, кейин эргашини, сўнгра боғловчи воситаларсиз ва аралаш типда тузилган мураккаб қўшма гапларни кўчиринг; ҳар бирига оид биттадан гапни синтактик таҳлил қилиб, схемасини қизинг.

1. Бунинг сабаби шундаки, қуч бор жойда, одатда ғурур пайдо бўлади, ғурур эса шухратпарастликка олиб боради, бошга қийинчилик тушган йилларда эса шухратпарастликдан ғўрроқ ва заифроқ нарса бўлмайди. (*Ю. Семёнов.*) 2. Водий ерлари ҳосилдор эди, унда боғзорлар сероб эди, водий этагидаги тоғлар эса тақир қўнғир тоғлар эди. (*Э. Хемингуэй.*) 3. Қўллари беихтиёр чамадон ичидаги нарсаларни титқилар, ўзи эса ўтмишни ўйлар, унутилган кунлар қўз олдида қонли бўлиб гавдаланар эди. (*Иван Ле.*) 4. Бу дунёда қидирув ташкилотлари

йўқолмагандек, у ҳам ўлмайди, чунки одамларнинг асосий интилиши изланиндир. (Ю. Семёнов.) 5. Агар оғиз назоратсиз қолдирилса, таноби маҳкам ушланмаса, ундан дағал сўзгина эмас, ҳақорат ҳам чиқаверади. (М.Исм.) 6. Ҳаво совуқ, осмон кўкимгир, ерни қалин қор босиб ётарди. (Ю. Семёнов.) 7. Аллаким ичкарига кирди, эпик очилганида, ташқарида ҳамон қор ёғатганини кўрдим. (Э. Хемингуэй.) 8. Билиб қўй, Қоратой, сен халқнинг ризқини қийдинг, тер тўкиб қилинган меҳнат эса зос кетди, энди халқнинг уволига қоласан. (Ғ. Айм.) 9. Қишқи ўрмон ҳайратда қоларди даражада гўзал эди: шохлардаги қор ой нурида товланар, ҳамма ёқда сукунат ҳукмрон, бепоеъи бинафина рағб осмон қўйнида юлдузлар чакнардди. (Ю. Семёнов.) 10. Кечкурун у мактабга келганда, кечанинг тантанали қисми тутаб, ўйин-қўлги авжига чиққан эди. (Ў.У.) 11. Гарчанд ноябрь энди бошланган, ҳали узун қиш қиров остида қимирламай турган бўлса ҳам, тўсатдан тушган совуқ одамларни шишириб қўйди. (Ҳ. Г.) 12. У яшайдиги беситам. безор, у билмайди қайғунинг, ғамини, Оёқлари остига баҳор Тўнаб қўйган алвон гиламни. (Ҳ.О.)

КЎЧИРМА ВА ЎЗЛАШТИРМА ГАН

438-машиқ. Ўқинг. Кўчирма ган ва муаллиф гаининг топиб, улардаги бош бўлақларни аниқлаб. Кўчирма гаини муаллиф гаини билан боғловчи воситаларга ва тинини белгиларга диққат қилинг.

1. “Сиз ҳалдан зиёд кўнгличан ва олижанобсиз”, – деб эътироз билдирди Ҳайдар кизикқонлик билан. (И. Батъ.) 2. “Мен биринчи галда виждоним буйруғига қулоқ соламаң,— деди Латифжон,— сенинг буйруғингга эмас”. (Ж. Абд.) 3. «Саҳронинг бағри ёмғирга ташна бўлганидек. – деди Султонмурод қўлларини ҳаракатга солиб, – кўҳна Хуросоннинг эли адолат ва фазилат куёшига таппади». (О.) 4. “Уҳ... – деди оғир сўлини билан. – Нега келмас экан отам, тўда-тўда аскарлар қайтмапти, не бўлди экан отамга?—деди у ичида ўз-ўзига. – Эҳтимол дунман қўлига тушиб, тутқунликда юрганмикан – деди ва ёш юраги катталарникидай зиркираб, хомуш ҳолда узок ўтирди. – Йўқ, мумкин эмас. наҳотки отам шундай юраксиз, номард бўлса, асло йўқ”, – деди қатъият ила ҳаёлида бола ва овутди ўзини. (О.) 5. Хайрлана туриб Ёқуб Ҳусайнга деди: “Султон Маҳмуднинг Ҳинд мамлакатига қилган голибона юрини хабари Хоразмга етиб келганида, ҳазрати устоз шундай деган эдилар: “Маҳмуд гуллаган обод ўлкани буткул ер билан яқсон қилди. Унинг кўрсатган ҳайратомуз жасорати шу бўлдики, ҳиндлар тувроқ зарраларидек чаң-ғуборга айланиб, ҳар тараф тўзиб кетдилар”. Кўркамани, – деб қўниб қўйди Ёқуб, – бу ган фақат Ҳиндистонга эмас, Хоразмга ҳам таалиқли бўлиб қолмас эди”. (К. Моисеева.)

439-машқ. Ўқинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапининг ўринини аниқланг, кўчирма гап билан муаллиф гапидаги эга ва кесинмаларни толиб, тартибини киёсанг, фарқини тушунтиринг, тиниш белгиларининг ишлатилишини айтгинг.

1. “Яхшики Ибн Синони Хоразмиюх ўз саройига чақиртирган, -- деб ўйлади Абурайхон. -- У билан учранимюк нақадар кўнглили!” (К. Моисеева.) 2. Бектемир уларга карамасдан, секин деди: “Қопқонга тушибмиз, бу қалай?”. (О.) 3. «Балли, деҳқон учун савоб Макка йўлида эмас, чўлни яппатинида», -- деди Мирхайдар. (О.) 4. Деди кулиб: “Хафароксиз, сабаби сир эмасми?” (Ш.) 5. Унинг ёнидаги бошқа бир косага: “Илмининг ибтидоси аччиқ, сўнги болдан ҳам тотли”, -- деб ёзилганди. (К. Моисеева.)

440-машқ. Ўқинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапини айтгинг, гапининг ифода мақсадига кўра турларини аниқланг, тиниш белгиларининг қўлланилишидаги фарқни тушунтиринг.

1. “Ҳаёт оламида энг зарур нарса сувдир, -- давом эди у ҳамон асабий ҳолатда, -- ҳар қандай гўзал элатда сув етарли бўлмаса, ундай элатнинг хароб бўлиши мукаррардир”. (Ж. Абд.) 2. “Бу жанжалларга меннинг нима алоқам бор?” -- деди Асадбек. (Т.Малик) 3. Аҳмаджон ўйлаб ўтирмасдан дарҳол жавоб берди: “Граната ташлардим! Ёндириб юборар эдим!” (А.Қ.) 4. “Биз яшаймиз!- Норкўзи энди овозини пасайтириброк, босиқ гаширди. -- Сенилар обрў, пул кетидан кувиб, хароб қилган мана бундай тўқайларни биз обод қиламиз”. (Х. Г.) 5. “Халқ нимани маслаҳат кўрса ўшани қилинг”, -- деди Ҳайдарбек. (Н. С.) 6. “Қўлингиздаги қанақа асо?” -- сўрадим мен. (Э. Хелимгузай.) 7. «Татьяна тўғри айтади, -- деди Комилжон Эрназар акага қараб, -- Дадажон аканинг инши -- чорва, жойи -- яйлов!” (И. Р.)

441-машқ. Гапларни ўқинг. Кўчирма ва муаллиф гапини аниқланг, тиниш белгиларини қўйиб, кўчиринг.

1. Тарихни билган киши келажакка онглироқ қарайди, келажакни ёрқинроқ кўради деган эди у киши. (Н. С.) 2. Бу ҳолатни зимдан кузатиб турган, қилини қирқ ёрадиган майор яна шу нозик торли черта бошлади Самарқандда бўлмаганимга афсус қиламан. (Ш.) 3. Икки гапининг бирида эри унга мен чинакам муҳаббатдан бўлак ҳеч қандай бахтни тан олмайман ...азизим дерди. (Ж. Абд.) 4. Омон бўл дедим ўғлимнинг юзи кўзларидан ўшиб ана шу шавкатли командирларинг -- сенинг оталаринг. Садоқат билан хизмат қил, ўғлим! (Х. Г.) 5. Олим бўламан десангиз, ҳеч қачон осон йўл қидирманг дерди у шогирдларининг баъзи мушқуллиқдан силлиққина қутулишга уринганини сезиб қолса, фан осон йўл ахтарган одамни ёқирмайди. (Ж. Абд.) 6. Биласанми у Йўлдошбойга энганиброк тикилди қураш бунақа бўлмайди. (Х.Нурмоҳ,

А.Шораҳмедов.) 7. Ня деди Зебихон сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Жиянлари эмасман. У кишига ўғил бўлдим. (С. Аҳм.)

442-маниқ. Ўқинг. Кўчирма ва ўзлаштирма гапларни тошиб, фарқини айтинг. Аввал кўчирма гаплардан, сўнгра ўзлаштирма гаплардан иккитадан кўчиринг.

Ўқтам Мичурин тазлимотини ўрганиб, амалга ошириш лозимлигини, деҳқончиликнинг бутун соҳаларида чексиз ғалабаларга етишни имконияти борлигини ва Каримқулнинг деҳқончилиikka қарашлари ногўри, нбгидоний, мутаассиб эканчили англатилига кирипди. Кейин Сарви ҳақида гапирди, унга насихат берини, йўлга солинини айтди.

– Э, бизнинг келими? – деди мугамбирона илжайиб. Ўқтам киздан умид борлигини, инда ва чакконликда бошқа кизларга егаётганини, аммо келиннинг ўжар, ин ёкмаслигини, кеча бирдан ишни ташлаб кетганини айтиб берди.

– Гапиринг, ташир этинг, йўкса, мажнсага ўзини чакириб текшираминг, – деди Ўқтам катъий равишда.

– Йўк, иним, мен буйиниға ололмаймам. Келиним курғур шадлод, унга ҳеч тенг келиб бўлмайдн. Ётнги билан секин-секин энга келтирамиз, – деди Каримқул ва яна гапни ўзгартди. Бугдой ўроғи ҳақида гапириб, янги бугдой понининг тотли бўлишини айтди. У ўз хаёлида Ўқтамни фирибгарликка ва ўз ёнига тортишга мўлжаллаганди. Буни шунингмоққа, агар иложи бўлса биргаланиб хўжаликни келтиришни ўйлар эди. Ўқтам – зукко йигит, унинг ёмон ниятини тез англади. Давлат шанини тўлатинг, одамларни яхши таъмин этиш ҳақида сўзлади у.

Ҳа, сиз тўғри айтасиз. Аввало давлатга топширайлик, давлат иши зарур, кейин ўзимизни ўйлармиз, – деди Каримқул кизариб.

Шу чоқ ране Ўқтамни чакираётганидан хабар келди ва Ўқтам гапни чала қолдириб, идорага илдам жўнади. *(Ойбек.)*

443-маниқ. Ўқинг. Кўчирма гапларни ўзлаштирма, гапга айлантинг.

1. “Кишилар қалбига қувонч бахш этмоқ бизнинг асосий мақсадимиздир”, – деди у ўзига-ўзи. *(И. Батъ.)* 2. “Шахзода хазратлари, – деди Навоий дарҳол, – мен бу ерга Султон хазратларининг иттимослари билан эмас, ўз хоҳишим билан келдим. Каминанинг бирдан-бир орзуси Хуросонни тинч ва осойишта кўрмоқдир. Низолар тинснн ва одамлар эркин нафас олсин”. *(И. Батъ.)* 3. “Иккалангиз, – дер Таризл, – ажаб тўкис ботирсиз, Мардликда-ю, маслаҳатда тенги йўксиз, подирсиз!” *(Ш. Рўставели.)* 4. “Хунар ўргатибсан-у, муомала ўргатмабсан-да, шогирдга, Қорабой”, – деди иккинчи йигит гапни илнб. *(Ҳ. И.)* 5. “Хирогдан бундай тез қайтишни кўнглига оғир ботмасин учун,

унга дўстона илтифот кўрсатмоғингиз лозим”, – деганди Мажидиддин Султон Хусайнга. (Л. Баты.) 6. “Келинглам, бир-биримизни ҳеч қачон унутмасликка қасамд қилайлик”, – деди кимдир. (К. Абдуков.) 7. “Софлик ҳаракатни назарда тутди, – қулимсираб ўқий бошлади у, – ишонч замини қурашдир...” (Ю. Семёнов.)

444-машқ. Ўқинг. Аввал ўзлаштира гапга айлантириш мумкин бўлган. сўнгра ўзлаштира гапга айлантириб бўлмайдиган кўчирма гапларни аниқланг. сабабини тушунтиринг.

1. Опам қулочини очиб: “Назирқулжонмисан? Вой укагинамдан ўргилай”, – дея мени бағрига босиб ўтди. (Н. С.) 2. Низомжон нима дейишини билмай: “Ўзим, шундай, уйқум қочиб кетди” – деб қўя қолди. (С. Аҳм.) 4. “Ма, ол, еяқол”, – деб дастурхон чеккасига бир чимдим ошми, қулчатайми қўярди. (Н. С.) 5. “У янтоқзордан, чамамда, ўн гектар камраш мумкин...” – деди раис қўлини у томондан узмай. (О.) 6. “Тўхта!” – деди ковокнинг ичидан Дадавой. “А?” – аравакаш тўхтаб... тиззаси калтираб ўтириб қолди. (Л. Маҳмудов.)

445-машқ. Ўзингиз бадний асарлардан кўчирма гапларга мисоллар топиб. кўчирма ва муаллиф гапининг ўрнини. ишлатилган тиниш белгиларини айтинг.

446-машқ. Ўқинг. Кўчирма ва ўзлаштира гапларни синтактик жиҳатдан тўла таҳлил қилинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапининг ўрнини ҳисобга олган ҳолда схемасини чизиб кўрсатинг.

1. “Шундай чиройли хатлар битасанки, кизим, – дерди она жавоб хатида, – ўқиб туриб минг хил чиройли суратларни кўраётгандай бўлавераман”. (Ж. Абд.) 2. “Менинг композитор бўлиб етишувимда бош мураббий халқ куйлари, классик мақомлардир, – дейди Юнус Ражабий. – Халқ яратган хушоҳанг куйлар мени мафтун этди, у менга озука берди, ҳаяжонлантирди. Шунинг учун куй яратганимда, халқ услубини тўла сақлаб қолишга интиламан”. (С. Қироматов.) 3. “Бу – дур”. – Навкарлардан бир оз четроқда турганликлари учун Валихон дангалроқ айтди. (Ш. Тошматов.) 4. “Ундай ҳолда биз суяқ туза олмаймиз, – дедим мен, – чунки сиз президент эмассиз, мен эса канцлер эмасман”. (Ю. Семёнов.)

УСЛУБИЯТ (СТИЛИСТИКА). НУТҚ УСЛУБЛАРИ

447-машқ. Қуйидаги гапларнинг қайси услубга тегишли эканлигини аниқлаб ўзинг.

На м у н а : *1-гил – илмий услуб...*

1. Бармоқ тизимида бўғинларнинг муайян гуруҳларга ажратилиши оқибатида пайдо бўладиган ритмик бўлак турок деб юритилади. (Т.Бобоев) 2. Ўлгудай ёмон кўраман уни. Одам қуриб қолгандай шунин

бригадир кишиганига ўлайми. (*Ж.Абд.*) 3. Ўртага совук бир жимлик чўқди, кемирувчи, ваҳимадан ваҳимага отгувчи жимлик эди у. (*М.Исм.*) 4. – Вой, бўйинангдай айланиб кетай сени. Соғинтириб қўйдинг-ку аяжонингни. (*О.Ё.*) 5. Яна уришиб қоламиз худди. Яхписи, хўп дегинда, бир бошдан ўша кашфиётингни тушунтириб бер. (*Ж.Абд.*) 6. Қисқа, чўзиқ, ўта чўзиқ бўғинларнинг турлича бирикувидан ҳар хил руқ (устун) деб аталувчи ритмик бўлақлар тузилади. (*А.Ҳожирахмедов*) 7. Ёўза тушлари барглариини ташлаб, оппоқ момик толаларини худди қўлда туггандай юқорига кўтариб, шабадала шигирланиб турибди. (*Ў.Усм.*) 8. – Арз билан келувдингми? – Гўрними? Касалдан турган экан, бир кўриб кетай деб келувдим. (*М.Исм.*) 9. Маълумки, қизил империя парчаланиб, юртимиз бўйлаб озодлик, мустақиллик шабадалари эса бошлагандан сўнг пахта ишларини қайтадан кўриш шарафига Олий суд муяссар бўлган эди. (*У.Мингбоев*) 10. Қисқа талаффуз қилинувчи унлдан иборат бўлган ёки шундай унли билан тугаган очик бўғинлар қисқа бўғин (хижо) деб аталади. (*А.Ҳожирахмедов*) 11. Маълумки, бугун мустақил республикамызда саноатнинг турли тармоқлари, жумладан, автомобилсозлик, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаган тармоқлари, энергетика ва бошқа соҳалар гурқираб ривожланимоқда. (*Ш. Акбаров, Ф. Раҳимқулов*) 12. Ёмғир сувидан баҳра олиб яшнаётган сакро гиёҳлари, эндигина бош кўтарган туякорин ҳам аста баданига қуч йиға бошлади. (*Ж.Абд.*) 13. Қелишқили бошқарувда тобе сўз ҳоким сузининг талаби билан тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқин қелишқиларидан бирида қўлланади. (*"Ўзбек тили грамматикаси"*дан) 14. Аруз вазни ҳижоларнинг талаффуздаги узун-қисқалигига асосланган бўлиб, мусика билан чамбарчас боғлиқдир. (*Т.Бобоев*) 15. Алвир-шалвир Ибодин соков Ҳаётхон дегич момонинг ёлғиз ўғли бўлади. (*Т.Мурод*) 16. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга муқофот топиришини. (*С.Аҳм.*)

448-машқ. Тўлик синонимларни синонимия каторлари ҳосил қилиб ёзинг.

Космос, луғавий, республика, поэма, трагедия, синонимия, жумҳурият, дoston, фoжиа, лексик, фазo, маънодошлик.

449-машқ. Қуйидаги синонимия каторларидаги сўзларни эскирган шакллариини ажратиб ёзинг:

Н а м у н а : нома, ...

Хат, нома, мактуб; чидам, бардош, токат, тоб, тўзим, таҳаммул, матонат; чўлоқ, оксоқ, ланг; шубҳа, гумон, ишончсизлик, иштибоҳ; эга, хўжа, соҳиб; илтимос, илтижо, ўтинч, зор, тавалло; уруш, жанг, муҳораба; фойда, наф, манфаат, ҳаён; халқ, халойик, эл, улус, мардум;

450-машқ. Куйидаги синонимия каторидаги сўзларни куйидагича ёзинг.

1) *салбийлик хусусиятига эга: турқ, ...*

2) *ижобийлик хусусиятига эга: чехра, ...*

Гавдали, жуссали, барваста, норғул, коматдор, барзанги; новча, дароз, найнов, узун; бош, калла; ноаник, дудмал, номаълум, нотайин, белгисиз, мубҳам; бурун, тумшук.

451-машқ. Грамматик синонимларни аниқлаб, синонимик каторлар ҳосил қилиб ёзинг.

Н а м у н а : келяпти – келаетир – келмоқда.

Келяпти, ўқув, кизалоқ, боришди, пахтадан (бойиди), чўлда (кезди), меҳмонларнинг (бири), тешиклан (сиғади), ютуқларини (айтди), юмушдан (гапиринг), далани (айланди), келаетир, кинони (ҳикоя қилди), юргиз, иш ҳақида (сўради), ўқиш, синглисига (олди), эшикка (сиғади), дўсти учун (асрала), ўтирганлардан (каттаси), кўрганларидан (гапирди), иккаласи, дўсти орқали (эшитди), бордилар, келмоқда, ўқимок, қорароқ, дoston ҳақида (сўзлади), оқиш, қизча, кўқимтир, ўчовлон, тердир.

451-машқ. Чап томондаги ибораларнинг синонимларини ўнг томондан топиб, синонимик қатор ҳосил қилиб ёзинг.

1) адабини бермоқ	хайратда қолмоқ
2) ёқасини ушламоқ	ади-бадига бормоқ
3) “сан-ман”га бормоқ	оғзига толқон солмоқ
4) лом-мим демаслик	пайини қирқмоқ
5) тутуни осмонга чиқди	оёғини тираб олмоқ
6) “али” деса, “бали” демоқ	паймонаси тўлди
7) бир ёстikka бош қўймоқ	чурқ эгмаслик
8) бой бермоқ	дунёдан кетмоқ
9) боши қўкка етди	оқ кўнгил
10) гишт қоллидан қўчди	кўнгил очмоқ
11) ҳолдан тоймоқ	жазосини бермоқ
12) вақти чоғлик қилмоқ	тошингни тер
13) икки оёғини бир этikka сукмоқ	оёғи енгил
14) қулини қўкка совурмоқ	фиғони фалакка чиқди
15) қўнгли тоза	одам атодан қолган
16) ипидан игнасиғача	мпридан сиригача
17) қўл қўтармоқ	қўлга тушмоқ
18) алмисоқдан қолган	гап қайтармоқ
19) оёғига болта урмоқ	турмуш қўрмоқ

20) енгил табиат	кўлдан бермоқ
21) обғини узатмоқ	овоз бермоқ
22) ёши бир жойга бориб қолимоқ	ер билан яқсон қилимоқ
23) аравангини торт	терисига сиғмай
24) тумшугидан пилинмоқ	тинкаси қуримоқ
25) қуни етди	бўлар иш бўлди

УСЛУБИЯТ ТУРЛАРИ

Лексик услубият

454 -маниқ. Грамматик омонимларни, яъни омоним қўшимчаларни аниқлаб, маъноларини изоҳлаб ёзинг.

Н а м у н а : юмшоқ – сифат ясовчи, тароқ – от ясовчи.

Экин, тошкентлик, Салимгина, ўроқ, ипчи, терма, чизғич, сузгич, оилавий, ақли, жизза, кузги, тепки, ўйна, борар, кўшма, кўрин, шаршара, борса, опаси, кўнай, келишди, ошланди, тинчлик, кўкар, озар, бойи, тугма, супурги, ўчиргич, соғин, сойи, кўркоқ, юлғич, асабий, сувса, керишди, тўлат, ўқит, юрай, кечки, турткила, тегма, дўстлик, тўқин, ишла, ясама, менсимок, ишланди, озинггина, эркин, боргандир, Тошкентдир, тўшишди, терилди, тўқин, борма, сездир.

453-маниқ. Қуйидаги шеърларда қўлланган омонимларнинг маъноларини изоҳлаб кўчиринг.

1. Ёраб, ул шахду шақкар ёлаб дурур?
Ё магар шахду шакар ёлаб дурур
Жонима пайваста новак откали,
Гамза ўқин қошига ёлаб дурур?	4. Бўлди чун умрини қунишинг вақти туш,
Нафси сарқан отини кўб чоима, туш.
Хобгоҳ этки қаноат манзилин,
Нўкса харғиз кўрмагун рохатни туш.
<i>(Навоий)</i>	<i>(Озғай)</i>
2. Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қонни қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.	5. Гар қурутмас ул кўзумнинг ёшини,
Ҳақ узун қилсун ул ойнинг ёшини.
Йиғлама кўп, бу вужудинг ишк ўти
Не қуругин қўйгуси, не ёшини.
<i>(Навоий)</i>	<i>(Лутфий)</i>
3. Манга сенсиз, бегим, кундўз
кечадур,
Дареғо, сенсизин умрим кечадур.	6. Кўнгулда гарчи хажринг доғи бордур,
Валескин васл умиди доғи бордур.
<i>(Хўжандий)</i>	<i>(Сайид Аҳмад)</i>

455-маниқ. Ўқинг. Синонимик қаторлардаги нотўғри қўлланган сўзларни аниқлаб.

Байроқ, ялов, лозунг, алам; асрамоқ, эъзозламоқ, сакламоқ; асабий, тажанг, тулд; асар, асорат, белги, из; бемахал, тўсатдан, бсвакт; истикбол, келгуси, келажак; музламоқ, совкотмоқ, тўнгмоқ, яхламоқ; нолиш, шиқоят, кайғу, хасрат; севги, мухаббат, ҳавас, ишқ; сезги, хис, хаяжон, туйғу; субут, виждон, бурд, тайин; титроқ, калтироқ, дийдирамоқ.

456-машқ. Ногўри тузилган антонимик жуфтларни аниқлаб кўчиринг.

Бутун – йиртиқ, бутун – синиқ, анков – меров, авлод – аждод, аъло – ўрта, банд – бўш, бардам – мункиллаган, бахорги – қинқи, беихтиёр – журттага, бепанд – мустаҳкам, бош – охир, бўшатмоқ – тўлдирмоқ, вертикал – горизонтал, даҳрий – динсиз, жанубий – ғарбий, жисмоний – рухий, йирик – ушқ, кам – кўп, кичик – буюқ, кеча – эртага, комедия – драма, ланж – тирик, маълум – мавҳум, мураккаб – содда, мўрт – мустаҳкам, озо – тутқун, осон – оғир, пок – ифлос, сахий – зикна, аста – жадал, сийрак – калин, судралмоқ – югурмоқ, унумли – самарасиз, сино – сиғилмақ, хунук – барно, шодлик – кайғу, шифқатли – бераҳм.

457-машқ. Ўқинг. Ғаплардаги паронимлари ўринсиз қўлланган сўзларнинг ўрнига мосларини топинг.

Н а м у н а: 1. жоду эмас жоди.

1. – Ахир бўрон билан ҳазиллашиб бўладими, она? Бошининг жоду орасига тикиш билан баробар-а! (*Ж.Абд.*) 2. Она бечора кўзи ёригандан кейин ўнганмай юриб, ахир ўлиб кетди. (*Ш.*) 3. Турсун деган мешконнинг қўлига бир қисм тилла узатди. (*“Зулфизар ва Авазхон”*) 4. Бир масофани кат этиш учун аввало унинг ярмини ... кат этиш керак. (*А.Қ.*) 5. Отанг сайд, энанг қандай паризод, Сен шекилли сулув тутмас одамзод. (*“Бўтақўз”*) 6. Бошидан кечирган фаже ҳодисалар унинг бутун сиймосида равшан эди. (*О.*) 7. Анча вақт бўйинини ҳам килиб юрдим. (*М.Жўра*) Келин чой қуятуриб, кўзи тахти очилмаган дўппига тушди. (*Ойдин*) Бу одамнинг табини жуда равшан қилади. (*Ҳ.*) 8. Олти кишилик чой сервис олиди. 9. Мунаввархоннинг хали-вери тинчийдиган сиёҳи йўқ. (*М.Ибр.*) 10. Ниҳоят, уста Маҳсумни техбўлим оталикка оладиган бўлди. (*Ж.Абд.*)

Фонетик услубият

458-машқ. Товушлари услубий ғализлик келтириб чиқарадиган сўзларни аниқлаб, тўғрилаб кўчиринг.

1. Бу бандда «Она тили» ўқув фанини ўқитишнинг мақсад ва вазифалари ёритилган. (Илм. мақ.) 2. Умуман умумий ўрта таълим мактабларида ДТС асосидаги дастур ва дарсликларнинг жорий этилиши ... ҳақидаги тавсияларини ҳам ўз ичига олади. (Илм. мақ.) 3. Арава ва отликлар кўлагаси лакика сайин кичиклана борди, бора-бора кенг кирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. (А.Қод.)

Морфологик услубият

459-маниқ. Услубий хусусият касб этган эгаллик ва келишк кўшимчалари катнашган сўзларни аниқлаб, изохлаб кўчириш.

Н а м у н а : оналарнинг - оналардан

1. Бенуксон, энг мукаддас саналган оналарнинг бири бўлишини, ҳамма уларга ҳавас қилишини орзу қилади доим. (Ж.Абд.) 2. Бир куни трассага яқин жойда Моҳидил Зубайданинг ранги-рўйи ўчган ҳолда учратди. (Ж.Абд.) 3. Шундан кейин Қизилқум машина канали жаҳонда энг биринчи ва энг катта қурилишлардан бири эканлигини таъкидлаб ўтилди. (Ж.Абд.) 4. Бирок шунга айтиб қўяйми, бу Қудратнингизга ҳам кафил бўлолмайман. (Ж.Абд.) 5. Қум сочларининг ич-ичига кириб кетади-я, тавба. (Ж.Абд.) 6. Бу унинг ҳалеб кўз ёни тўғиб йиғлашдан тўхтатди. (Мирм.) 7. – Жўломон! Қулуним Жўломон, қанисан? – деб чақира бошлади Пайман она. (Ч.Айт.) 8. Олмош от, сифат ва соннинг ўрнига алмашиб қўлланадиган сўз туркумидир. ("Ўзб. тили гр." 2.) 9. Қ ў ч қ о р. Олимтой, жигарим! Гап ундок.. (Ш.Бошбеков) 10. Қудрат унинг тавбасига таянғирганини, қанча ортқча пул ёздириб олган бўлса, ҳаммасини тўлайман деб ваъдасини олганини айтди. (Ж.Абд.) 11. "Мумкин экан-ку? Шу нарсани нега илгарироқ ақлингизга келмаганига ҳайронман", деб қўйди Қудрат ичиди. (Ж.Абд.) 13. – Бу китоблардан ... ўқигандирсиз? – деди Саидий тутилиб. (А.Қ.) 14. Ҳоким тўра телефон берди, мендан бир оз қўйди. (Ч.) 15. Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг қифтига беш қўлини урди. ("Атлантик"дан)

460-маниқ. Ўқинг. От ясовчи, сифат ясовчи, феъл ясовчи ва равиш ясовчи синоним қўшимчаларни топиш.

Адабиётшунос – адабиётчи, бообрў – бообрў, ижодкорлик – ижодчилик, чиқит – чиқинди, билимли – билимдон, сувсамоқ – сувсирамоқ, бозорбоп – бозоргир, илмоқ – илгак, кўркич – кўркув, азалги – азалий, аскиябоз – аскиячи, афсунгар – афсунчи, аламдор – аламли, хомлай – хомлигича, акидачи – акидалараст, айёрона – айёрларча, гаңдон – гаңчил, базмгоҳ – базмхона, дорбоз – дорчи, вазили – вазндор, дардли – дардчил, диндор – динчи, алахламоқ – алахсирамоқ.

461-машқ. Ўқинг. Услубий хусусиятга эга бўлган сон ва олмошларни аниқлаб, изоҳланг.

1. Бирдан олдинга мункиб, иккови от ҳам гурсиллаб йиқилди. (М.Исм.) 2. Даланинг кўчаси кишдан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келадиغان билк-билк гушюн тупроқ, йипирма-ўттиз улоқчи бирданига йўл босиб, қайси оғини чоғтириб, қайси лўқиллатиб боради. (А.Қод.) 3. Зайнаб бир кизини узатган, унинг икки боласи бор эди. (С.Аҳм.) 4. Хусн бозорини кечқурунлар ана бу ерда томоша кил! (О.) 5. Салти бермади, бу олмак истади: Салти кочди, бу кувлади. (Ч.) 6. У ярим ҳазил, ярим чин килиб: – Мен эмас, ўша собик замминистрларингиз камина билан куда бўлаётганидан фахрлансин! – деди. (О.Ё.) 7. Сизга айтадиган эндиги гап шуким, бонда Чавандоз янглиш ёзганим, билмадик, биз Эшмат Мўминов бўлмай, Эшвой Мўминов бўлиб кетибмиз. (О.Ё.)

462-машқ. Кўчиринг. Феъл замонлари, майл ҳамда шахс-сон қўшимчалари алмашиб қўлланган ўринларни аниқлаб ва изоҳланг.

Н а м у н а : бўлдиқ – 1-шахс қўликдаги шахс-сон қўшимчаси 1-шахс бирлик ўрнида қўлланган.

1. – Мана энди кар ҳам бўлдиқ! – деди Вазира маънос товуш билан. (П.Қ.) 2. Бугун икки ҳафтадирки, у жияиларини ёнига олиб гуваля думалатдиради. (С.Аҳм.) 3. Шунча танғиб боғласанг ҳам бўлмайди. (Ж.Абд.) 4. Одамзоднинг, тарихнинг, замоннинг ипгилиши шу, дейсан. (М.Исм.) 5. Биз бир дуркум отлик борамиз. Жонивор тойчам бошқа отлардан қолишмайди... (А.Қод.) 6. ... Ўрмонжон ... чиройиликкина оғизчасини отасининг кулоғига яқин келтириб: – Қандок овқат қиянмиз? – деб сўради. (М.Исм.) 7. Қ у м р и . Кеча нима дедингиз? Қ ў ч к о р . Нима дебмиз? (Ш.Бошбеков) 8. – Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман. (С.Аҳм.) 9. Қаёкка қарасанг, камбағал, бекорчи, нонга зор одамларни кўрасан. (О.) 10. Ёт кишининг қорасини кўрди, тафтин килади... (Ж.Абд.) 11. Анрафжон, гўё укасининг фикрига тушунгандай: – Эртага урушга кетялман, ука, – деди. (О.Ё.)

Синтактик услубият

463-машқ. Берилган бир бош бўлакли гапларни икки бош бўлакли гапларга, икки бош бўлакли гапларни эса бир бош бўлакли гапларга айлантириб ёзинг.

1. Ярим йиллик имтиҳонни яхши топширдим. (F.F.) 2. Участканг трассасини бир неча бўлақларга бўлиб қўйгансан. (Ж.Абд.) 3. Юрт орасида янгиликни расм киларминлар... (Ч.) 4. Оренбург чегаралари

хам босиб ўтилди. (F.F.) 3. Деворлар бошкагдан сувалиб, окланди. (Ж.Абд.) 5. У ерда мени жуда яхши қарини олдилар. (F.F.) 6. Ўйдан кийиб келган ҳамма кийим-боншларим алакачон ҳарбий форма билан айирбош қилинган. (F.F.) 7. Энди қандай бўлса ҳам болани қутқариб қолиш керак. 8. Болаларни чўлдаги бир бостирмага жойлаштиришди. (Т.Малик) 9. Бу ҳам бақиринишга яқин бир овоз билан айтилган эди. (Ч.) 10. Хона ҳар хил плакатлар, чакириклар ёзилган алвонлар билан безанди. (Ж.Абд.) 11. Ҳамма ёққа плакатлар, шпорлар, байроқлар осилган. (Ж.Абд.) 12. Иккита дошқозонда ош тайёрланмоқда. (Ж.Абд.) 13. Нурали баҳши, Абулғози оға, Борот полвон, пионерлар вакили, минбарга яқин жойга келиб туринглар. (С.Аҳм.)

464-маниқ. Бир бош бўлакли гапларнинг турларини ўзгартириб ёзинг.

1. Онанинг не-не ниятлар билан тайёрлаган сарполарига қаралмади ҳам. (Ж.Абд.) 2. Болага Махмуд деб исм қўйинишди. (Т.Малик.) 3. Боншиқлар билан бунақа мавзуда сўзлашмайдилар. (Ж.Абд.)

465-маниқ. Берилган қўнма гапларни содда гапларга, содда гапларни эса қўнма гапларга айлантириб ёзинг.

1. Билиб турибман, сен Жамшидга ўхшаганини хоҳлаясан. (Т.Малик) 2. Ким кимнинг оёғидан оляигги - буни ҳамма кўриб турибдику, нодон! (О.Ё.) 3. Шунинг яхши билиб қўйганики, сен суянган тоғнинг таги нураб бўлган. (С.Аҳм.) 4. Мен сенинг санимийлигини, нияти пок, юраги пок, яхши йигит эканинига шубҳа қилмайман, болам. (О.Ё.) 5. Отақонининг бу ишдан ўқинаётгани шундоққина билиниб турарди. (С.Аҳм.) 6. Афғидан, Шукуров ҳам кечаси билан мишжа қокмаган, у ҳам қаерлардадир юриб чиққан эди. (О.Ё.) 7. Биласаним, кўчада келаётганинига ўйнаб юрган болалар ҳам уйларига қочиб кириб кетадилар. (С.Аҳм.) 8. Дарвоза йўқлигидан кўчада қолган машинаси эшикларини бир-бир тортиб кўрди-да, остона хатлаб ичкарига кирди. (С.Аҳм.) 9. Биласизки, мен бундай буйруқ беролмайман. (О.Ё.) 10. Бу бир гап эканини Толибжон яхши биларди. (С.Аҳм.)

ПУНКТУАЦИЯ ВА ТАКРОРЛАШ УЧУН МАНИҚЛАР

466-маниқ. I. Ўқинг. Қўлланган тиниш белгилари номини айтнинг; нима учун қўлланганини аниқлаб, уларни: а) қўлланиш ўрнига кўра, б) қўлланиш усулига кўра, в) тузилишига кўра классификация қилинг

I. Уй ичи қоронғи эди. Шифтдаги қандил ташиқаридан тушиб турган ожиз нурда хирагина ялтирар, ёмғирнинг шивир-шивири эшитилиб турар, қаердадир соат чиқилларди.

Мукаддам болаликданок кадрдон бўлиб қолган бу уйга кўп чиқар эди. Шодлигини ҳам, аламинини ҳам мана шу уйда, мана шу Лобарга тўкиб соларди. Аммо ҳозир у нима дейди? Қандок гапирсин?!

Мукаддам шифтга тикилганча ётар, ҳаёли чуваланиб кетган, нимани ўйлаётганини ўзи билмасди... (*Ў.Ҳошимов*)

II. – Ия, янги касб муборак, – ҳазиллашди унга завод директори Иброҳим Муҳамедов, – боғбон ҳам бўлиб олибсиз-ку.

— Пўлат тоблаган қўл гул кўтаролмайди деб ўйладингизми, Иброҳим ака, жавоб кайтарди йигит ва кўлидаги гулларни меҳмонларга бўлиб берди.

— Эсиз, шундай гулларни бекор узибсиз, – деди меҳмонлардан бири гулни ҳидларкан.

– Ҳамма нарса инсон учун: гул ҳам, пўлат ҳам. (*Й. Муқимов*.)

III.1. Инсонга обрў орттириш учун жуда кўп нарса керак, ундан маҳрум бўлиш эса жуда осон: бунинг учун бежо босилган битта кадаминг, ўйламай айтиб юборган битта сўзинг ёки номақбул ишнинг кифоя. (*Т. Қашбергасов*.) 2. – Ия, ҳали опани танимайсизларми? (Вой-бў, тоза бўлган экан-ку) Опани танимайдиган одамлар ҳам бор экан-а. Академик Ҳалима Рустамовани-я! (*С. Аҳм.*) 3. Дарвоқе, момикдан юмшоқ нарса ҳам – она қалби, тошдан каттиқ нарса ҳам она қалбидир. “Она қалби, – деб ёзди Ёрқул, – онадан бўлак бирор инсонда бўлмаса керак. У шундай улкан эканки, боланинг бир дунё севинчини ҳам, кайғусини ҳам ўзида сиғдира олар экан. Бола меҳри билан қувонадиган ҳам, қуядиган ҳам она қалби экан» (*Б. Бойқобилиев*.)

II. Юқоридаги матнни қайта ўқинг. Ёрдмчи сўзларни аниқлаб, уларни турларга ажратинг ва ҳар бирига тўла характеристика бering.

467-машқ. I. Ўқинг. Тиниш белгиларидан нукта, икки нукта ва кўп нукта қўйилган ўринларга диққат қилинг. Улар нима мақсадда қўйилганини изоҳланг. Сўнгра от ва феълларни топиб, уларни икки устунга ажратиб ёзинг, отларнинг маъно ва тузилиш жиҳатдан турларини, феълларнинг эса майллари, шахс-сон ва замонини айтинг.

1. Пахта...

У севгидек мавзудир ўлмас,

У илҳом чапмаси, мангу булоқдир. (*Э. В.*)

2. Мана, мактуб баҳона кўз ўнгимизда Мирзакалоннинг ёшлик чоғлари намоён бўлди. Ўш. Етим болалар уйи. Тошкент. Ўзбек эрлар билим юрти. Машхур журналист Аъзам Люб билан бўлган ҳамкорликлар... (*М. Муҳамедов*.) 3. Фаннинг чегараси уфққа ўхшайди: унга қанчалик яқинлашаверсалар, у шунчалик узоқлашаверади. (*Буаст Пьер*.) 4. Шундай ақлли машина топинимиз керакки, у ҳамма ишни бажарсин. Ерни ҳайдасин, молаласин, эсин, суғорсин, чопиқ қилсин,

пахтасини териб, таниб берсин... (И. Р.) 5. 19... йил, 11 июль. ЎзФА Биофизика шимий-текинрини институти. Профессор Алиевнинг тажрибахонаси. (Г. Малик.) 6. Асаларининг дунмани ҳам йўқ эмас. Унинг дунмалари: айиқ, тиначи, қурбака, чумоли, сичқон, илон. Улар асални яхши кўришади, лекин арисини ҳам ўлдиришади. (Ю. Альперович.)

II. Ўқинг. Хар бир ганининг ифода мақсади ва тузилишига кўра турнинг аниқланг; қўлланган тилиш белгиларига диққат қилиб, улар нима учун ишлатилганини айтгинг. Сўнгра уюшқ бўлақларни топиб, қандай бўлақлар уюшган ҳолда қўлланганини, уларнинг ўзаро боғланишини изохланг.

I. Бир маҳаллар боғларни тўлдирган қушлар қани? Ёввойи каптарлар, каккулар, заргалдоқлар, дарахт шохлари орасида бир нарча чўғдек ял-ял ёниб юрадиган қизилиштонлар, тўғон ва сой бўйларида жавлон ургувчи митти ва гўзал балиқчи қушлар қани? Хар бир терак, хар бир қайрағоч тепасига уя қўядиган ва қишлоқ боғаларига олам-олам қувонч келтирадиган лайлақлар қайда? Қир ва адирларда, шивок ва ёвнан орасида йўғалаб юрадиган ва семизлигидан зўрға учадиган қирғовулар, булдуриқлар, тустовуқлар, тўқайлардаги ёввойи ғозлар қайда? Қишда, тоғларни қор босида даста, қишлоқларга учиб тунадиган тала-тала қакликлар қасқа кетди? Мен тоғ оралигида, арчазорлар пинди сурув-сурув бўлиб юрадиган архарлар, охуларни айтмай қўя қолай!

Албатта, бу тилсиз бечораларнинг қамайиб кетишига фақат овчилар айбдор эмасдир, бунинг бошқа объектив сабаблари ҳам бордир. Лекин осмондаги қушдан ерда милтиқ кўтарган овчининг кўпайиб кетгани ҳам рост. Эшитишимча, овчи учун осмонда учиб бораётган қушни отиб туширишдан катта завқ йўқ эмиш. Эҳтимол. Лекин миллионлардан иборат жамият овчи аталмиш бир гуруҳ кишиларнинг завқи учун ўзини табиатнинг энг улкан инъомидан, қушлар ва ҳайвонларни кўриш, уларнинг овозларини эшитиш бахтидан маҳрум бўлолмайдди. (О. Ё.)

II. Пожковник давом этди: – Диёрнинг инпоячи посбонига хос масъулият ҳисси сизларни ҳеч қачон, ҳеч қасрда бир дақиқа ҳам тарк этмасин. Ўзингиз хизмат қилаётган ҳарбий коллективнинг обрў-эътиборини яна ошириш учун тинмай курашингиз. Солдатлик оиласидаги маънавий ва ахлокий покликни кўз қорачиғидай муқаддас деб билиб, авайлаб асранг. Унутмангки, ҳарбий интизом бу ҳарбий хизматнинг негизи, сарчанмасидир. Бусиз юксак жанговар тайёргарликни тасаввур этиб бўямайди. (Х. Тожибоев.)

Эҳ, тинчликни кўриклани билан сазовормиз халқ олқинига,

Айтинг, дўстлар, бундан ҳам улкан яна қандай бахт бор қишига! (Э. Ёндаш.)

Муаллим – етакчи, раҳнамо, устоз
Ҳар орзу, ҳар тилак, ҳар бир хоҳишга.
У берад доимо ақлга пардоз,
Берад у йўлланма ҳаётга, ишга. (Ў. Рашид.)

III. Ўқинг. Тегинли ўринларга нукта, сўрок ва ундов белгиларини қўйган ҳолда гапларни кўчиринг. Сўнгра сўз туркумларини аниқлаб, устига номини ёзиб қўйинг.

1. Дунёда пул ўғриси бор, мол ўғриси бор, лекин кадр ўғриси йўқми Бировнинг кадрини ерга урили йўли билан ўз кадрини оширадиган одам кадр ўғриси эмасми (II. Қ.) 2. – Йўқ, синглим, ўлимдан кўрқканининг куни курсин Ўлим кўрқокқа даҳшат Ҳаётда ўз ўрнини топган, идеали юксак одам учун ўлим умрининг қонуний якуланиши Чунки у нима мақсадда яшаб, нима учун ўлаётганини билади. Олий мақсад йўлида яшаб, дунёдан ўтинг нақадар наараф (III.) 3. Нигоранинг энг катта бошиғи ҳам, энг яқин сирдонни ҳам эри Энг катта қувончи эса болалари (Э. Усмонов.) 4. – Домланинг шанилари Наполеоннинг планиларидан ҳам катта – Ҳўш – Домла мукофот олгани кептилар бу ерга Беруний номидаги Давлат мукофотини – А Қанақа қилиб – Нормурод Шомуродовнинг кўзларидаги ҳорғишлик таажжуб ва ҳайрат билан алмашиди (О. Ё.) 5. Эҳ, кўкси сўқирлик кўзи сўқирликдан қанчалик ёмон Шунча ажойиб машиналар қанф этган доно одамлар нега кишининг юрагини, фикру эътиқодини рўйи рост кўрсатадиган, аниқлаб берадиган бирорта асбоб ўйлаб тополмайдилар (III.)

468-машқ. I. Ўқинг. Қандай тиниш белгилари ишлатилганини айтинг. Вергул ва нуктали вергул қўйилган ўринларга алоҳида диққат қилиб, улар нима учун қўйилганини изоҳланг. Компонентлари вергул ва нуктали вергул қўйиб ажратилган қўшма гапларни кўчириб, қўшма гап турини айтинг.

I.–Газ-чи? Қаёкка бошласанг, ўз оёғи билан боради. Қаерга тўғрилаб қўйсанг, ўзи ёниб, ўзи қизитиб ётади. Улкан хазина! Келажакнинг ёқилғиси шу! Роҳатигончилигини айтмайсизми! Бармоқдай қувурчадан оқизиб қўйсангиз, қирқ қулоқлик қозонни қайнатади. (II. Р.) 2. Одатда қизнинг гўзаллигини, ақлини ҳурмат қилиб севиш қийин эмас, лекин ишини ҳам чинакам ҳурмат қилиб севиш қийинроқ. (II. Қ.) 3. Биз яшаётган, ўқиётган, соф ҳаводан нафас олаётган мана шу она тулпаримиз учун бўлган аёвсиз жангларда ўн уч миллат фарзандлари қаҳрамонларча қурашганлар. (II. Р.) 4. Лайишларига қараганда, шамдоннинг оғирлиги беш пуд соф тилла экан; уни Амир Темурнинг буйруғига мувофиқ ўша замондаги энг зўр ҳунарманд усталар ясашган экан. (Ҳ. Ирфон.) 5. Юксак фикр, ёруғ ўй бўлмас тубан одамда, Дерларки, паст тоғнинг бошида қори бўлмас. (У.) 6. Ўлмас ўзига ўзи

деди: “Кўркма, Ўлмас, айтсанг ҳам ўлдирди булар, айтмасанг ҳам! Яхшиси, мардларча халок бўл! Сен номард, кўрок бўлсанг, Искандаров ҳам, Сергей амаки ҳам ишониб бу ёқларга юбормас эди. Менга отам ҳам ишониб розилик бермас эди. Майли, негаганча кийнашсин!... Мен мард оламининг ўглиман” (*Ё. Шукuroв.*) 7. Шимои томон бийдай яланглик, ҳў уфкка тутаниб кетган қирда эса қўйдай-қўйдай силик, харсанглар думалаб ётар, ундан у ёғи қоп-қора қоялар бониланар; шип-шип босиб бораётганим серкум туяроқ устида, куз бўлишига қарамай, кўм-кўк, ўткир хидли, шаҳарда учрамайдиган баланд-баланд гуллар, гиёҳлар ўсиб, шабадада тўхтовсиз силкиниб турарди. (*Ў. Усмонов.*)

II. Ўқинг. Қандай тиниш белгилари ишлатилганини аниқланг. Тире, кавс ва қўштирноқ қўйилган ўринларга диққат қилинг, улар нима учун қўйилганини айтинг. Тире қўйилган гапларни қўчириб, унинг қўйилиши сабабини изоҳланг.

1. Бир донишманддан сўрадилар: – Қандай қилиб илмнинг энг юкори чўккисига чиқдинг? Донишманд шундай жавоб берди: – Билимаган, тушунмаган нарсамни олимдан ҳам, олий кишидан ҳам, каттадан ҳам, кичикдан ҳам сўрадим. Бу тўғрида уялмадим, номус қилмадим, ўзимни юкори тутиб, мутақаббир бўлмадим. (*«Оз-оз ўрганиб доно бўлур.»*) 2. Илком тагида столда самовар шакиллаб қайнар (Обид Юнусович, чойдиндан чой ичгандай бўлмайман, деб доим самовар қўйдирарди!) Мавжуда ҳола неварасига овқат едирар, дадаси янги газеталарни кўздан кечирмоқда эди. (*О. Ё.*) 3. Ёну қари, бола-чака – ҳаммаси шошилиб гузар томонга кетинарди. (*Ё. Шукuroв.*) 4. Дала шамолидан қорайган юзлар, гўзага тирнашиб, исенк-совуқни кўп кўриб чишқан қўллар (сўнгги икки кун қор чапталлаб кўсак юлишга тўғри келганди), жисмоний меҳнатда ишиган навқирон гавдалар ҳозир ҳар қачонгидан ҳам ўттироқ эди. (*И. Қ.*) 6. Амударё соҳили. Телба дарёнинг улкан идишда бикирлаб қайнаётган кофега ўхшап бўтана суви буралла-бурала шимоли-ғарб томон – Орол сари ошқмоқда. (*С. Кароматов.*) 7. Азизов Фарҳоднинг гапларини эслади: «Ажойиб аппарат! Асримизнинг чинакам мўъжизаларидан бири!» (*Х. Шайхoв.*)

III. Қўйилган мисолларни ўқинг. Биринчи бўлимда берилган матндаги тушириб қолдирилган тиниш белгиларини аниқланг ва улар нима учун қўйилиши кераклигини изоҳланг. Иккинчи бўлимда берилган мисолларни тегиниш тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйган ҳолда қўчириб ёзинг; сифат, сон, олош ва равишларни аниқлаб, устига номини ёзинг, уларни морфологик жиҳатдан тўлиқ таҳлил қилинг.

I. 1. Бизда яхши раҳбар юзлаб минглаб кишиларнинг юрак ҳароратини бир жойга тўшлаб учқундан аланга чиқарадиган одам. Бизда яхши раҳбар коллективнинг ўки ўк бўлмаса, машинанинг деталлари

сочишиб кетади. Бизда яхши раҳбар – ўзига хос геолог одамларнинг қалбида ётган қимматбаҳо фазилатлар қонини қидиради топади ишга туширади. Бизда яхши раҳбар ҳаёти билишда олим бўлиши керак одамларни бошқаришда санъаткор... Бизда яхши раҳбар энг яхши тарбиячи бўлиши керак чунки тарбиянинг ҳам, раҳбарлиқнинг ҳам марказида одам туради, одамларга ғамхўрлик туради. (И. Қ.) 2. Ўтган йили радиодан Ватан уруши иштирокчиси ўз фарзандларини қандай топганлиги ҳақидаги бир ҳикояни эшитиб, мен ҳам Мудофаа вазирига ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳарбий комиссариатига хат ёздим. Мана ниҳоят яқинда Тошкентдан қувончи хат олдим Сизни дадамни тондим (И. Фозилов.) 3. Менинг ишончим фақат шахсий ишончгина эмас халқ ишончи эканини унутманг. Асло Ягона ишјтим эндијгина бахтга эришя бошлаган халқимга хизмат қилишдан иборат. Балли деди Даврон ака мамнун Акл чироқ, нафс – сув. Нафс устунлик қилса шам сувга чўкиб ўчади. Буни ҳам унутманг! (Ё. Шукуров.) 4. Баҳор Уч туп ўрик бирдан гуллаб Фаридаларнинг ҳовлисини ошпоқ гўзалликка тўлдирди. (И. Қ.)

II. 1. Акрамнинг эсида бор урушдан олдин, Акрам етти-саккиз яшар пайғида, бутун қишлоқ ёзда ҳу анави адирлар ортидаги лапгга қовуи экиб қапа қуриб кўчиб чиқар болалар ҳар қуни кечқурун эшакда қишлоққа қовуи ташиншар эди. (О.Ё.) 2. Ғавҳар ўзининг ўқини у биринчи курсни аъло баҳолар билан битириб келган эди Москвадан олган таассуротлари ҳақида гапшарар экан бир неча марта ўзбек архитектурасини ҳам тилга олди. (И. Қ.) 3. Қулар юзли хушхуқли хушмуомалали одам андиша ва фаросат эгаси бўлади Шундай гўзал сифатларга эга бўлган лекин ўқимаган одам билан ҳамсухбат бўлиш ёмон хулқли кўрс бир олим билан ҳамсухбат бўлишдан кўра яхшироқдир. («Оз-оз ўрганиб доно бўлур») 4. Бон архитектор бу жуда катта, жуда масъулиятли вазифа Бу вазифа биргина истеъод эмас ташкилотчилик ва раҳбарлик қобилиятини ниҳоят виждоний қокликни талаб қилади (О. Ё.)

469-мишқ. I. Каби, дарвоқе, албатта, ҳўн, аттанг, фақат сўзларини доминанта сифатида олиб, уларнинг синонимларини тонинг. Бу сўзлар қайси туркумларга қиришини айтинг.

II. Ҳожиакбар Шайховнинг “Олмос жилоси” асаридан келтирилган қуйидаги мисолларни ўқиб, улар таркибида қўлланган неологизмларни аниқланг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни фонетик жиҳатдан тўлиқ таҳлил қилинг.

1. Экспедиция раҳбари ёниқ канал орқали 17-қондаги одамларнинг қандайдир доривор истеъмол қилиб, феъл-атворлари ўзгариб қолаётгани ҳақида космограмма юборди. 2. Экспедиция раҳбари Азизовни ўзининг ихчам ва чоккина илмий тажрибахонасида қабул қилди. 3. Экспедиция

бошлиғи баһайбат танкни эслагувчи «Яшн» номли улкан планетоход ёнида беш одамнинг шахсий делосини Олмос Азизовга таништирди. 4. Биринчи бўлиб Ҳаётнинг хужжатларини кўздан кечира бошлади... Икки йил Ураида, бир йил Миррихда геологик экспедицияда геомеханик бўлиб ишлаган. Фазогирлар учун таъсис этилган Гагарин номли халқаро мукофот лауреати. 5. — Менга сиз тўғрилиғида рация орқали айтишди, — деди у. — Ксионератор Олмос Азизовсиз, шундайми? 6. Ҳамма инженер-техник ходимларимиз алоқа пунктининг орқасидаги синтетик коттежларда туришади. 7. ...Умуман, зал темир-бетон пойдеворларга ўрнатилган ўчиргичлар, ажратгичлар, трансформатор, конденсатор, тўғрилагич ва бошқа турли-туман электр қурнамалара билан тўлади. 8. Нарироқда турган мўъжаз электромобилда ана шу йўл бўйлаб исталган томонга бориш мумкин эди. 9. Атом батареяни микрофонариини ёкиб, олдинга юрди. 10. Рухий касалликлар ҳақидаги кассета-китобларини олди-да, Фарҳоднинг уйига отланди.

IV. Ўқинг. Омоним сўзларни топиб, маъноларини изоҳлаб, турини айтинг.

1. Қолсан десанг агар мендан яхши от,
Ёгин сўкма, жаҳл чиқса— носин от.
Эшакнига салом бергил биринчи,
Ўзинг миниб олгон бўлсанг ҳамки от.
Пола қилма, қангул, фурсат бўлди кеч.
Ул ингори кўсмамоқдан тутал кеч.
Қалин олиб бермагондинг йилгаса,
Кетди ташлаб, эмди армон лойин кеч.

Бинафшажон, бинафша,
Богимда гуллаб-яшна.
Бўйларингга мен қурбон,
Ошиқ қалбда йўқ армон.

Соз бўлурди, ёр, гапини бўлмасанг,
Бунча овсар, бунча қайсар бўлмасанг?
Менга дўстим узатган гул бўлгину,
Ёним — Тошмаг зол қўлида бўлмасанг.
Қўн жаврама, хотин, ўчир унингни.
Ашбор битаи, сен ҳамир қил унингни.
Бунда илҳом қийнар, унда — хотинни,
Ол, илоҳим, булиниги ё унингни.

(Анвар Обиджон.)

Мен сени севиб-куйиб
Қошгинамга келтирдим,
Бўйларингга бир тўйиб
Бахт уйимни тўлдирдим.

(М. Мухамедов.)

6. Томлардан қуралган қор тор кўчаларни деярли тўлдирасди. (Т. Малик.) Яна бир печа дакиқадан кейин Анвар садаф пардалари ярқираб турган ян-янги тор кўтариб кирди. (Ў. Ҳ.)

III. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг антонимларини топиб, уларни ёзма-ён ёзинг.

1. Ёмон ният ҳам, ёмон одат ҳам юқумли касалликнинг бир тури. (Т. Қаштбергенов.) 2. Иссик қайғиб, одам сийрақлашиб қолганда, Эшонбосев келди. (II. Қ.) 3. Амал — баланд бир минора. Унга нарвон билан чиқасан. Чикиб олганингдан кейин нарвон тилсимдай, ўзидан-ўзи йўқолади. Ана ундан кейин тушини қийин. (Т. Қаштбергенов.) 4.

Навоний ўзи ҳақидаги айтилган бу **ҳаққоний** сўзларни **камтарлик** билан тинглади. (О.) 5. **Чарчамайман**. **Мухаббат** билан яшаган одам чарчамайди, деган ривоятга ишонаман. (Т. Қаипбергенов.) 6. **Тушнинг** чироғи ой бўлса, калбимнинг офтоби - сиз. (Н. Ёқубов.)

470-машқ. 1. Ўқинг ва кўчиринг. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топиб тағига чизинг; устига маъно қандай йўл билан кўчганлигини ёзиб қўйинг.

I.1. «Олмос»да ўн бешта экспрессе канал мавжудлиги, космонавтларнинг сони эса, қутқарилганлар билан бирга, ўн еттига етганлиги Ердагиларга беш қўлдай аён-қу! (Ҳ. Шайхон.) 2. Қандай ақлли қиз. Конференциядаги гаплари билан бутун зални танг қолдирди. (Т. Қаипбергенов.) 3. Кема безовта дарёда оқар, тўлқинлар кема қифтига урилари. (И. Шамиеров.) 4. Шарифа кечки овқатнинг ғамида ошхонага кириб, деразанинг иккала канотини очди. (Т. Қаипбергенов.) 5. Икки минг жуфт қувноқ кўз Мунисхоннинг оғзига қараб турибди. (И. Р.) 6. Яхшилик столи устида очик ётган бугунги почтани индамай кўра бошлади. (Т. Қаипбергенов.) 7. Беруний ялт этиб қаради. Упа чапланган никобли юз хануз совук қулимсирарди! (О.Ё.) 8. Офтобда кизиб, билкиллаб турган тупрокни туёқлар тўзитиб борарди. (Т. Малик.)

II. Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романидан келтирилган мисолларни ўқинг. Эскирган сўзларни топиб, уларнинг турини белгиланг.

1. Беруний, гарчи умрида ҳеч қачон илми нужум билан шуғулланмаса ҳам, султоннинг илтимосини қайтармади. Саройдан қайтгач, мунажжимлар йўл-йўригидан фойдаланиб, зойича тузди, ҳатто унга жиндай тузатишлар киритиб, султоннинг кўнглига тасалли берувчи сўзлар ёзиб юборди. Ким билсин, эртага машварат вақтида султон уни шу хусусда сўроққа тутар, эҳтимол, тузган зойичасидан бирор хато топиб, интиком олар. 2. Ана, тўрт томондаги меҳробсимон жойларда забт этилган юртларнинг кўк, сарик, оқ туғлари турипти! Мағлуб лашкарбошиларнинг олтин ва қумуш дубулғалари, тиллодан жило берилган совут ва қалқонлари осиб қўйилган. Уларнинг ёнида бандларига лаъл ва забаржад қадалган эгри қиличлар, ўк терилган чарм садоклар... 3. Амир эшикда серрайиб турган найзадор сарбозлар ёнидан ўтиб, қўшққа кирди. Кечаси ёкилган шамлар ўчирилмаган, иккинчи ошёнага олиб чиқадиган тор йўлак ҳам, юкоридаги машваратхона ҳам ёп-ёруғ эди. 4. Энг чеккадаги чоғроқкина хужрада Жолинуз китобидан илми ташриҳга оид бобини кўздан кечириб ўтирган ёш табиб Абу Али эшик тақиллаганини эшитиб, чўчиб бошини кўтаради. 5. ...Ўнлаб жарроҳия асбобларини, ҳукна қилишнинг янги йўллариини ўйлаб топди.

III. Ўқинг. Диалектал сўзларни аниқлаб, умумхалқ лексикаси билан қиёсланг.

1. Уларнинг эшикларини Аҳмадбойвачча ўзиники қилиб олган эди. Мархумани шу ўзимизнинг эшикдан чиқардик. (*Т. Малик.*) 2. Улар сиздан кейинроқ Ширмонбулоққа кўчиб кетишган. Дадангизнинг бўлалари олиб кетдилар. (*Т. Малик.*) 3. – Бўлмаса “ўтик” деиш. – Ҳа, айтаман. Асли тўғриси “ўтик”. Сизлар “этик” қилиб ўзгартириб олгансизлар. – Бўзак-чи? – “Бузок” тўғриси бўлмаса? Асли “бўзлаш”дан олинган-ку. – Бўлмаса бака, келинг, ...Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб: – Жўк! – деди. (*П. Қ.*) 4. Махфуза дастурхон ёзди-да, бир чинни овқат билан иккита нон келтириб, ўзи ҳам ўтирди. (*Т. Малик.*) 5. – Ўша меннинг дойим-да. Ўзи ҳам овчи! – Дойим? -- дедим мен. Ҳали Бойтемир сепларга қариндош бўладими? – Ова. (*П. Фозилов.*) 6. – Қани, бойбува, ошга қаранг... – Дастурхондан товоқ олиниб, фотиҳа ўқилгач, қўлга сув берилди. (*Т. Малик.*) 7. – Ўтиринг, чалоб ичасизми? – Чалобми, чалобдан ҳам чакки маъкул. (*Ш. Холмирзаев.*)

IV. Ўқинг. Қасб-хунарга онд сўз ва терминларини топиб, улар қайси соҳага тегишли эканини изоҳланг.

1. Катта сада тағидаги баланд чайла томон юрдим. Токкайчининг чақ-чақ овози эшитилди. Ота ишқомининг нариги чеккасида хомтоқ қилиб юрган экан. (*П. Еқубов.*)

2. Ёғочни теша билан йўйсанг, теша пайраҳани фақат ўз томонига тўнлайди, бир пайраҳани ҳам ташқарига чиқармайди. Рандаласанг, ранда қириндиларни ташқарига чиқариб юборади, ўз томонида бирорта қиринди қолдирмайди. Араласанг, арра ҳар икки томонга барабар кишиқ тўқади. Турмушда теша каби бахил бўлиб, фақат ўз манфаатининггина ўйлама, бошқаларга ҳам ёрдам бер. Агар бор-йўғинини бошқаларга сарф қилиб, натижада ўзинг мухтожликда қолсанг, ранда ишини қилган бўласан. Ёнғ яхшиси арра каби иш тут, ўзингга ҳам бўлсин, бошқа кишиларга ҳам фойданг тегсин. (*«Оз-оз ўргатиб доно бўлур»*).

3. Яшил сув ўғи – хлорелла жуда катта микдорда органик модда яратилиши билан катта иктисодий самара берини хусусиятига эгадир. Унинг энг қимматли моҳияти шундаки, унга оксил, ёғлар, ҳатто углеводлар ҳам зарур эмас, аксинча, энг олдий минерал бирикмалар – карбонат ангидрид вази ва сув бўлса, бас... (*К. Е. Шариков.*)

4. Ҳофиз мартен печини қайнатинишга, Саид эса оташ ғўлаларни жиловланишга кетди. Саид ўз мелкосорт стани ёнида жавлон урарди. 1200 градусгача қиздирилган печь ичидан киш-қизил чўғ бўлиб чиққан пўлат қуйилмалар кетма-кет қисувчи станга югуришади, унда роса қисилиб, поизклашиб чиққан ғўлалар ўйноқлаб, бебоплик қизмокчи бўлишади. Аммо Саид қўлидаги узун омбур билан уларнинг дам елкасидан, дам эса

думидан туртиб, роликлар ёрдамида қайчи станга йўллаб юборадил.
(Й. Муқимов.)

471-машқ. I. Ўткир Хошимовнинг «Қўёш тарозиси» тўлиғидан келтирилган қуйидаги мисолларни ўқинг. Фразеологик ибораларни топиб, маъносини тушунтиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни фонетик жиҳатдан таҳлил қилинг.

1. Терак бўйи **настлик**да аждардек вишиллаётган Бўржарга қарашим билан юрагим орқага тортиб кетди. – Қалай, юрагинг пўкиллаб қолдими? Дўриллаган овоз эгасини таниб, бурилиб қарадим. 2. Тўй **аниқ** бўлганида, олдинга ўтказиб қўйиб, лўндагина қилиб тушунтирган эди: “Ўзинг хоҳлаб қилисан бу ишни, билиб қўй, тўйдан кейин майда-чуйда гапларни кўтариб келадиган бўлсанг, дилингни сиёҳ қилиб қўяман”. Ёдгор жаранглаган уйлар, қора дарахтдан қилинган **гарнитурлар**, қўша-қўша гиламларни кўриб оғзи очилиб қолди. Қимнинг юрагига қаср қураётганини у билмаса, Ёдгор билади-ку. 5. Паргалар орасидан ўтиб бораркан, қоғозга кўз ташлади-ю, хат эганини билиб, тепа сочи тикка бўлиб кетди. 6. Қишда Ёдгорнинг ётоғига борганида, эрга тегаман деганда шунчаки унинг қўйнига қўл солиб кўрмоқчи эди. 7. Дилфузани кўриши билан бирдан юзи ёришди-ю, секин-секин юриб кетди. 8. Мана, ҳозир ҳам қаёққа кетганини билмайсиз. Битта кизингизни эшлаб ололмайсиз. – Бу Васил Назаровнинг **овози** эди. Дилфузанинг юраги шувиллаб кетди.

II. Ўқинг. Фразеологик ибораларни синонимик гуруҳларга ажратиб ёзинг.

Хайратда қолмоқ, “ҳаш-панг” дегунча, қолдан тойди, юрагини ёрди, юраги сикилди, таъби хира бўлди, ёқасини ушламоқ, кўз очиб юмгунча, ҳуши кетди, юрак-бағри қон бўлди, сабр қосаси тўлди, оёғига болта урмоқ, оғзи қулоғига етди, “ҳа-ху” дегунча, тинқаси қуриди, эси оғди, ўтақасини ёрди, таъби тиррик бўлди, пайини қирқмоқ, боши қўкка етди.

III. Ўқинг. Фразеологик ибораларнинг антонимларини топиб, ёзма-ён ёзинг.

Iюзи ёруғ бўлди, тили узун, лафзида турмоқ, истараси иссиқ, пичи қора, қўкка кўтармоқ, қўнғли юмшоқ, қўнғли хира бўлди, қўнғли чўқди, феъли тор, ёдидан чиқмоқ, юзи шувут бўлди, тили қисқ, сўзидан қайтмоқ, сўхтаси совуқ, қўнғли оқ, эрга урмоқ, қўнғли қаттиқ, қўнғли ёришди, қўнғли кўтарилди, феъли кенг, эсига келмоқ.

472-машқ. I. Ўқинг. Биринчи бўлимда берилган текстдаги фраза, такт, сўз, бўғин ва товушларни аниқлаш: иккинчи бўлимдаги текстин кўчириб, фраза ва тактларга ажратинг.

1. Мен Мирзажон Эминовнинг шахсига сизгимоқчи эмасман. Биламан: ортиқча маътов ҳеч кимга фойда келтирган эмас! Лекин иш тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳозир кўн нарса раҳбар ходимларга боғлиқ; агар раҳбар удлабурон ва ишбилармон бўлса, энг муҳими, жонкуяр бўлса, меҳнат аҳлининг оддий ишчининг кадрини билиб иш турса, у кўн нарсага қодир!.. Шунда меҳнат аҳли ҳам бу ғамхўрликка жавобан жонини фидо қилиб юборади! (О. Ё.)

2. Баҳор нафаси уфурган ҳамма ерда сергак деҳқонни кўрасиз. Фикри-ёди далада, экин-тикинда. Дала айланиб юрган Ҳақимжон ана шу улуғ тиришқоқликни бугдой майғасида, дарахт куртагида, асалари виз-визда, тракторлар хайкиригида кўрди. (М. Мухамедов.)

II. Ўқинг. Комбинатор ва позиция ўзгаришига учраган сўзларни топиб, товуш ўзгариши қандай юз берганини изоҳланг.

1. Симёғоч тагида турган йиғит билан кизни кўриб кулиб қўйди. “Шу ҳавода нима зарил?” (Ў.Ҳ.) 2. Ўша лодон билан ўзинг гаплаш. (Т. Қашбергенов.) 3. Ана, сизга ғаламисликнинг, аризавозликнинг оқибати. (Т. Қашбергенов.) 4. Бобомни феълини айтганман сизга. (С. Кароматов.) 5. Найимжон бечорага жавр бўлди-ди. (С. Кароматов.) 6. Кампирри дардини асти сўраманг. (С. Кароматов.) 7. Йилли охирида миллион-миллион ажратилган маблағ фойдаланилмай қолиб кетади. (С. Кароматов.) 8. Бонка кинпоқларнинг оқсоқолларидан ҳеч қайсисига тасбеҳ аргумон қилганим йўқ. (Ф. Бойқурт.) 9. Майрам олдидан қандайдир зўр йиғини шу ерда бўлар эмиш. Катталар айтишибди. (Ў. Усмонов.)

III. Ўқинг. Орфографик жиҳатдан хато ёзилган сўзларни топиб кўчиринг, тагига чизиб, нимада хато қилинганини изоҳланг ва ёнига тўғрисишни ёзиб қўйинг.

1. Шоазим стаканини олиб қрандан сув ичкани кетди. (П. Қ.) 2. Ўрик ғарқ пишган, хандалаклар эди хид таратган иссиқ ёз кунларини бирида Маҳкам Москвадан телеграмма олди. (П.Қ.) 3. Бундан қирқ йилча илгари кинпоғимизда фақат бигта саводлик киши бор эди... (И. Р.) 4. Ранги бўлса ҳам самои, Паст келмас эди ҳамон. (Ҳ.О.) 6. Қор устида гул сингари сўлум эди ул ингор. (Ш. Руставели.) 7. Сайфи туника чойнакни қўлига олди. (С. Аҳм.) 9. Машина гоҳ ўнга, гоҳ чапга сирғаниб, қутилмаганда чуқурчага тушиб қолди. (Э.Усмонов.) 10. Аҳмаднинг суви уччаламизга егади. (Ф. Бойқурт.)

473- машқ. I. Ўқинг. Содда ва қўшма гапларни аниқланг. Содда гапларни кўчириб, улар таркибидаги сўз бирикмаларини ажратинг.

Акрам жар ёкасидаги жийдазорга етиб борганида, осмонда ҳам, сойдаги сувда ҳам мишг-мишг юлдузлар ёниб, тегиримон устидаги ок терак шохлари орасида сиргадай ялтиллаб ярим ой кўринди... Атроф жимжит эди. Факат новдан куйишадиган сув шовиллар, тегиримон парраклари гувиллар эди. Гоҳо-гоҳо тоғдан эсанг енгил шабада жийда шохларини силаб шитирлатиб кўярди!.. Акрам жийда шохларини эгиб, юзига босди. Жийда гулини тўккан бўлса-да, оқни яроқчалар ва гул тугунчаларининг хушбўй хиди димоғига гулпилаб кириб, кўнглин яйраб кетди. Шу пайт касрдадир юкорида, жар устидаги боғлар орасида, аёл кишиларнинг шивир-шивири ва бўғик кулгиси эшитилди. Илгариларни Ҳамида билан Малоҳат доим ўша томондан тушиб келишарди. (О. Ё.)

II. Ўқинг. Икки бош бўлакни ва бир бош бўлакни гапларни топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг; ган бўлакларини аниқлаб, тағига тегишлича чизинг; бир бош бўлакни гаплар устига турини ёзиб кўйинг.

1. Султонмурод тинмасдан Хайёмнинг энг гўзал рубойларини ўқиб, маъноларини усталик билан шарҳларига бошладди. (О.) 2. Гоёинб-назарни янги мавсум олдидан ҳисобчиликдан бўшатилди. (II. Қабул.) 3. Бу ерда қатта шаҳарларга хос асабийлик, шовкин-сурон, чоп-чоп йўк. (О.Ё.) 4. Исоқ кизининг бегубор ганига ҳузур қилиб кузди. (Й. Шамширов.) 5. Ўзиниғиздан олдин келган одамлардан ибрат олинг, кейин келганларга ибрат бўлинг. («Оз-оз ўрганиб доно бўлур».) 6. Замонавий бўлиш учун ёзувчи ўз юртининг бугунги кунини ўз хонадонидек билиши керак. (Ас. М.) 7. -- Шонима, Юрка. Ош ҳақида бошқа вақтда гапланармиз. Бўлим командиридан рухсат олиб, Хромовнинг олдига қирайлик. Кетиб қолмасин, тагин. Акс ҳолда, тош отгунча ухламай қийналиб чиқаман. (Ҳ. Тожибоев.) 8. Дала йўли. Бирн кичик, иккинчиси қаттарок икки анҳор ўртасидан ўтган бу йўлнинг четини тол ва тераклар қоплаган. (Ё. Шўқуров.) 9. Ҳув анов, қок тепадаги қатта ок юлдузни Олтин қозик дейдилар. (О. Ё.)

III. Ўқинг. Ундалма, кириш сўз ва кириш бирикмали гапларни топиб кўчиринг, устига номини ёзиб кўйинг; ишлатилган тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини изоҳланг.

1. Унинг назарида, бунёд бўлгандан бери қишлоқ бунақанги тантанавор тус олмаган эди. (II. Шамширов.)

2. Қуёндан тож қийган чўккилар,
Туида ой бош қўйган чўккилар,
Юлдузлар ёш қуйган чўккилар,
Сиз менинг қўшиғим, қўйларим. (З. О.)

3. Муроджон индамай, битта-битта юра бошлади. (Й. Шамширов.)
4. Ўтинсиз қозон қайнамайди, қироғим. (О.) 5. У одам энг тўғри йўлни

эмас, энг осон йўлни танлар эди. (II. Қ.) 6. Афсуски, сиз хатоингизни ҳали ҳам тушуниб етмабсиз. (Э. Усмонов.) 7. Менимча, шофёр ёлғон гапирмади. (Т. Қаштбергенов.) 8. Нурига ўхшап кизларнинг ички баҳорда ёккан қордай: бир ёқдан ётиб, бир ёқдан эриб кетади. (О.) 9. Демак, сен Ўрта Осиёда янги олтин рудаси формацияси... борлигини исбот қилдинг. (С. Кароматов.)

10. Билсанг, адабиёт – фаилар онаси,
У донм ўргатур одам бўлмоқни.
Ўргатиб қўяди келса хонаси
Қандай тирилмоқни, қандай ўлмоқни! (Мух. Али.)

IV. Ўқинг ва кўчиринг. Ажратилган бўлак ва киритма гапларни аниқлаб, тагига чизинг, устига номини ёзиб қўйинг; қўйилган тиниш белгиларига диққат қилинг ва улар нима учун қўлланиганини айтинг.

1. Омманинг тарбияси билан, китобхоннинг гўзалликка муҳаббати билан бир чакалик иши бўлмаган ундай шоирлар бор жойда – капитал дунёсида ёзувчи билан китобхоннинг учрашуви муаммодир. (Ас.М.) 2. Зоқир кўнғирок чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни кўнғирок билан олиб борарди) ва ковогини солиб деди... (II. Қ.) 3. Умри меҳнат билан ўтган, пахта деб, боғ-роғ деб ёниб кетган бу улуғ заҳматқашларнинг сўнмас хогирасини бўлгуси авлодларга, Мирзачўлда қад кўтараётган гўзал шаҳарларда яшайдиган келгуси наслларга етказувчи бирор йирик асар борми? (О.Ё.) 4. Отамин янада хурсанд қилини учун бурчақдаги пўлат сандиқчадан (биз уни сейф деймиз, ўзимнинг жамғармаларимни шунга солиб қўяман) омонат дафтарчани олиб бердим. (И. Р.) 5. – Бир вақтлар, Бекободга энди келган пайтларимда, – дейди Саид, – бу ерлар кўзимга совук, жозибасиз кўринган эди. (Й. Муқимов.) 6. Акрам ўз докладида бош архитекторнинг лойиҳасини анча қаттиқ танқид қилган, лойиҳанинг яхши томонларини эътироф этгани ҳолда, унинг қишлоқ ҳаёти талабларидан анча узоқ эканини – Зафар Бобоевнинг бу иши Зарафшон воҳасидаги катта бир қишлоқни қайта қуришга бағишланган эди – исботлаб берган эди. (О. Ё.)

475- машқ. I. Ўқинг ва кўчиринг. Тўлиқсиз гаплар ва сўз-гапларни топиб, тагига чизинг, устига номини ёзиб қўйинг; тўлиқсиз гапларда қайси бўлақлар тушириб қолдирилганини изоҳланг.

I. Очил ўша қуни келмади. Эртасига тун пайтида Маҳкам поездга чиқмоқчи бўлиб чамадонини йиғиштираётганда келди. – Қасрда эдингиз? – Редакцияда. – Кечаси-я? – Ҳа. Навбатчилик қилдик. (II. Қ.) 2. – Камбағалларнинг қуни туғди – ок пошшо тахтдан тушибди! – Ростми? – Ҳа. (Ё.Шукuroв.) 3. Майнинг боилари эди. Маъмура тўққизинчи синфни битираётганди. (Тўлқин.) 4. – Таннимасангиз, билиб

олинг: Ҳабиба онам Портожи акамларнинг хотинлари. А?– Ҳа. У киши докторлар. (*И. Фозилов.*) 5. – Идорада ким бор? – Ҳеч ким... – зўрга жавоб бера олди Фазилат. – Раис қани? – Дапгта. Ўроқда. – Сиз ким бўласиз? – Мен... ҳисобчига ёрдамчи. (*О. Ё.*)

II. Ўқинг. Солда ва қўшма гапларни аниқланг. Қўшма гап турларини, компонентлари ўзаро қандай боғланганини изоҳланг.

1. Бу вақт маҳалла-қўй, яқин-йирок, дўстлар йиғилишган, тўп-тўп бўлиб суҳбатлашишарди. (*Ҳ. Ғ.*) 2. Ҳаракат беш минут тўхтаб қолса, машиналар йўлга сиғмай кетар экан. (*Б. Эргашев.*) 3. Ўтираётиб яна орқамга қарадим: Шоҳиста ҳамон пастликда қўл силкиб турарди. (*Э. Усмонов.*) 4. Мақсадим битта: бригадада ишлаб туриб ўқиш, техникани ўрганиб олиш, институтни битириб инженер бўлиш. (*Ҳ. Н.*) 5. Алангани гулхандан ажратиб бўлмаганидай, бу фикрларнинг шаклини мазмунидан ажратиш мумкин эмасди. (*П. Қ.*) 6. Болалар ёгин-сочинли кунларда лой кечиб қийналишмасин деб кўчаларга асфальт ётқизди. (*Э. Усмонов.*) 7. Ёзувчиликнинг бошқа касблардан фарқи шундаки, унинг бўш вақти бўлмайди. (*Ас. М.*) 8. Тошкентдаги тўқимачилик фабрикасининг собиқ мастери, бурушлар об-ҳаво ҳодисаларига бепарво қарарди. (*О.*) 9. Замира хаяжондан хиёл нўноқлашган қадамлар билан ичкари кирар экан, Очил унинг томошага отлангандай башанг кийиниб чикканини сезд. (*П. Қ.*) 10. Инсон ҳаётидаги энг қувончли дамлар – бу ёруғ дунёнинг танишиш-ғамларини унутган дамлар бўлса керак. (*Т. Қашбергенов.*) 11. Гап Сайёрага тааллуқли экан шекилли, унга тикилиб қолишди. (*Олмос*)

III. Қўшма гапларни ўқинг, турини айтинг. Боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларни топиб, алоҳида-алоҳида гуруҳлаб кўчиринг; компонентларнинг мазмун муносабатини изоҳланг.

1. Шаҳардаги Навоий, Шота Руставели, Дўстлик кўчаларида транспорт ҳаракати ниҳоятда тизим бўлганлиги сабабли, велосипед қатнови таққилаб қўйилган. (*Б. Эргашев.*) 2. Манзура онам кичик ўғиллари Сухроб билан овора эдилар; бир пайт дарвозадан ҳовлиқиб Хайриддин ака кириб келдилар. (*Ў. Усмонов.*) 3. Қоратошнинг осойишталигини сен асранинг керакми ёки мен асраним керакми? (*Ф. Бойқурт.*) 4. Сиз қаерда бўлсангиз, мен ўша ерга боравераман. (*Ф. Бойқурт.*) 5. Ҳеч нарсани билмовчи ва ҳеч нарсани билиб олишга интиловчи киши энг ёмон кишидир: ахир, унда икки иллат бир-бирига чирмашиб кетгандир. (*Платон.*) 6. Кимни ҳам қўмсанмас умр баҳори? Кимни ром этмагай туғилган уйи? (*Т. Сайдалиев.*) 7. Илгари Замиранинг рад жавоби туфайли ўзини камситилгандай ҳис қилар ва бу ҳис қалбини тутундай қоплаб ётарди. (*П. Қ.*) 8. Насихат қилиш осон, уни адо этиш қийин. (*Ў. Усмонов.*)

IV. Ўқинг. Эргашган кўшма гапларни топиб кўчиришг; бош гап тагига бир тўғри, эргаш гап тагига тўлкили чизик чизиб, эргаш гапнинг турини устига ёзиб кўйинг.

1. Боласини ким кўп эркалатса, кейин у ўзига шунчалик кўп азоб-укубат сотиб олади. (Ў. Усмонов.) 2. Катта қора стол устига юз шамлик калпоксиз лампочка паст тушириб осилган эдики, ўтирган кишининг пешанасига иссиғи уриб турарди. (II. Қ.) 3. Борлик тун кўйнида тинчгина ором олар, фақат ариқларда шаркираб оккан сувларгина, майин шабадада астагина тебраниб, ўзаро секингина нималариндир шивирлашаётган гўза япроқларигина бу сокинликни бузарди, холос. (Ж. Абд.) 4. Тоғ-тошлардан кўтарилаётган ховур еру кўк оралиғида беҳол тебраниб турар, табиат гўё борликни улкан беланчақда аллалаётгандек эди. (С. Кароматов.) 5. Боя билдингиз-ку, ўқиган, тушунган, ўзини маданиятли ҳисоблаган мудирдан кўра оддий бир чаласавод аёлнинг фаҳми ўткирроқ чикди. (Ў.Усмонов.) 6. Нахотки, инсон умри шу қадар тез ўтса-ю, ёшлик кўчаларини йиллар хазони шу қадар тез, шошилиб беркитса? (У. Усмонов.) 7. Нигора қийналиб қолмасин, деб болаларингизни боғчага жойлаштирдик. (Э. Усмонов.) 8. Райҳон Самадовна вужуди билан сезиб турибди – Зулхумор яна дадасини кўмсаган. (Ў.Усмонов.) 9. Очил сўзини тамом қилар-қилмас, Виталий Александрович сўзга чикди. (II. Қ.) 10. Ёшликнинг топилмас фазилати шуки, одам ҳеч нарсадан кўркмайди. (Ў. Усмонов.) 11. Офтоб хали қор тапилаган... булутлар ортидан чикмаган бўлса ҳам, тунга бориб ҳамма ёқ илиб кетади. (II. Қ.) 12. Кўпшимиз Аҳмад буванинг уйи тепаликда бўлгани учун, ховлиси, айвони бизникидан кўриниб турарди. (Ў.Усмонов.)

476-маишқ. I. Ўқинг. Боғланган, эргашган, боғловчисиз кўшма гапларни топиб, улар орасидаги фарқни, компонентлар орасидаги муносабатни изоҳланг; эргаш гапларнинг турини аниқланг.

I. Ҳаво юзини тўсган нарда кўтарилгач, чўлқуварлар ўрниларидан туриб, пахтазор томон юришди. (С. Кароматов.) 2. Томчи сел бўлмас, душман эл бўлмас! (О. Ё.) 3. Ваҳобовнинг чехрасидаги қувонч ўрнини маъюслик қоплади, аммо калбида жўш ураётган умид сўнмади. (С. Кароматов.) 4. Зўр дарёдан капал, ариқ ва эгатлар орқали гўзаларга обихаёт олиб борилгани каби, тарих дарёсидан ҳар бир бўлажак эшитувчисининг онгига оловли ҳақиқат олиб бормокчи эди. (II. Қ.) 5. Ҳаётда шундай дақиқалар бўладики, киши ўз мақсадини аниқ белгилаб олиши заруратга айланади. (С. Кароматов.) 6. Тилнинг гўзаллик қондаси – мағтиқ ва табиийлик, бойлик мағбаи халқчиллик. (Ас. М.) 7. Чўлда киши қанча қахрли келса, баҳор шунча мулоим бўлади. (С. Кароматов.) 8. «Лочин»нинг радиоузатгичига пимадир бўлган-у,

Шахбоз морзе луғати ёрдамида гаплашиниға ҳаракат қилганди. (*Ҳ. Шайхов.*) 9. Қаер кулай бўлса, ўша ерда яшайверадиган замон ҳозир. (*Ў. Усмонов.*) 10 Ҳар йили ёз келди, сув жанжали бошланади. (*С.Кароматов.*) 11. Унинг соғайиб кетиши йўлида нимаки лозим бўлса, барчасини қиламиз. (*Ф. Бойқурт.*) 12. Аммо бахтим шунда эдики, она табиатнинг қўйида эдим. (*Ас. М.*)

II. Ўқинг ва ёзинг. Қўшма гап турини аниқланг. Ҳар бир мисолдан сўнг қўшма гап қисмларининг боғланишини схемада кўрсатинг.

1. Ўқишига ҳалакит берадиган нимаки учраса, ҳаммасини кескин рад этиб келяпти. (*П.Қ.*) 2. Сен илмга ўзингги буткул бағишламасанг, илм сенга ҳеч нима нигъм қилмайди. (*Т. Малик.*) 3. Донинишманднинг шохга эҳтиёжи йўқ, аммо шох донинишмандга ҳамини муҳтождир. (*Т. Малик.*) 4. Фойда бермас нодонларга ҳақиқат шамин ёкин, Будир гўё кеча-кундуз зараг тошга мих қоқин. (*Ҳ. Ирфон.*) 5. Форнинг оғзини портлатиб буткул беркитиб қўйинг керак, токи бирорта одам ҳам у ерга қиролмасин! (*Ҳ. Шайхов.*) 6. Ёе, баҳор қирганини сезмай қолибманми ё бу бир кечада гуллаб чиқибдим... (*П. Қ.*)

7. Наима тўғрисида танишин йўқ; ҳусн, одоб, юмуш ҳаммасидан кўнгиш тўқ. (*А. Қод.*) 8. Кеча кечкурун ойнангиз қарсиллаб синган заҳоти югуриб кўчага чиксам, Қосимов мулоҳида қочиб бораётган экан. (*Ў. Усмонов.*) 9. Ҳаво айтарли совуқ эмас, бироқ кучсиз изғирин баданини жунжиқтиради. (*Т. Малик.*) 10. Дарҳол ичкарида снгиш оёқ шарнаси энигилиб, эшик аста очилди. (*О. Ё.*)

III. Ўқинг. Мураккаб қўшма гап компонентлари сони ва уларнинг ўзaro боғланиш усулини изоҳланг. Мураккаб қўшма гапнинг ҳар бир турига мос келадиган биттадан мисолни танлаб кўчиринг, улардаги қисмларнинг боғланишини схемада кўрсатинг, гап бўлақларини аниқлаб, тагига тегишлича чизинг.

1. Осмон мусаффо, куёш чараклаган бўлса-да, яланглик у қадар иссиқ эмасди. (*Т. Малик.*) 2. Шаҳар кўчалари кимсасиз, дўконлар ёпилган, фақат сой бўйидаги баъзи қарвонсаройлардагина тунги сирли ҳаёт нишонлари сезилар, қуруғонларда гулхан ёнар, ўчоқлар атрофида одамлар қўймаланар эди. (*О.Ё.*) 3. Инсон, уни ҳеч ким йўқламай бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда, ўлади. (*Н. Қобул.*) 4. Маҳмуд ака онда-сонда гапириб қўяр, лезин икковин ҳам ўғилларидан кўнгишларини тўлиб суҳбатлашаётганларини билиниб турар ва бу Баҳамга ажиб бир хотиржамлик бағишларди, (*П. Қ.*) 5. Фулом усталик билан машинага газ берди, бироқ гилдирак энди уч метрча олға силжиган эдики, кўприк бир томонга оға бошлади. (*Д. Нурий.*) 6. Кимнингдир кўнгилида зебу зийнат, айшу ишрат ҳирси алағга олса, у ерда инсоф, одамгарчилик ҳас ўрнида ёниб, қимларнидир ўз қонқонига тортишин турган гап. (*Ў.Усмонов.*)

7. Аминмизки, ўртоқлар, она-Ватан сиз ижодкор, янгиликка таппа ёшларни қайси жабхага юбормасин, юзимизни ерга қаратмайсизлар, совет ёшларига ҳос ғайрат билан фидокорона меҳнат қиласизлар. (*Ҳ. Тожибоев.*) 8. Улар барча қилган ишларини ҳисоблаб ўтипти: темир йўл кўприги портлатиди, натижада, бир ҳафта поезд ўга олмади; Крутой Яр посёлкасидаги немис гарнизонига ҳужум қилиб, солдатлар турган уйларга гранаталар ташланди; қисқа, шиддатли жангдан сўнг партизанлар ортга қайтди, гитлерчилар эса ўлганларни икки кун кўмишди; кўпоровчи группа ўк-дори омборини ва учта ёнилғи омборини портлатди; солдат ва техника ор-тилган эшелон жарга ағдарилди. (*А. Воинов.*)

IV. Ўқинг ва кўчиринг. Ўзга гапнинг кўчирма ва ўзлаштира гап турларини аниқланг. Кўчирма гапларни ўзлаштира гапларга, ўзлаштира гапларни кўчирма гапларга айлантириб ёзинг.

1. Навоий бу ўлкага ҳушёр одамлардан юбориб, улар орқали бугун вазиятдан огоҳ бўлиб туриш мумкинлигини баён қилди. (*О.*) 2. Латипов: «Уни тезроқ оёқка турғизмасак бўлмайди. Апрельда Чимкўрғон командаси билан мусобақа қиламиз. Эшмат дарвозабонсиз командамизнинг чанги чиқади», – деяпти. (*Ҳ. Н.*) 3. Зоҳид кетиш олдида Маликахонни кўролмаганига жуда ачинганини, у киши билан бир гаплашиш учун алоҳида келишини айтиб камширни юпатди. (*С.Аҳм.*) 4. Салимов кабинетига ҳеч кимни киритмаслиқни буюрди. (*Ж.Абд.*) 5. Йигит бир-икки кадам орқароқда юриб, ҳар замонда эгилиб, тўкилган пахталарни терганча, институтнинг агрономия факультетини битирганини, агар бу ерга ўрнашса, ёлғиз онасини кўчиртириб келишини айтди. (*С. Нуров.*)

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

<i>А. Қ.</i> – Абдулла Қаххор	<i>С. А.</i> – Садриддин Айний
<i>А. Қод.</i> – Абдулла Қодирий	<i>С. Аҳм.</i> – Саид Ахмад
<i>А. П.</i> – Акмал Пўлат	<i>С. Ан.</i> – Суннатулла Анорбоев
<i>Ас. М.</i> – Асқад Мухтор	<i>С. Б.</i> – Сергей Бородин
<i>Г. Ж.</i> – Гулчеҳра Жўраева	<i>С. Е.</i> – Сергей Есенин
<i>Ж. Абд.</i> – Жонрид Абдуллахонов	<i>У.</i> – Уйғун
<i>З.</i> – Зулфия	<i>У. Н.</i> – Учқун Назаров
<i>З. О.</i> – Зоҳиджон Обидов	<i>Х. С.</i> – Хайриддин Салоҳ
<i>И. Р.</i> – Иброҳим Раҳим	<i>Ч. Айт.</i> – Чингиз Айтматов
<i>Л. Ш.</i> – Лев Шейнин	<i>Ш.</i> – Шўхрат
<i>М. Г.</i> – Максим Горький	<i>Э. В.</i> – Эркин Воҳидов
<i>М. И.</i> – Мирзакалон Исмоилий	<i>Я.</i> – Комил Яппин
<i>Мирм.</i> – Мирмуҳсин	<i>Ў. У.</i> – Ўлмас Умарбеков
<i>Н.</i> – Навоий	<i>Ў. Ҳ.</i> – Ўткир Ҳошимов
<i>Н. С.</i> – Назир Сафаров	<i>Қ. Ҳ.</i> – Қудрат Ҳикмат
<i>Н. Т.</i> – Николай Тихонов	<i>Ғ. Ғ.</i> – Ғафур Ғулом
<i>О.</i> – Ойбек	<i>Ҳ. О.</i> – Ҳамид Олимжон
<i>О. Ё.</i> – Одил Еқубов	<i>Ҳ. Н.</i> – Ҳаким Назир
<i>П. Т.</i> – Парда Турсун	<i>Ҳ. Ғ.</i> – Ҳамид Ғулом
<i>П. Қ.</i> – Пиримкул Қодиров	<i>Ҳ. Ҳ.</i> – Ҳамза Ҳакимзода
<i>Р. Ф.</i> – Раҳмат Файзий	

МУНДАРИЖА	
Фонетика, графика, орфография	3
Лексикология	23
Сўз ва унинг маъноси	23
Сўзларнинг шакли ва маъно муносабатига кўра турлари	26
Ўзбек тилининг лугат таркиби	34
Морфология	45
От	48
Сифат	58
Сон	66
Олмош	73
Феъл	79
Равиш	99
Ёрдамчи сўзлар	105
Кўмакчи	105
Боғловчи	107
Юклама ва модал сўзлар	109
Ундов ва тақсид сўзлар	111
Синтаксис. Сўз бирикмаси	115
Гап	119
Гап бўлаклари	123
Бир бош бўлакли гаплар	140
Қўшма гап	143
Боғланган қўшма гап	144
Эрганган қўшма гап	146
Боғловчисиз қўшма гап	155
Мураккаб қўшма гаплар	159
Кўчирма ва ўзлангирма гап	162
Услубият	165
Услубият турлари. Лексик услубият	168
Фонетик услубият	169
Морфологик услубият	170
Синтактик услубият	171
Пунктуация ва тақдорлаш учун белгилар	172

Р.Икромов, Д.Мухамедова, М.А.Хамроев

Она тилидан машқлар тўплами

Тошкент, 2009. Times New Roman гарнитураси, 10 кегл.

Ҳажми 12 босма табок. Адади 1000.